

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU VE
ÇÖKÜŞÜ (1918-1920)**

**Osman ŞÜKÜROV
1530203711**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Şaban SİTEMBÖLÜKBAŞI**

ISPARTA - 2017

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Osman Sıkıroğlu	
Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	
Tez Başlığı	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Azerbaycan'ın 23 Aylik Bopunsizlik Donemi	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kararlılığı ve Ekkişü (1918-1920)	
Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında Jürimiz 08.09.2018 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için; ☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU² ile aşağıdaki kararı almıştır. ☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezin REDDEDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof. Dr. Sabah Sitenko-Bukhara	[İmza]
Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. Umut Kaya	[İmza]
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Hamza Bahadır Eser	[İmza]
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 28-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu Ve Çöküşü (1918-1920)” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

İmza

Osman ŞÜKÜROV

08.09.2017

ÖZET

Çalışmada, Azerbaycan milli hareketinin kuruluş aşamalarını ve bunun mantıksal sonucu olarak kurulmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti incelenmiştir. İncelenen tarihi çerçevede 1918-1920 yılları, Türk Dünyası dâhil Müslüman âleminde ilk kez Cumhuriyet yönetim yapısına dayanan devlet, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuş ve faaliyet göstermiştir.

Bu dönemde, Azerbaycan'ın devlet yapısının ve Azerbaycan devletçiliğinin tarihin en derin dönemlerine kadar uzanan geleneklerinin canlandırılması gibi önemli olaylar yer almış ve genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çeşitli alanlardaki faaliyetleri, çöküş sebepleri ve tarihsel önemi bilimsel olarak araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.

ŞÜKÜROV, Osman, **The Establishment and Collapse of the People's Republic of Azerbaijan (1918-1920)**, M. Thesis, Isparta, 2017

ABSTRACT

In the study, the phases of the establishment of the Azerbaijani national movement and the Azerbaijani People's Republic, which was established as a logical end result, were examined. The state, the Azerbaijani People's Republic, was founded and operated for the first time in the Muslim world, including the Turkish world, in the historical framework examined in 1918-1920.

Important events such as the revitalization of the Azerbaijani state structure and Azerbaijani statehood's traditions dating back to the deepest periods of history took place and the activities of the young Azerbaijan Republic in various fields, the reasons for its decline and its historical significance were scientifically investigated.

Keywords: People's Republic of Azerbaijan.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	İ
YEMİN METNİ.....	İİ
ÖZET	İİİ
ABSTRACT.....	İV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	Vİİ
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN KURULMASI VE İLK

ADIMLARI

1.1. Bağımsızlık Öncesi Azerbaycan'ın Durumu	5
1.1.1.Bağımsızlık İçin Mücadelenin Başlatılması	8
1.1.2.Trabzon ve Batum Konferansları.....	12
1.1.3.Bağımsızlığın İlanı ve Getirdiği Yenilikler	29
1.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti'nin Yardım İçin Gönderdiği Kafkas İslam Ordusu	46
1.3. Ermeni, Rus ve İngilizlerin Bağımsızlığa Tepki olarak Yaptığı Birinci Bakü Saldırısı.....	52
1.4. Baküde Askeri Durum ve İkinci Bakü Saldırısı ile Şehrin Kurtarılması	53
1.5. Azerbaycan Ordusunun Güçlendirilmesi için Uygulanan Önlemler: Kafkas İslam Ordusunun İptal Edilmesi	60

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN DEVLET DÜZENİNİN OLUŞTURULMASI VE

GÜÇLENDİRİLMESİ

2.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Ulus Devlete Dönüşümü.....	70
2.2. Azerbaycan Toplumunda Demokratik Reformların Başlaması ve Milli Meclis'in Oluşturulması.....	75
2.3. Azerbaycan Ordusunun Kurulması	80
2.4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Ekonomi Politikası	86
2.5. Cumhuriyet'de Kültürel Yapılanma	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN BARIŞ HEYETİNİN PARİS BARIŞ KONFERANSI VE

VERSAY'A KATILIMI

3.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Paris Barış Konferansı'nda.....	102
3.2. Azerbaycan Diplomasisi "Bölünmez Rusya" ve "Büyük Ermenistan" İddiaları ile Karşı Karşıya	124
3.3. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Versay Yüksek Konseyi Tarafından Tanınması	137
3.4. Diğer Ülkelerin Bağımsızlık Hareketine Tepkisi	145

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET TEHLİKESİ VE AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN

ÇÖKÜŞÜ

4.1. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyetine Saldırısı Sırasında Azerbaycan'ın Uluslararası Durumu	167
4.2. 1920 Nisan İşgali ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Rüyasının Sonu.....	179
SONUÇ	191
KAYNAKÇA.....	197
ÖZGEÇMİŞ	206

KISALTMALAR

AK/ b /P	: Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi
ARDA	: Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı
ADC	: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
ARPIİ SPIHDA	: Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın İşler İdaresinin Siyasi Partiler ve Toplumsal Harekatlar Devlet Arşivi
a.g.e.	: Adı geçen eser
BDH	: Birinci Dünya Harbi
bkz	: bakınız
c	: cilt
folio	: sayfa
HKS	: Halk Komiserleri Sovyeti
MK	: Merkez Komitesi
no	: numara
RK /b/ P MK	: Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi
RK /b/ P	: Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSSR	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TAR	: Tarihçe
tom	: cilt
USA	: Amerika Birleşik Devletleri
vol	: cilt
vb	: ve benzerleri

GİRİŞ

Azerbaycan'ın kaderinde ve tarihinde başlıca dönüm noktası XIX. yüzyılın sonlarında başladı. 30 yıla yakın silahlı direnişin ciddi bir sonuç vermediğini gören ilk Azerbaycan realistleri mücadelenin biçim ve yöntemlerini değiştirerek, yüzyılların ümmet anlayışından yeni yüzyılın millet düşüncesine geçmenin gerekliliğini fikir olarak ileri sürdüler. A.A.Bakıhanov, M.F.Ahundov ve H.B.Zerdabi gibi düşünürler geleneksel Doğu medresesinden modern Usul-i Cedid okullarına geçmenin gerekliliğini temel alarak milli hedefleri belirlediler. Bu büyük düşünürlerin A.Hüseynzade, E.Ağayev ve A.M.Topçubaşov gibi takipçileri, bu düşüncenin ışığında Azerbaycanlıların ümmetten millete başlayan tarihi geçişini omuzlarında taşımayı başardılar. Bu düşüncenin "milli canlılık" felsefesine dönüşmesiye M.E.Resulzade'nin adıyla ilişkilidir. 1918 yılında tarih sahnesine çıkan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, laik bir devlet olarak, İslam ümmetçiliğinden Türk milliyetçiliğine geçişin mantıksal sonucu, milletleşme asrında millet olmak arzularını içeren "ulusal canlılık" felsefesinin tarihi onayıydı.

Yirminci yüzyılın başlarında dünya halkları içerisinde kendi milletinin imzasını görmeyen ve bundan manevi sıkıntı duyan Azerbaycan aydınları ilk fırsatta, 28 Mayıs 1918 tarihinde Halk Cumhuriyeti'ni oluşturarak diplomatik açıdan bu imzayı uluslararası alanda kabul ettirebildiler. Bu önemli olay başlanan cihan harbinde atılan topların sesinden uyanan ve gün geçtikçe artan diplomatik işlerde dünyanın siyasi haritasının değişeceğini umut eden Azerbaycan halkının çok büyük tarihi başarısı olmuştur.

Mart 1918 tarihindeki olayları Azerbaycan aydınlarını Sosyalizm ve Sovyet yönetimi düşüncesinden oldukça uzaklaştırdı. Türk Edemi-Merkeziyet Partisi, Müsavat Partisi Bağımsız Azerbaycan aydınlarına dayanarak iktidar için mücadeleye başlamıştır. Görevlerinin başında Rusya bünyesinde özerklik uğruna savaşıyan Müsavat Partisi 1918 yılı için artık tam bağımsız ve demokratik Azerbaycan düşüncesine hizmet etmeye başladı. Bu düşünce halk arasında büyük memnunlukla karşılandı. "Halklar dostluğu" sloganını kullanan Bakü'deki Ermeni-Bolşeviklerinin Sovyet hükümeti, Azerbaycan aleyhine faaliyetiyle halkı milli harekate sevk ediyordu. Bunu M.E.Resulzade kendisi de gizlememiş ve Parti'nin ikinci Kurultayı'nda açık bir şekilde söylemiştir: "Bizim partimiz sınıfsal değildir. Bizim partimiz millidir."

Azerbaycan dünyanın kadim ülkelerinden biri olarak coğrafi konumu ve stratejik önemi açısından hep önem verilen bir bölge olmuştur. Yalnızca Doğu'dan Batı'ya uzanan ticaret yolları değil, tarihin belli dönemlerinde büyük imparatorlukların, dünya cihangirlerinin yıkıcı seferleri de Azerbaycan'dan geçiyordu. Nitekim, Kafkasya Dağları'nın eteklerinden Hazar Denizi'ne doğru uzayıp giden büyük bir alanda yaşayan Azerbaycanlılar antik dönemden bu yana büyük güçlerin hedefi haline gelmiş, Ehemeni hükümdarlarından eski Roma lejyonlarına, Sasani satraplarından Arap elebaşlarına kadar herkes gücünü burada denemeye çalışmıştır. Azerbaycan yüzyıllar boyunca kılıç sesinin heyecanı ile diplomasi felsefesinin kavşağında yaşamış ve bu tarihi süreçte kılıçla diplomasiyi vahdetini oluşturmayı başarmıştır.

XIX yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya dönüşü Azerbaycan'ı yeniden diplomatik çekişmelerin merkezine çevirdi. Gence hakimi Cavad Han'ın General Sisianov'un iddialı mektuplarına sağduyulu cevapları, daha sonra onun savaş meydanlarındaki kahramanlığı gibi Azerbaycan'ın diplomasi tarihinin şerefli sayfaları oldu. XIX yüzyılın başlarında uluslararası ilişkiler tarihinde Rusya-İran Savaşları gibi çekişmeli olaylardan daha önce, Rusya ile Azerbaycan Hanlıkları arasında ayrılıkta yaşanmış savaşlar önemli yer tutmaktadır.

Yirminci yüzyılda Azerbaycan halkına, oluşma aşamasında olan diplomasisine bağımsızlık bayrağını kaldırmak ve milli devletçiliğin egemen olması adına karmaşık bölgesel ve uluslararası koşullar altında ağır mücadeleler yürütmek iki kez nasip olmuştur: 1918-1920 yıllarında ve geçen yüzyılın son dönemlerinde bunların ilkinde gerçekleştirilen demokratik devlet kuruculuğu, ekonomi, kültür, eğitim ve askeri alanlarda atılan adımlar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 23 aylık faaliyetini yansıtan temel yönlerdir. Bu yöndeki faaliyetlerin temelinde Cumhuriyet'in büyük başarılarından biri olan Paris Barış Konferansı'yla, 11 Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınması olmuştur. Tezimizin konusunu bu olay oluşturduğu için büyük öneme sahip olmaktadır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dünya Savaşının sona ermesi ile birlikte yoğun diplomatik mücadele ortamında kurulmuş ve faaliyet göstermiştir. Devrimin yıktığı Rus İmparatorluğu'nun 1914 yılında onarılması doğrultusunda gerçekleştirilen girişimler 1918-1920 yıllarında genç Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için büyük diplomatik beceri,

dünya politikasını anlama yeteneği gerektiriyordu. İki yılın hürriyet sevdası ile istiklal davasının kesiştiği Azerbaycan diplomasisi bu önemli görevin üstesinden gelebilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in aşağıdaki görüşü, tarihimiz ve bugünün değerlendirmesi açısından büyük önem taşıyor: "1918 yılında kurulmuş Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bizim millî zenginliğimizdir, tarihimizin parlak sayfasıdır. Ondan sonraki yıllarda hayatımızın büyük aşamalarıdır, parlak sayfalarıdır, halkımızın büyük başarısıdır. İşte bunlar hep birlikte şimdiki bağımsız Azerbaycan'ın hem ekonomik, hem entelektüel, hem de kültürel potansiyelini yarattı ".

Siyasi bağlamda Azerbaycan fikrini dünyaya sunanlar 1920'de diplomatik açıdan bu düşüncenin Versay Yüksek Konseyi tarafından uluslararası camia tarafından onaylanmasını başardılar. Fakat Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni jeopolitik süreçler Azerbaycan milletinin bu tarihi başarıdan yeterince yararlanmasına olanak vermedi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nisan 1920 tarihinde ülke genelinde giden siyasi süreçlerin ve mahalli çekişmelerin bir sonucu olarak değil, dünya siyasetinde yaşanan karmaşık diplomatik çekişmelerin sonucunda çıktı. Aslında, 1918 yılında Rusya İmparatorluğu sınırları içinde oluşmuş yeni cumhuriyetlerin, özellikle, Azerbaycan'ın uluslararası aleme zor entegre olması, öncelikle, Rusya'nın galip Antant'ın üyesi olarak yıkılmasıyla ilişkiliydi. Bu nedenle dünya ya da onun kaderini belirleyen çevreler Rusya'nın yıkılmasına ve onun kalıntıları üzerinde oluşan yeni devletlerin tanınmasına hazır değillerdi. Rusya beklenmedik bir krizin içine düştüğü için, Bolşevizm'e geçici durum gibi bakan müttefikler onun eski sınırlar çerçevesinde onarılacağına umutlarını yitirmemişlerdi ve bu yüzden de Rusya ile ilgili tüm konulara son derece dikkatli yaklaşıyorlardı. Bu durum savaş sonrası dünya düzeninin baş mimarı sayılan ve küçük halkların dostu sayılan W.Wilson'un 14 barış Prensibinde açıkça gösterilmiştir. Yaklaşık 70 yıl sonra SSCB'nin parçalanması sonucunda Rusya'dan ayrılan 14 ülke 1918 yılında henüz W.Wilson'un 14 Maddesi'nde yoktu. Böyle bir ortamda Azerbaycan'ın bağımsızlığının 1920 yılında Versay Yüksek Konseyi tarafından fiilen tanınması 1919 yılının sonbaharından itibaren değişen siyasi durumla birlikte, Azerbaycan diplomasisinin önemli bir başarısıydı.

Mevcut olduğu dönemin karmaşık tarihsel ortamını dikkate alarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kuranlar, onun dış politikasını gerçekleştirenler dünyevi değerlere,

demokratik ilkelere dayalı çağdaş bir cumhuriyet oluşturarak, dünya siyaseti ve coğrafyasında Azerbaycanlıların yerini tespit ettiler. O dönemde dünyada çok az sayıda demokratik ülke olduğu dikkate alındığında bu hedefin ne kadar anlamlı olduğu anlaşılabilir. Bu sayede onlar yalnız Azerbaycanlıların dünyaya bakışını değil, dünyanın da Azerbaycan'a bakışlarını değiştirebildiler. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğinin sağlanması Halk Cumhuriyeti diplomasisinin çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu bakımdan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin en önemli amaçlarından birisi Güney Kafkasya'da Azerbaycanlıların milli hudutlarının belirlemekle alakalı olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dış politika tarihinin öğrenilmesi, konusunda ilk girişimler henüz Cumhuriyet'in kendi döneminde olmuştur. Bu açıdan A.M.Topçubaşov, M.E.Resultzade, A.Ziyathanov, R.Vekilov, C.Hacıbeyli, Y.V.Çemenzeminli ve diğerlerinin yayınlanmış kitapçık ve broşürlerinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dış politikası ile ilgili ilginç bilgiler vardır. Bunlar bu çalışmanın da önemli kaynaklarını oluşturmaktadır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin diplomatik etkinliğinin araştırılması bazı Batılı araştırmacıların da ilgi odağı olmuş, çeşitli ülkelerde yayınlanmış ayrı ayrı eserlerde 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Hükümeti'nin uyguladığı dış politika çizgisinin günyüzüne çıkarılmasına geniş bir şekilde yer verilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, toplam 23 ay yaşadı. Bu, zaman itibarıyla büyük bir dönemi kapsamamakta. Fakat 23 ay içinde oluşturulan tarih, geçilen yol, atılan diplomatik adımların ve yapılan büyük işlerin siyasi içeriği Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin büyük bir zaferiydi. 1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Halk Cumhuriyeti'nin siyasi-manevi mirasçısı olarak, onarılması 1918-1920 yıllarında seçilen yolun doğruluğunun, yürütülen diplomatik mücadelenin öneminin başlıca sonucu oldu.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ'NİN KURULMASI VE İLK ADIMLARI

1.1. Bağımsızlık Öncesi Azerbaycan'ın Durumu

Azerbaycan'ın istiklali 28 Mayıs 1918 tarihinde ilan edilse bile, Güney Kafkasya'nın uluslararası ilişkilere girmesi biraz daha erken oldu. Birinci Dünya Savaşı sonunda yakıta olan ihtiyacın artması savaşan ülkelerin Kafkasya'ya ilgisini artırmış, petrol uğruna yapılan mücadele Bakü'yü, karşı karşıya gelen askeri blokların cazibe merkezine dönüştürmüştür. Kafkasya Cephesi'nde yaşanan değişiklikler, 1917 Rus Devrimi'nin siyasi sarsıntıları, genel olarak Güney Kafkasya'yı ve bununla birlikte, Azerbaycan'ı da etkilemiştir. Ülkenin kaderi ile ilgili hayati önem taşıyan meseleler Azerbaycan aydınlarını daha aktif bir şekilde siyasete çekmiş, bölgede yaşanan askeri, siyasi ve diplomatik nitelikli olaylar, onları tarihin sınavından geçirmiştir. Güney Kafkasya ile ilgili politik durumun sık sık değiştiği 1917 yılında, Trabzon ve Batum Konferansları'nın yapıldığı tarihi ortamda Azerbaycan'ın önde gelen siyasi şahsiyetleri bağımsızlık döneminde önemli oranda diplomatik deneyim kazanmışlardı⁴.

Birinci Dünya Savaşı Rusya'ya görülmemiş felaketler getirdi ve sosyo-politik hayatın tüm alanlarında çelişkileri keskinleştirmiştir. 1917 yılının Şubat Devrimi Çar monarşisini devirmekle birlikte, imparatorluk geleneklerine de ağır darbe indirdi, "Halklar Hapishanesi" olan Rusya İmparatorluğu'nda ulusal özgürlük eğilimleri genişledi. Mutlakliyetin devrilmesi Güney Kafkasya'da siyasi süreçleri hızlandırdı ve sonraki dönemde olayların gelişimine ciddi ivme kazandırmıştır. Şubat Devrimi'nden sonra oluşan geçici hükümetin ilk adımlarından biri Güney Kafkasya'nın yönetimi ile ilgili özel kurum oluşturmak oldu. Bu amaçla 9 Mart'ta Güney Kafkasya'yı yönetmek için Devlet Duması yerel üyelerinden oluşan Özel Kafkas Komitesi (OZAKOM) oluşturulmuştur. Bu komitenin başkanı Rus Kadeti (emperyalist burjuvazinin başlıca partisi olan Anayasal Demokratik Parti'nin üyesi) V.A.Harlamov idi. Komiteye Gürcü menşeviki A.İ.Çenkeli, sosyal federalist K.Abaşidze, Azerbaycanlı askeri öğrenci olan ve daha sonra Halk Cumhuriyeti'nin Dördüncü Hükümet Kurulu'nda Dışişleri Bakanı görevini icra etmiş olan Mehmet Yusif Ceferov ve Ermeni Kadeti M.M.Papacanov dahil

⁴ Molla Nasreddin Dergisi, 1917, No: 5.

idiler. Mutlakiyetin devrilmesi ile sonuçlanan Şubat Devrimi'nden Azerbaycanlılar da çok şey bekliyordu. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren başlayan ulusal harekette, siyasi süreçlerde aktif yer almış öncü aydınlar Rus Devrimi'ni sevinçle karşıladılar. "Molla Nasreddin" dergisi kendi sayfalarında mutlakiyetin devrilmesini Azerbaycan halkı için mutluluk olarak gördüğünü hissettirmişti⁵. M.E.Resulzade'ye göre "1917 Devrimi, mahkum sınıflara hürriyet, mahkum milletlere de özerklik verecekti"⁶.

Devrim haberini alınca Bakü'de çeşitli ulusal gruplar, Petrol Sanayicileri Birliği ve diğer kurumlar şehri yönetmek için Sosyal Kurumların Yönetim Komitesi'ni kurdular. Komite'ye sağ Menşevik L.L. Biç başkanlık ediyordu. İcra Komitesi'nde Azerbaycanlı nüfusun temsilcileri olarak M.H.Hacinski ve M.E.Resulzade de temsil ediliyorlardı. Şubat Devrimi'nden sonra yasal hale gelen Bolşevikler'in faaliyetleri de şehirde genişlemeye başladı. Ancak onlar yeni kurulan Bakü Meclisi'nde azınlık oluşturmaktaydılar. 6 Mart'ta 52 bin işçi ve memur tarafından seçilen Bakü Sovyeti'nin 52 üyesinden toplam 9 kişi Bolşevik Partisi üyesiydi⁷. Sovyet'in ilk toplantısına Menşevik G.Ayolla başkanlık etse de daha sonra, 8 Mart'ta sürgünden dönmüş S.Şaumyan Sovyet başkanı seçildi fakat çok geçmeden o, kendi yerini Sako Saakyan'a vermek zorunda kalmıştı⁸.

Bakü'de canlanan Müslüman ulusal kurum ve toplumları 1917 yılı Mart'ta Müslüman Ulusal Konseyi'nin Geçici Yönetim Komitesi'ni kurdular. Konseyin Yürütme Komitesi'ne Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Dışişleri Bakanı, hukukçu Mehmet Hasan Hacinski başkanlık etmiştir. Konseyde büyük etkiye sahip parti Müsavat Partisi'ydi ve çok geçmeden bu parti ulusal düzeyde bir Azerbaycan partisine dönüştü. 1917 yılının ekim ayında Bakü Sovyeti için yapılan yeni seçimlerde "Müsavat", 25 bin seçmenden 9617 bin kişinin oyunu almıştır. Yani tüm seçmenlerin yüzde 40'nın oyunu alarak seçimi kazanmıştır. Oysaki kendileri için uygun koşullar altında yapılan bu seçimlerde Bolşevikler 3823, Eserler 6305, Menşevikler 687, Taşnaklar 528 seçmenin oyunu alabilmişlerdi⁹.

Bakü Sovyeti için yapılan Ekim seçimleri kuvvetler oranının hangi siyasi partinin lehine olduğunu göstermiştir. Bu başarı, bir yandan Müslüman kitlelerin

⁵ **Molla Nasreddin Dergisi**, 1917, No: 5.

⁶ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Gençlik Neşriyyatı, Bakü, 1990, s.26.

⁷ **Baku Gazeta**, 9 marta 1917, No: 3.

⁸ Stephan Şaumyan, **Bakinskaya Kommuna 1918 goda, Proletarskaya Revolyutsiya**, 1926, No:12, s.71.

⁹ **Kaspiy Gazeta**, 25 oktyabrya 1917, No: 90.

siyasete aktif katılımıyla ilgili olsa bile, diğer yandan ulusal kurumların Rusya'nın toprak özerkliği ilkesi üzerinde kurulması talebi ve Müslümanlara geniş siyasi haklar verilmesi fikrini ileri sürmeleri ile ilgiliydi.

Milli arazi özerkliği fikri ilk kez Kafkasya Müslümanlarının 15-20 Nisan aralığında yapılan Bakü Kurultayı'nda tartışmaya açıldı. Kurultay Şubat Devrimi'nin zaferinden sonra Nesib Bey Yusufbeyli'nin önderliğinde Gence'de oluşmuş Türk-Edemi Merkeziyet ve Müsavat Partilerinin milli demokratik süreçte öncü rol oynadığını göstermiştir. Gergin tartışmalardan sonra Kurultay, milli meseleye dair bu bağlamda karar alınmıştı: "Federal esaslarla Demokratik Cumhuriyet, Rusya devlet yapısının Müslüman halklarının çıkarlarını en iyi sağlayan biçimi olarak tanınsın"¹⁰.

3 Mayıs'ta Kurultay'da önemli bilgi veren M.E.Resulzade arazi özerkliğinin talep edilmesinin zorunluluğunu tutarlı delillerle anlatmıştır. O, İslam faktörünü öne çekenlere karşıydı. Artık birçok Türk halkları anlamaya başlamışlardı ki, "onlar ilk önce Türktüler, sonra Müslüman". M.E.Resulzade'ye göre, millet için gerekli olan faktörler dil, tarihsel ilişkiler, gelenek ve göreneklerin bütününden ibarettir. Bazen Türk, Tatara onun milliyeti hakkında sorduğunda, o Müslümanım diye cevap vermekteydi. Ama bu yanlış bakış açısidir. Hristiyan milleti mevcut olmadığı gibi, İslam milleti de mevcut değildir. Bu büyük Müslüman evinde Türkün, Farsın, Arabın ayrıca meskeni olmalıdır"¹¹.

Uzun süre Sovyet ve yabancı literatürde pantürkizmle suçlanan M.E.Resulzade Kurultay'daki raporunda Türk halklarının birbirinden çok farklı olduğunu söylemekteydi. Kültürel-ulusal özerklik yanlılarının güçlü direnişine rağmen, 7 Mayıs'ta Kurultay'ın 6. oturumundaki oylamada M.E.Resulzade'nin raporunda ileri sürülen mahalli özerklik düşüncesi 271 oya karşın 446 oyla kabul edildi¹². Rusya Müslümanları'nın Moskova Kurultayı'nda mahalli özerklik düşüncesinin zaferinden sonra amaç ve meramları birbirine yakın olan Türk-Edemi Merkeziyet ve Müsavat Partileri birleşme kararı almışlardır. Mayıs-Haziran aylarında hazırlık tamamlandıktan sonra 20 Haziran'da Bakü'de gerçekleştirilen I. Kurultayda her iki partinin birleştirilmesi süreci tamamlandı ve birlikte merkezi komite oluşturuldu.

¹⁰ Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya 18, Yaprak: 3.

¹¹ İhsan İlgar, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.164-165.

¹² İsxakov Salavat Mıdhatoviç, **Rossiyskie Musul'mane i Revolyutsiya (vesna 1917-letu 1918)**, Socialno Politiceskaya mısl, Moskva, 2004, s. 176.

1.1.1.Bağımsızlık İçin Mücadelenin Başlatılması

Siyasi partiler dışındaki saygın Azerbaycan aydınları da Şubat Devrimi'nin (I. Dünya Savaşı sırasında 1917'de ortaya çıkan devrimci hareket) başarılarının korunmasını zaruri saymaktaydılar. Geçici hükümeti devirmeye yönelik Kornilov ayaklanması karşısında ünlü siyaset adamı Alimerdan Bey Topçubaşov'un imzası ile Güney Kafkasya'da Müslümanların Rus devrimiyle birliğini yansıtan kartlar dağıtılmıştır. Aynı zamanda Müslüman nüfusunu siyasi süreçlere daha yakından çekmek için 1917 yazında Bakü'de Müslüman Ulusal Komitesi yeniden düzenlendi, A.M.Topçubaşov Komite Başkanı seçildi. Yeni Komitenin üyelerinden olan Feteli Han Hoyski Müessisler Meclisi'ne seçimlerle ilgili çağrılmış özel toplantıda iştirak etmek için Petrograd'a atanmıştır. Petrograd'da Ekim olayları meydana geldiği gün Bakü'de beş gün devam eden Müsavat Partisi'nin Birinci Kurultayı gerçekleşti. Kurultay Azerbaycan'a milli özerklik verilmesinin taktik ve stratejik yönlerini tespit etmişti. M.E.Resulzade MK Parti başkanı seçilmişti¹³.

Ekim olayları Batı devletlerinin Güney Kafkasya'ya olan ilgisini artırdı. Büyük devletlerin Güney Kafkasya'da bulunan temsilcileri ABD konsolosu Smith, İngiliz Generali Şor, Fransız Albay Şardinyi ve diğerleri bölgedeki süreçleri dikkatle takip ediyor ve kendi ülkelerine devamlı olarak bilgiler gönderiyorlardı. Tiflis'teki ABD konsolosu Dışişleri Bakanlığı'ndan attığı telgrafta, Güney Kafkasya'nın yerli nüfusunun çoğunluğu ve ordu, Bolşevikler'in arkasından gitmekten vazgeçtiklerini bildiriyordu. Smith sözüne şöyle devam etmekteydi: "Müttefiklerin çıkarlarına uygun olan mali yardımı almadan onların beş günden fazla dayanacağından ben kuşku duyuyorum"¹⁴. Washington'a gönderdiği mektupta Smith, Güney Kafkasya Komiserliğini de facto tanımayı ve Bolşevizme karşı mücadele amacıyla Tiflis'e 10 milyon dolar göndermeyi teklif etmiştir¹⁵.

Güney Kafkasya Komiserliği'nin kurulmasıyla Kafkasya Cephesi'nde bulunan Rus ordusu zor durumda kaldığından Türkiye'yle savaşın sürdürülmesinin imkânsızlığı artık kimsede kuşku uyandırmıyordu¹⁶. Rus ordusunun felç duruma düştüğü bir sırada Komiserliğin ordusu neredeyse mevcut değildi. Öte yandan, Sovyet Rusya'sının merkez

¹³ *Programmne Dokumentı Musul'manskıh Politiceskih Partiy*, 1917-1920 goda, Oksford, 1985, s. 13-15.

¹⁴ *Papers Relating to The Foreign Relations of The United States*, 1918, Russia, vol. II, Washington, 1932, s. 581.

¹⁵ E.Tokarjevskiy, *İz İstorii İnostrannıh İnterventsiy i Grajdanskoy Voynı v Azerbaydjane*, AN Azerbaycanskoy SSR, Baku, 1957, s. 39.

¹⁶ Zurab Avalov, *Nezavisimost` Gruzii v Mejdunarodnoy Politike (1918-1921)*, UNC University, Parij, 1924, s. 30.

lkeleri ile savaşı durdurma konusunda uzlaşması Kafkasya'da askeri operasyonları durdurmak için zemin yaratmıştır.

Kasım 1917 tarihinin sonlarında Enver Paşa'nın talimatıyla Kafkasya Cephesi nc Türk Ordusu'nun kumandanı Mehmet Vehip Paşa barış imzalanmasıyla ilgili Kafkasya Cephesi'nin komutanı General Prjevalski'ye başvurdu. Güney Kafkasya Komiserliği Prjevalski'nin teklifini müzakere ederek Antant'ı kızdırmamak için savaşın durdurulması konusunda barış imzalanmasına razı olduğunu bildirdi¹⁷. 21 Kasım'da General Prjevalski Komiserliği'nin kararıyla ilgili Türk kumandanlığına bilgi verildi. Birkaç gün sonra A.Smirnov, V.Tevzaya, General Vişinski ve Taşnak A.Camalyan'dan oluşan küçük delegasyon Erzincan'a geldi ve Aralık ayının 5'inde (18'inde) on dört maddeden oluşan barış sözleşmesi imzalanmıştır¹⁸.

Barış sözleşmesinde şunlar yer almaktaydı: "Rusya Cumhuriyeti'yle Merkez lkeleri arasında genel ateşkes anlaşması imzalanması halinde onun maddeleri Kafkasya Cephesi için de zorunlu olmalıdır. Ayrıca Karadeniz'de savaşan ülkelerin askeri gemileri arasında askeri operasyonlar durdurulmalı. Barış sözleşmesine ek olarak Erzincan'da aynı gün sınır hattı çekmeyle ilgili belge imzalanmıştır"¹⁹. Görüldüğü gibi, "Erzincan barışı" Petrograd hükümetiyle değil, Güney Kafkas Komiserlięiyle imzalanmıştı ve böylece Osmanlı Genel Komutanlığı Güney Kafkas Komiserliğini hükümet olarak tanımış oluyordu²⁰.

Erzincan'da barış anlaşması imzalamakla Kafkasya Cephesi'nde Rus askerleri geri çekilmeye başladı. Oysa Rusya için bu cephe yıkıldı. Kafkasya Cephesi karargahının komiseri D.Donskoy, ordunun ulusal zeminde dzenlmesine karar verdi. Kafkasya Ordusu'nun II. Kurultayı'nda yeni Ordu Daire Sovyetleri seçildi. Buraya 52 Bolşevik seçilerek katılabildi. Hatta daha sonra Bakü Komnnde askeri komiser olarak alışan G.Korganov Sovyet Başkanı seçildi. Ordunun Bolşevikleşmesi ciddi endişeye sebep oldu. Bu nedenle hükümet 1917 senesi 19 Aralık'ta Kafkasya'da bulunan Rus ordusunun terhis edilmesi hakkında emir verdi ve bu emre, dayanarak Kafkasya Cephesi Baş Kumandanlığının 26 Aralık emri üzerine, bünyesinde  yaya tümeni, bir atlı ekibi ve birkaç arazi alayı olan Ermeni Orduevi oluşturuldu.

¹⁷ **Dokumenti i Materialı po Vneşney Politike Zakavkaz'ya, i Gruzii**, Tiflis, 1919, s. 11-12.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.332-333.

¹⁹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, Tom 1, Moskva, 1957, s.53-57.

²⁰ Kemal ke, **Ermeni Meselesi**, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul, 1986, s. 158.

Ermeni ve Gürcü Orduvevlerinin oluşturulması biraz kolay oldu, çünkü Kafkasya Cephesi'nde Rus ordusunun bünyesinde onlar zaten gönüllü askeri birlikler adı ile faaliyet gösteriyorlardı. Ordunun çekirdeğini oluşturan subay kadrosunu da kısa sürede kurmak mümkün olmuştur. Kurulduğu günden itibaren yönetimi maceracı ve katı milliyetçi çevrelerin elinde olan Ermeni askeri birlikleri bölgede Azerbaycanlılar'a karşı terör operasyonlarına başladılar.

Bu tehlikeyi Azerbaycan'ın önde gelen siyasi liderleri artık 1917 yılının başlarında hissediyorlardı ve bu nedenle Şubat Devrimi'nden sonra onlar geçici hükümete başvurarak milli ordunun kurulması için izin istediler fakat olumlu cevap alamadılar. 1917 yılının sonbaharında yaşanan olaylardan sonra Müslüman birliği milli ordunun oluşturulması yönünde önemli adımlar atmıştı. Milli Fraksiyon'nun girişimiyle Gence'de, Bakü'de, Lenkeranda ve Tiflis'te Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarının katılımıyla Müslüman askeri toplantıları yapıldı. Askeri birliklerin oluşturulması büyük zorluklarla karşılaştı.

Trabzon Konferansı öncesinde Meclis'in farklı fraksiyonlarla ortaya çıkan barış konusunda öne çıkan sorumluluk ve görevleri tartışmakta, bunun yanı sıra soruna yönelik konuları açıklığa kavuşturmaktaydı. 26 Şubat tarihinde Azerbaycan fraksiyonu bu konu ile ilişkili toplantı düzenledi. Müslüman Milli Konseyi Azerbaycan ve çevresinde gelişim gösteren olayları derinlemesine analiz etmiştir. Kafkasya Cephesi'nden geri dönen Ermeni askeri birliklerinin Bakü'de toplanması, Yakın Doğu'daki İngiliz askeri birliklerinin İran'ın Kuzey'ine, Hazar'ın Güney'ine doğru hareket etmesi sonucunda Bakü için oluşan tehlike, Almanların Kafkasya'da güç elde etmesi ve Bakü petrolünü ele geçirmesine yönelik amaçları Azerbaycan milli Fraksiyonu'nu ciddi anlamda tedirgin etmeye başladı. Müslüman gurubu Türkiye ile barış anlaşmasının kısa sürede imzalanması ve Güney Kafkasya'da durumun sabitleşmesini gerekli kılmaktaydı²¹.

28 Şubat tarihinde Trabzon'a gidecek Temsilciler Heyeti'nin toplantısı gerçekleşti. Toplantıda Ermeni temsilcileri milletlerin kendi mukadderatını belirlemek haklarına sahip olduklarına vurgu yaparak, "Türkiye Ermenistanı" için özerklik talep ettiler ve Osmanlı Devleti'nin Kars, Batum, Ardahan'a olan iddiasının reddine yönelik düşüncelerini paylaştılar. Müslüman sosyalist bloğunun adına konuşma yapan

²¹ S.Arkomed, **Materialı po İstorii Otpadeniya Zakavkaz'ya ot Rossii**, Krasnaya Kniga, Tiflis, 1923, s.31.

İ.Heydarov bu konuyu Türkiye'nin iç işlerine müdahale olarak değerlendirdi ve Güney Kafkasya halklarının kendi mukadderatını belirlemesinin sadece Kafkasya hudutlarında olabileceğini en önemli şart olarak ileri sürdü. Türkiye'yi Erzincan barışının feshinde suçlamaya çalışanlara yanıt olarak M.E.Resulzade "Türklerin de bizi barışı feshetmek ve suçlamaya hakkı vardır" dedi²². Daha iki gün önce ise Kafkasya Meclisi'nin toplantısında F.Hoyski'nin barış görüşmelerine yönelik bir kaç konuya yaklaşımı açısından E.Gegeçkori ile ciddi fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştı²³.

Güney Kafkasya Meclis temsilcileri Trabzon'a yola çıktığı sırada 2 Mart tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Dışişleri Halk Komiserliği'nin yardımcısı, Sovyet Rusyası'nın Brest-Litovsk Barış Temsilciliği'ndeki kâtipi L.Karahan'dan alınan telgraf durumu bir hayli zorlaştırmaktaydı²⁴. Telgrafda: "Biz, görüşülen sözleşmeyi imzalamak kararına vardık" demektedir. 21 Şubat (3 Mart) sözleşmesinin en zor şartı Ardahan, Kars ve Batum'un Osmanlı Devletine geri verilmesi, Rusya'dan ayrılması"ydı²⁵.

Bir gün sonra Sovyet Rusyası Brest-Litovsk Antlaşmasını imzaladı ve böylelikle iki ay önce V.İ.Lenin ve İ.V.Stalinin "Türkiye Ermenistanı" hakkında imzaladıkları kararnameden resmi olarak feragat etti. Sözleşmede Rusya'nın Doğu Anadolu'nun kısa sürede temizlenmesi ve onun Türkiye'ye iadesi için her şeyi yapacağı belirtilmekteydi. Ardahan, Kars ve Batum illeri Rus ordusundan temizlenecektir. Rusya söz konusu illerde yeni devlet hukuki ilişkilerin oluşumuna müdahale etmeyecektir. Kars, Ardahan ve Batum sancaklarına yaklaşımda 1877-1878 yıllarda Rus-Türk savaşına kadarki sınır hattı onarılacaktır²⁶.

Brest-Litovsk Antlaşmasına değinen bir kaç yabancı yazar "Türkiye Ermenistanı" hakkındaki kararnamenin fiilen değil, propaganda amaçlarına hizmet ettiğini yazmıştır. Onların düşüncelerine göre, Halk Komiserleri Sovyeti bir taraftan "Türkiye Ermenistanı" hakkında karar verdi, diğer taraftan ise Rus ordusunu çıkartmakla bu arazilerin Türkiye tarafından alınması için uygun ortam oluşturmuş

²² Arkomed, s.31.

²³ **Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii**, s.98-106.

²⁴ Türkiye ile Barış Görüşmelerinin Yürütülmesi Hakkında Kafkasya Meclis Temsilciliği'nin Bildirisi, 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak 1-2.

²⁵ **Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii**, s.85.

²⁶ Yu. Klyuçnikov i A. Sabanin, **Mejdunarodnaya Politika Noveşşego Vremeni v Dogovorah**, Notah i Deklaratsiyah, Çast' II, Litiztad NKİD, Moskva, 1926, s. 123-127.

oldu²⁷. Brest-Litovsk Antlaşması Ermenilerin Türkiye'nin Doğu illerini ele geçirmek amaçlarını, Sovyet Rusya'sının savunduğu "Türkiye Ermenistanı" kurmak planlarını boşa çıkardı. Petrograd'da ve diğer şehirlerdeki Ermeni kolonileri Brest-Litovsk anlaşmasına itiraz etmelerine rağmen, bir sonuca ulaşamadılar²⁸.

Brest-Litovsk Antlaşması'na göre, Sovyet Rusya'sı sadece Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye iadesini kabul etmekteydi, aynı zamanda antlaşmaya ek olarak Rusya, Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ve Türkiye arasında imzalanan sözleşmeye dayanarak savaş zamanı Rus ordusunun elinde bulunan Türk arazilerinde ve Rusya sınırlarında bulunan Ermeni gönüllü destelerini tamamen silahsızlanması için üzerine sorumluluk almış oldu²⁹. Ek sözleşmenin II. maddesi Rusya vatandaşı olan Müslümanlara kendi mülklerini götürmek şartıyla Türkiye'yi tamamen bağımsız olarak terk etmek hakkını tanımaktaydı. Fakat, R.Hovannisya'nın sanki Sovyet Rusya'sının Brest-Litovsk Antlaşmasını "Dünya Devrimi" için Müslüman âleminin beğenisini kazanmak için imzaladığı düşünülemezdi³⁰.

Türkiye'nin yoğun ısrarı ve yardım göstereceği konusundaki vaadine rağmen, Güney Kafkasya hükümetinin Brest-Litovsk Barış Antlaşmasına katılmaktan ve bağımsızlığından feragat etmesi hükümeti zor duruma sokmuştu. Böylece bir taraftan Güney Kafkasya hükümeti ve parlamento bağımsızlığını ilan etmemekteydi diğer taraftan da Sovyet Rusya'sının imzaladığı sözleşmeye karşıydı. Bu çelişik durum Trabzon Konferansı'nda Güney Kafkasya temsilcilerinin karşılaştığı en zor konulardan biri haline geldi.

1.1.2.Trabzon ve Batum Konferansları

Trabzon konferansı açılana kadar Vehib Paşa Kafkasya'daki Rus ordusunun Genel Komutanı General Lebedinski'den Rusya Cumhuriyeti ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına göre Kars, Batum ve Ardahan'ı boşaltmasını istemektedir. Birçok eski Sovyet yazarları yanı sıra A.Kadişev Türkiye'nin bu talebini söz konusu illerin nüfusunun "Ermeni ve Gürcü ağırlıklı" olduğu iddiasına dayanarak

²⁷ Richard Hovannisian, **The Republic of Armenia**, The first year 1918-1919, University of California Press, Berkley-Los-Angelos-London, November 1, 1971, s.20.

²⁸ Firuz Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia**, 1917-1921, Hyperion Press, New York, 1951, s.93.

²⁹ Ronald Grigor Suny, **Looking Toward Ararat, Armenia in Modern History**, Indiana University Press, Indiana, 1993, s. 123-124; Richard Hovannisian, **Armenia on The Road to Independence**, 1918, University of California Press, Berkeley, 1967, s.97-100.

³⁰ Hovannisian, s.21.

müdahale olarak değerlendirmesine kesinlikle rıza gösterilemez şeklinde yorumlamıştı³¹. Çünkü hem XIX.yy hem de XX.yy başlarında yapılan nüfus sayımları sonucunda Kars, Batum ve Ardahan'da Türk nüfusunun sayıca çok oluşu gözler önüne serilmişti. Bu arazilerde Türk nüfusunun sayıca çokluğunu dile getiren Türkiye Brest-Litovsk Antlaşmasına dayanarak burada kamuoyunun görüşünün alınmasına onay vermişti. W.Allen ve Paul Muratov Brest-Litovsk anlaşması hakkında "olayların bu yönde değişimi bu ilçelerin (Kars, Batum, Ardahan'ın) Hristiyan azınlığını zor duruma soktu"³² diye yazdı. Durumlar böyle ilerlerken Güney Kafkasya hükümeti ve parlamento bağımsızlıklarını ilan etmiyordu. Diğer taraf olan Sovyet Rusya'sının temsilcileri ise bu süre zarfında 8 Mart tarihinde Trabzona ulaştılar ve 12 Marta kadar Türk temsilci kurulunu Batum'dan gelmiş oldukları "Kral Karl" gemisinde beklediler. 14 Mart tarihinde konferans resmen açıldı³³.

Türkiye temsilci kurulu başkanı Rauf Orbay, konferansın açılışında başkanlığın sırasıyla her iki temsilci kurullarının başkanına devredileceğini belirtti. Fakat Güney Kafkasya temsilciliği bundan feragat etti. Rauf Bey giriş konuşmasında Türkiye'nin Güney Kafkasya ile sıcak ilişkilere dayalı olarak uzun süreli barış antlaşması imzalamak isteğine vurgu yaptı. Daha ilk günden Türkiye temsilcileri Kafkasya'da oluşan yeni cumhuriyetin yönetim şekli, siyasi ve idari yapısına yönelik sorgulama yaptılar. Türkler bu temsilciliği-bağımsız devleti, Rusya'nın bir kısmını kimin temsil ettiği ile ilgileniyordu³⁴.

Konferansta Kafkasya temsilciliği Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili maddelerine itirazını belirtti³⁵. Fakat Türkler Güney Kafkasya'nın Brest-Litovsk Antlaşması'nda ilgi ve çıkarı olduğu için uluslararası hukuk normlarına uygun prensiplere dayanarak kurulmasını ve diğer devletler tarafından tanınması için önlemler alması gerektiğini belirtti. Bu nedenden dolayı Güney Kafkasya hükümeti, şimdi tanınsa bile eski uluslararası hukuki prensiplere itiraz edemezdi³⁶. Oysa, bu hükümet 23 Ocak

³¹ A.B.Kadişev, *Interventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkaz'e, Moskva*, Gost, 1960, s.46.

³² William Edward David Allen and Paul Muratov, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, Cambridge, 1953, s.463.

³³ Türkiye ile Barış Görüşmelerinin Yürütülmesi Hakkında Güney Kafkasya Meclis Temsilciliği'nin Bildirisi, 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak: 2.

³⁴ Türkiye ile Barış Görüşmelerinin Yürütülmesi Hakkında Güney Kafkasya Meclis Temsilciliği'nin Bildirisi, 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak: 3.

³⁵ Türkiye ile Barış Görüşmelerinin Yürütülmesi Hakkında Güney Kafkasya Meclis Temsilciliği'nin Bildirisi, 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak: 4.

³⁶ İnsan Berkuk, *Büyük Harpda Şimali Kafkasyadaki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Müharibeleri*, Askeri mecmua, 1934, No: 35.

tarihinde gönderdiği telgrafta Brest-Litovsk Antlaşmasına katılmaktan feraget ettiğini ve kendisinin Rusya'ya bağlı olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Türkiye Temsilciliği Brest-Litovsk Antlaşmasına yönelik itirazı kabul etmedi³⁷. Türk temsilcilerine göre, Güney Kafkasya hükümeti gerçekten de uluslararası hukukun başında yer almak istiyorsa kısa sürede Rusya'dan ayrılmalı ve bağımsızlığını ilan etmelidir³⁸.

Ancak böyle bir durumda Türkiye onunla sıcak ilişki kurmaya hazır olacaktır. Güney Kafkasya temsilciliğinin Batum ve Kars illerine ilişkin iddialar üzerinde durmaları, Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarından feragat etmeleri yanı sıra, birkaç diğer tartışmalı konu, taraflar arasındaki anlaşmazlıkları daha da güçlendirdi. Meclis tarafından bağımsızlığın ilan edilmemesi Türkiye'nin görüşmelere olan ilgisini oldukça azaltmaktaydı. Akaki Çhenkeli "Türkiye'nin objektiv olarak Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesinde ilgisi olduğunu" itiraf ediyordu. Çünkü, Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı Türkiye'nin kuzey güvenliği açısından önem taşımaktaydı³⁹.

Osmanlı İmparatorluğu temsilci kurulu başkanı Rauf Bey Güney Kafkasya temsilcilerinin bildirisinin Türkiye'nin iç işlerine müdahale ruhunda olduğu için Türkiye Temsilciliği'nin bu durumu kabul etmediğini belirtmiştir. Bu nedenden dolayı, bildiride ileri sürülen görüşler sıcak komşuluk politikası ile uyum sağlamamaktaydı. Güney Kafkasya hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından kesin ve resmi olarak tanınması, Güney Kafkasya hükümetinin Kars, Batum ve Ardahan'a olan iddialarından özel sözleşmeye dayanarak vazgeçeceği taktirde mümkündü⁴⁰.

Güney Kafkasya temsilcileri arasında birlik ve beraberlik yoktu. İleri sürülen herhangi bir düşünce bu veya diğer tarafın çıkarlarına uymuyordu. A.Çhenkeli haklı olarak bizim durumumuzun zorluğunu Güney Kafkasya'nın henüz gelişim aşamasını tamamlamadığına ve temsilci kurulumuzun kendi talepleri doğrultusunda adım atmalarına bağlıyordu. "Biz buraya hazırlıksız geldik. Meclis arasında birlik ve beraberlik olmadığı için burada kendi mevkilerimizi savunamıyoruz" diye belirtti⁴¹.

Karşılıklı anlaşma kapsamında barış görüşmeleri geçici süreliğine durduruldu ve ilan edilen ertelenme süresince taraflar temsil ettikleri devletlerle görüşmelerde

³⁷ **Dokument i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii**, s.110.

³⁸ Türkiye ile Barış Görüşmelerinin Yürütülmesi Hakkında Güney Kafkasya Meclis Temsilciliği'nin Bildirisi, 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak: 6.

³⁹ Arkomed, s.39.

⁴⁰ Türkiye ile Barış Görüşmelerinin Yürütülmesi Hakkında Güney Kafkasya Meclis Temsilciliği'nin Bildirisi, 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak: 7.

⁴¹ Zülfeli İbrahimov, **Sosialist İnqilabı Uğrunda Azərbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi**, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1957, s.300.

bulunarak gerekli önlemleri almalıydı. Güney Kafkasya temsilciliği bu durumu Meclise bildirmek için 3 (üç) üyesini Tiflis'e gönderme kararı aldı. Alınan bu karar doğrultusunda İ.Heydarov, G.Lashişvili ve R.Kaçaznuni kısa sürede Tiflis'e gitti ve 22 Mart tarihinde Trabzon görüşmelerine yönelik Meclise de açıklama yaptılar⁴².

Meclis'in toplantısında özellikle iki konu tartışılacaktı: 1. Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesi; 2. Önceleri ilan edilen barış şartlarındaki meydana gelen değişiklikler. Bunun üzerine Vehib Paşa Güney Kafkasya'daki tartışmalı arazileri boşaltmayı talep etti. Bu konu ile ilişkili olarak Meclis'deki yaşanan gergin tartışmalar Kafkasya halkları arasındaki zıtlıkların güçlü olduğunu göstermekteydi. Ermeni ve Gürcüler Türkiye'nin taleplerini kabul etmeyerek savaş konusunun gerekliliğini ileri sürseler de, Müslüman grubu karşılıklı ayrıcalıklarla Osmanlı İmparatorluğu ile mutabakata varmayı öneriyordu. Arazi konularının müzakeresi devam ediyordu fakat son anda Gürcüler Batum'u tutarak, Kars ve Ardahan'ın iadesini kabul ettiklerini belirtti. Ermeniler ise Batum ve Acara'nın iadesini savunarak Kars'ın Türkiye'ye geri verilmesine karşı çıkması konunun bir anda yön değiştirmesine neden oldu. Söz konusu arazilerle ilişkili Azerbaycan fraksiyonu Kars ve Ardahan nüfusunun çoğunluğunu Türkler teşkil ettiği için, Brest-Litovsk Antlaşması'nın bu iki sancaklık hakkındaki maddeleri yerine getirmesinin gerekliliğini savundu. Onlara göre Acara Güney Kafkasya'ya bağlı ayrıca Müslüman Cumhuriyeti olarak varlığını devam ettirmeli ve mümkün olmadığı halde Türkiye'yle birleşmeliydi. Batum ise yurtdışına çıkış yolu olarak Güney Kafkasya'ya bağlı kalmalıydı. Bu konuda Azerbaycan'ın dış ekonomik çıkarı temel alınmaktaydı. Meclis'in 26 Mart tarihinde gerçekleştirilen toplantısında F.H.Hoyski konuşmasında Batum konusuna değinmişti. F.H.Hoyski Azerbaycan fraksiyonu'nun düşüncesini ifade ederek Batum'un Güney Kafkasya'ya tek çıkış yolu olduğunu (Bakü Bolşevikler'in elinde bulunduğu için) Batum olmadan Güney Kafkasya'nın varlığını devam ettirmede zorlanacağını belirtmiştir⁴³.

Trabzon'a atanan hükümet üyesi N.Yusufbeyli 1 Nisan tarihinde Mecliste yaptığı açıklamada "Batum hiçbir durumda teslim edilemez" diye konuşma yapmıştır⁴⁴. Meclis'in henüz 11 Mart tarihli duruşmasında Azerbaycan fraksiyonu adına F.H.Hoyski

⁴² Türkiye ile Barış Görüşmelerinin Yürütülmesi Hakkında Güney Kafkasya Meclis Temsilciliği'nin Bildirisi, 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak: 7.

⁴³ O.Minasyan, *Vneşnyaya Politika Zakavkazskoy Kontrrevolyutsii v Pervoy Polovine*, 1918 goda, Istorik-Marksist, Kniga Şestaya, 1938, s.70.

⁴⁴ Arkomed, s.68.

geniş bir konuşma yaptı. Hoyski, barış görüşmelerine yaklaşımın Güney Kafkasya için hayati önem taşıdığını, savaşın bölge için ağır sonuçlar doğurabileceğini ve durumu daha da gerginleştireceğini belirtti. Türkiye ile ilişki konularına değinince Türkiye'nin yaklaşımlarında mantıksal bir tutarlılık görüyoruz. Türkiye hükümeti defalarca bizi bağımsız bir kurum olarak görüyor ve bu ideolojiyi bize kabul ettirmek istiyordu. Türkiye hükümeti Kafkasya hükümetiyle görüşmeler yapmak için kendi temsilcilerini Brest-Litovsk'a göndermeyi teklif etti. Birtakım mülâhazalara göre, Kafkasya hükümeti bunu o dönem yapamadı. Türkiye hükümeti bir kaç kez Kafkasya hükümetine başvurarak bağımsızlığının ilan edilmesini diledi. Fakat, bu konuyla ilgili olumlu yanıt alamadı⁴⁵.

Trabzon ve Tiflis'te tartışmaların en üst düzeye ulaştığı bir zamanda Türk ordusu Brest-Litovsk Antlaşması'nın ona tanıdığı hakların yerine getirilmesini sağlamaya başladı. 19 Mart tarihinde Ardahan geri alındı ve Ermeni askeri birimleri silahsızlandırıldı⁴⁶. Ermeni askerlerinin kötü muamelelerine maruz kalan yerel Müslüman nüfusu askeri operasyonlarda Türkiye'yi savunuyordu. 25 Mart tarihinde hükümet üyelerinin ve Meclis liderlerinin beraber gerçekleştirdiği toplantıda savaş ve barış konularına yaklaşımda tutumlar oldukça netleşti. Azerbaycan fraksiyonu adına konuşma yapanlar açık şekilde Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilanının gerekliliğinden bahsediyor ve bunu talep ediyorlardı. Müzakerelere katılan Azerbaycan temsilcileri farklı siyasi partilere mensup olmalarına rağmen Türkiye ile savaşın başlatılmasını istemiyorlardı. Onlar savaş ilan edildiğinde Azerbaycanlılar'ın Türkler'in karşısında savaşmayacaklarını açıkça belirttiler. Bu toplantıda kesin karar alınmasa da birkaç önemli konu açıklığa kavuştu. Bunlardan ilki Güney Kafkasya Hükümeti durumunun gereğinden fazla buhranlı olduğunu anlamaya başladı. ikincisi Trabzon görüşmelerinde çalışmayı hızlandırmak için A.Çhenkeli'ye olağanüstü yetki verildi. Üçüncüsü Meclis Türkiye aleyhine Antant devletlerinden yardım almak konusunu netleştirmeye çaba sarf etti.

25 Mart tarihinde Tiflis sarayı meclisin tüm Müslüman grupları ve Kuzey Kafkasya dağlılarının temsilcilerinin toplantısı gerçekleşti. 26 Mart tarihinde gerçekleştirilen Meclis'in tüm Müslüman fraksiyonunun toplantısında Trabzon Konferansı'ndan yeni dönen barış heyetinin üyesi E.Şeyhülislamov'un konuşması

⁴⁵ *Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, s.99.

⁴⁶ Kurat, s.469.

dinlendi ve Müslüman partilerin sonraki faaliyeti tartışıldı. Toplantıda Müslüman fraksiyonu'nun üyeleri Brest-Litovsk Antlaşması şartlarının kabul edilmesinden yana olduklarını belirtti. Müzakerelerden birkaç gün önce Meclis üyesi M.H.Hacinski'nin bu talimatla Trabzon'a görevlendirilmesi olumlu karşılandı⁴⁷.

Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmek için Mart ayında Bakü Sovyeti'nin Taşnaklarla beraber şehirde gerçekleştirdiği Müslüman katliamı ve Nisan ayında Bakü'de gerçekleştirilen milli katliam Sovyet Rusyası'nın ve genel olarak Bolşevikler'in Azerbaycan'a yaklaşımının tezahür biçimiydi. Bu sebeple bu olaylar, genellikle Ermeniler'den oluşan Bakü Bolşevikler'inin Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmesi gibi değil Sovyet Rusyası'nın yürüttüğü saldırganlık siyasetinin içeriği olarak değerlendirilmelidir. Olayların bir sonraki gelişimi bunu açıkça ortaya koyar nitelikte oldu. Bolşevikler Mart katliamını gerçekleştirerek Bakü'de milli güçlerin sosyal altyapısını yok etmeyi planlamaktaydı. Mart soykırımında öne sürülen amaçları S.Şaumyan bu olay işlendikten ve Müslüman nüfusuna işkence edildikten sonra açıkça itiraf ediyordu. Şaumyan, Müslüman devrimcilerin kazanması durumunda, Bakü'yü Azerbaycan'ın başkenti yapacaklarını ve "Kafkasya'nın Rusya'nın elinden alınacağını" yazıyordu⁴⁸.

Azerbaycan nüfusunun geniş kitleleri tarafından savunulan özerklik konusuna yaklaşımda Rusya Merkezi Bolşevik hükümeti ile Bakü Sovyeti arasında görüş ayrılığı vardı. Mart olayları öncesinde ayın on dokuzunda RK/b/P Rusya Komünist (Bolşevikler Partisi) MK'nın S.Şaumyan ve A.Caparidze'ye göndermiş olduğu mektupta Müslümanlar özerklik talep ettiğinde bunu onlara vermek gerektiği belirtilmekteydi⁴⁹. Fakat S.Şaumyan Azerbaycanlılar'ın özerkliğe olan doğal isteklerini, Bakü'yü "Azerbaycan Hanlığının başkenti" yapmak isteyen "Azerbaycan milliyetçilerinin arzuları" şeklinde yorumluyordu⁵⁰.

Henüz 1918 yılının başlarında "Türkiye Ermenistanı" hakkındaki kararnamenin uygulanmasından sorumlu S.Şaumyan "Bakü'yü Azerbaycan'ın başkenti yapmak sevdasına düşen"⁵¹ Müslümanlara tamamen başka tutum besliyordu. Azerbaycan

⁴⁷ Meclisteki Müslüman Grupların Ortak Toplantısının Protokolü, 26.03.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 4.

⁴⁸ Stephan, *Izbrannye Proizvedeniya v Dvuh Tomah*, Tom 2, 1915-1918, Kommuna, Bakü, 1978, s.245-246.

⁴⁹ Ya Ratgauzer, *Revolutsiya i Grajdanskaya Voyna v Bakü*, Tom 1, 1917-1918, Kommuna, Bakü, 1927, s. 140.

⁵⁰ Stephan, *Izbrannye Proizvedeniya v Dvuh Tomah*, s.257.

⁵¹ a.g.e., s.192.

kelimesi onun dilinde her zaman alay konusuydu⁵². Böyle bir durumda Bakü Sovyeti uygun ortam netleştirdikten sonra faaliyete başladı. 15 Mart tarihinde Bakü Sovyeti'nin toplantısında "Güney Kafkasya'da çalışmaların durumu" konusunda açıklama yapan S.Şaumyan: "Bakü Sovyeti Güney Kafkasya'da vatandaş savaşının en önemli ve merkezi dayanağı olmalıdır " diye belirtti⁵³.

Böylelikle ciddi hazırlık yapıldıktan sonra 30 Mart tarihinde başlayan ve üç gün devam eden Bakü faciası zamanı "Devrimci" adı altında 12 bin kişi Müslüman nüfusu katledildi⁵⁴. Kısa sürede kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın ilk önemli adımlarından biri, 1918 yılının Mart ayında Azerbaycan'da Bolşevik-Ermeni silahlı birliklerinin gerçekleştirdiği Müslüman soykırımını araştıran Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun kurulması hakkında konuşma yapması olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Dışişleri Bakanı M.H.Hacinski 1918 yılının Temmuz ayının 15'inde hükümete raporunda: "Dört ayı aşkın bir sürede Azerbaycan arazisinde Bolşevizm adı altında başıbozuk Ermeni milli birliklerinin Müslüman nüfusuna karşı eşi benzeri görülmemiş vahşet sergiledikleri herkesce bellidir. Aynı zamanda bu çetenin kurucuları kamuoyunu kendi lehlerine çekmek için bunun aksine sahte delilleri Avrupa ülkelerine göndermekteler. Bu nedenden dolayı Dışişleri Bakanlığı acil şekilde soruşturma komisyonu kurdu" demektedir⁵⁵.

31 Ağustos tarihinde hükümetin kararıyla Olağanüstü Soruşturma Komisyonu kuruldu. Komisyon kısa sürede bütünüyle Bakü'de işlenen cinayetlere yönelik bir hayli soruşturma dosyaları topladı, bu dosyaların az kısmını 1919 yılında Paris Barış Konferansı'na katılan Azerbaycan temsilcileri makale ve broşür basımında kullandılar. 1919 yılında İstanbul'da Fransızca basılan 73 sayfalık "Ermeniler'in Müslüman nüfusuna karşı yaptıkları vahşetler hakkında belgeler" toplamında da bazı konular yansıtılmıştır⁵⁶.

⁵² Tadeusz Swietochowski, **Russia and Azerbaijan**, Borderland Transition, Columbia University Press, New York, 1995, s.114.

⁵³ Stephan, **Izbrannye Proizvedeniya v Dvuh Tomah** s. 189.

⁵⁴ Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Üyesi A.E.Klugenin Bakü Şehrinin Müslüman Nüfusu Üzerinde Yapılan Şiddet Hakkında Komisyonun Başkanı A.Hasmemmedov Raporu, Temmuz 1919 // ARPIİ SPIİHD Arşivi; Bölüm: 277, Klasör: 2, Dosya: 27, Yaprak: 18; 1918 yılının Mart ayında Bakü'de İşlenmiş Türk-Müslüman Soykırımı Hakkında Geniş Bilgi İçin bak: S.Rustamova, Tohidi, Mart 1918, Bakü Azerbaydjanskije Programı v Dokumentah, Baku, 2009.

⁵⁵ Dışişleri Bakanı M.H.Hacinskinin Müslümanlara Karşı Yapılmış Şiddet Soruşturmasının Yapılması İçin Komisyon Oluşturulmasının Gerekliliği Konusunda Bakanlar Konseyi Başkanı F.X.Xoyskiye Raporu, 15.07.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 1061, Klasör: 1, Dosya 95, Yaprak: 1.

⁵⁶ **Documents Relatils aux Alrecites Commises Parles Armenies Surla Population Musulmane**, Constantinopol, 1919, s.73.

Bakü'de işlenen Müslüman soykırımı, Meclis içindeki zıtlıkları güçlendirmenin yanı sıra Türkiye ile görüşmelere de ciddi olarak yansımaktaydı. Diğer taraftan, Bakü'de meydana gelen olaylarla aynı tarihte Ermeniler Mart 1918 yılının ortalarında Türkiye'de özellikle Erzurum'da benzer olumsuz tutum ve davranışlar sergilediler⁵⁷.

Savaş ve barış konularına yaklaşım ayrı ayrı olarak Meclis fraksiyonların da tartışılmaktaydı. Uzun müzakerelerden sonra Nisan ayının 5'inde Güney Kafkasya temsilcileri Kars ve Ardahan'ın bir kısmının geri iadesine olumlu tutum sergileseler de Brest-Litovsk Antlaşması'nın yasallığını kabul etmiyorlardı. Görüşmeler esnasında aynı istekler ile karşılaşmaktan usanan Türkiye tarafı 6 Nisan tarihinde Kafkasya temsilcilerine ultimatoma vererek Brest-Litovsk Antlaşmasını tanıyıp-tanımamak ile ilgili 48 saat içerisinde net cevap talep etti. Aynı zamanda ultimatoma Güney Kafkasya Türkiye ile sözleşme imzalamak isterse kendi bağımsızlığını ilan etmeli, yalnızca bundan sonra diplomatik görüşmelerin devam ettirileceği de belirtilmekteydi⁵⁸.

Trabzon'da bulunan Ermeni temsilcileri A.Hatisov ve R.Kaçaznuni Brest-Litovsk sözleşmesine yaklaşımda önceki tekliflerinin önemsiz olduğunu anladılar. Onlar Türkiye ile gizli görüşmeler yürütmeye çaba sarfettiler. Ermeni temsilcileri Osmanlı devleti onların tekrar Osmanlı topraklarında yerleşmesine izin verirse Ermeniler Kars-Ardahan ve Batum'un Türklerde kalmasına karşı çıkmayacaklarını belirtti. Ancak Ermeniler'in teklifi kabul edilmedi. Ermeniler Batum'un Türklere verilmesi teklifini, Kars konusunda yeterince çaba sarfetmedikleri için Gürcüler'e tepki olarak kabul etti. Azerbaycan temsilcisi H.Hasmammadov Brest-Litovsk Antlaşması'nın uluslararası hukuki fiil olduğuna dayanarak bu sözleşme açısından Türkiye'nin hareketleri doğal değerlendirilmelidir diye belirtti⁵⁹.

Trabzon'dan farklı olarak Tiflis'te olaylar biraz farklı yönlerde gelişim göstermekteydi. Batum hakkında ultimatoma verildiği gibi, Kafkasya Meclisi'nin acil toplantısı gerçekleşti. Meclis'in Ermeni ve Gürcü temsilcilerinin çıkışlarında savaşa çağrı artık açıkça hissedilmekteydi. 13 Nisan (31 Mart) Meclis'in toplantısından önce tüm Müslüman meclis fraksiyonunun toplantısı yapıldı. Türkiye ile savaş hususunda genel bir mutabakata varılmamıştı. Hümmet Partisi önceki tutumlarını değiştirerek bu

⁵⁷ Enver Konukçu, **Ermenilerin Yeşilyayladaki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990, s. 19-22.

⁵⁸ Kurat, s.472.

⁵⁹ Meclisin Müslüman Grup Toplantısının Protokolü, 03.04.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 10.

konuda Gürcü Menşevikleri ile beraber olacaklarını belirttiler. Müslüman Sosyalist bloku ise savaşa taraf olmasa da kendi pozisyonunu belirtmeyerek Mecliste bağımsız hareket etmek düşüncesindeydi⁶⁰.

Oluşan duruma yaklaşımda tutumları birbirine yakın olan Müsavat tek taraflılar grubu ve İttihatçılar savaş aleyhine beraber kararname hazırladılar. Türkiye ile savaşın Güney Kafkasya demokrasisi ve onun iç hayatı için ağır sonuçlar doğurabileceğini temel alarak, Müsavat Partisi tek taraflılar grubu ve ittihat partisinin savaşın sorumluluğunu üzerine almadıkları belirtilmiştir. Meclis'in toplantısında belirtildiği gibi, tüm gayrimüslim partiler savaşa taraftardı. Dini faktörlere bağlı Ermeni ve Gürcüler Şii Azerbaycanlılar'ın uzun bir tarihi dönem süresince sünni Türklere karşı dövuştüğünü hatırlamalarına rağmen bu hiçbir önem arz etmedi. Olayların bir sonraki gelişimi Azerbaycan fraksiyonunun öncü kuvvetlerinin doğru pozisyon tuttuğunu onaylamış oldu. Türkiye ile savaşa katılmak-özellikle Bakü'deki Mart olaylarından sonra Azerbaycan için olumsuz sonuçlara neden olabilirdi. F.Kazımlade'nin yazdığı gibi, "Türkler'in gelişinden Azerbaycanlılar'ın Sovyetler'den korkmasına gerek yoktu. Aksine Türkler'in yardımı ile onlar Bakü'yü Sovyetler'den geri almaya, şehrin sokaklarında henüz kurumayan kan için öç almay ümit ediyorlardı"⁶¹.

Azerbaycan partilerinin anti savaş tutumu Meclisi düşüncesinden vazgeçiremedi. Meclis'in 13 Nisan tarihli toplantısında Türkiye ile savaşa yönelik karar verdi. Ülkede sıkıyönetim ilan edildi. "Yüksek Savunma Konseyi" kuruldu ve Güney Kafkasya'nın tüm halklarına elde silah vatani korumak sloganıyla seslendi. Tüm bu karışık düşüncelere karşı M.E.Resulzade: "biz herhangi bir şekilde Kafkasya'nın Rusya'ya iade edilmesine karşıyız ve elimizde silah bu durumla mücadele edeceğiz. Biz gücümüze inanıyoruz ve zor durumlarda Güneybatıdan (Türkiye'den) yardım çağırabiliriz"⁶².

Olayların bir sonraki gelişiminden bu notanın bir tür Almanya'nın Güney Kafkasya'ya nüfuz etmesini hızlandırmak amacı güttüğü netleşti. Çünkü 27 Nisan tarihinde Almanya sultan hükümetini Güney Kafkasya'nın nüfus dairesine paylaşımına yönelik gizli anlaşma imzalamaya zorladı. Bu anlaşmaya göre Gürcistan ve Ermenistan Berlin'in; Azerbaycan ise İstanbul'un etki alanına girmeliydi⁶³.

⁶⁰ Meclisin Müslüman Grup Toplantısının Protokolü, 31.03.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 6.

⁶¹ Kazımladeh, s.101.

⁶² a.g.e., s.17.

⁶³ **Sistemnaya İstoriya Mejdunarodnih Otnoşeniy**, Tom perviy, «Moskovskiy Raboçiy», Moskva, 2000.s. 117.

Güney Kafkasya'da durumun gerginleşmesi Rusya'ya olan eğilimi tekrar güçlendirmekteydi. Hatta Meclis'in toplantısında Menşevikler Rusya'ya sadakatlerini göstermiş, Rus proletarya diktatörlüğüne bildiri ile başvurmuşlardı. Orada "Kafkasya Brest-Litovsk Antlaşması'ndan feragat etmesinin nedeninin, bu sözleşmeyi kabul etmenin Rusya'dan ayrılmak olduğu" belirtilmiştir. Rus proletarya diktatörlüğüne gönderilen bildiriye Menşeviklerin yanı sıra Hümmetçiler de imzaladı. Bu durum Müslüman fraksiyonları arasında "Bakü'de binlerce Müslümanın Bolşevik-Ermeni birliğinin eliyle öldürüldüğü bir zamanda" ciddi bir tepkiye neden olmuştu. Yönlendirme konusunda Hümmetçiler arasında beraberlik yoktu. Onlardan bazıları: "Eğer bağımsızlık yoksa ve Kuzeyden Bolşevikler gelecekse biz, bu durumda onların aleyhine olarak Türkiye yönlendirmesine taraftar olacağız, eğer kuzeyden gerçek demokratlar gelecekse biz onlarla Türklerin aleyhine olacağız diye belirtiliyordu"⁶⁴.

Savaş ilanına yönelik kararın kabul edilmesi ve Rusya'ya eğilimin güçlenmesi diğer faktörlere bağlı bulunmaktaydı. Henüz savaş kararı verilmezden bir kaç gün önce Karadeniz Donanması Merkezi Komitesi'nden Batum'un güvenliğini sağlamak için askeri gemileri göndermek hakkında telgraf aldılar ⁶⁵. 13 Nisan toplantısında sıkıyönetim ile ilişkili olarak kurulan Yüksek Savunma Konseyi'nde Hükümet Başkanı ve Savunma Bakanı E.P.Gegeçkori, İçişleri Bakanı N.V.Ramişvili, Maliye Bakanı H.Karçikyan yer almıştı. Meclis'in faaliyeti iki haftalığına ertelenmişti⁶⁶.

Azerbaycan fraksiyonunun savaş aleyhine olmasından daha çok, onları olaylardan uzak tutmaya yöneltmişti. Meclis'in toplantılarının gerçekleşmemesi ise Azerbaycan fraksiyonunu tamamen tecrid etmişti. Bu nedenden dolayı Azerbaycan fraksiyonu ona karşı yöneltilen bu iki karara kayıtsız kalamazdı. Aynı gün, akşam 13 Nisan tarihinde Meclis'in Müslüman fraksiyonunun toplantısı gerçekleşti. Toplantıda Meclis'in verdiği kararlara yönelik Ş.Rüstembeyov bilgi verdi. Türkiye'ye savaş ilan edilmesi, Meclis'in iki haftalık vermiş olduğu ara ve olağanüstü yetkiye sahip üç kişiden oluşan harbiyenin kurulması ile ilgili olarak oluşan durumda Müslüman grubunun görevlerini belirlemek gerekliliği doğmuştur. Savaş hakkında karar verildikten bir gün sonra E.Gegeçkori A.Çenkeli'ye şifreli telgrafla görüşmeleri durdurup kısa sürede

⁶⁴ Meclisin Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 06.04.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 15.

⁶⁵ *Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, s. 115.

⁶⁶ *Adres-Kalendar` Azerbaydjanskoy Respubliki*, na 1920, Ministerstvo Kul'turı i Turizma Azerbaydjanskoy Respubliki "Nagıl Evi", Baku, 2011, s.6.

Trabzon'u terk etmesini bildirdi⁶⁷. Bu haber Trabzon'daki Azerbaycan temsilcilerini sinirlendirdi. M.Hacinski Güney Kafkasya MMeclisi'nin bu kararını barışı bozmaya yöneltilen çaba olarak değerlendirdi ve bu durumu uluslararası ilişkiler tarihinde eşi benzeri olmayan bir provokasyon diye tanımladı⁶⁸.

Savaş taraftarı olmayan A.Çenkeli, M.Hacinski'nin tavsiyesi ile görüşmeleri tamamen durdurmayıp daha uygun şekilde Türk temsilcilerine Güney Kafkasya hükümetinden talimat almak için temsilci kurulunun o, gün Tiflis'e yola koyulmak zorunda olduğunu belirtti⁶⁹.

Görüşmeleri tamamen kesmemek için temsilci kurulunun birkaç üyesinin Trabzon'da kalması konusunda mutabakata varıldı. Fakat temsilci kurulu görüşmeler yapmak için bir daha orada toplanmadı. Böylelikle, Trabzon Konferansı çalışmasını durdurdu. Bölgede gergin durum oluştu. Gürcü Milli Şurası'nda savaşı önlemek için A.Çenkeli'nin çabası hiçbir sonuç vermedi. Batum'un Türkler tarafından geri alınması ciddi psikoz oluşturmuş ve Gürcüleri savaşa yöneltmişti. Trabzon'dan geri dönen Ermeni temsilcileri Gümrü'de Ermeni Milli Şurası'nın toplantısında görüşmelere yönelik bilgi verdi. Milli Şura üyelerinin seferberlik için bölgelere giderek köylüler içinde açıklama yapmalarına karar verildi fakat onlardan hiç kimse bir yere gitmedi. "Hiç kimse konsey çalışmaları ile ilgilenmedi, herkes seferberlikten kaçınarak ticaret ile uğraşmaktaydı. Taşnaklar zengin devlet rezervlerini kullanarak silah ticareti yapıyorlardı"⁷⁰.

Güney Kafkasya hükümeti ile Türkiye arasındaki savaş toplamda sekiz gün devam etmiştir. 15 Nisan tarihinde Batum'un ele geçirilmesine yönelik resmi bilgi İstanbul'da ilan edildi. Batum'un ele geçirilmesinde Acari nüfusu Türklere yardım etti. 40 yıldan sonra Türkiye yeniden Batum'u geri aldı. Kars için yapılan savaş biraz uzadı. Öngörülen arazilerin büyük bir kısmını aldıkları için artık daha fazla kayıp vermeye gerek duymayan Türkler, 22 Nisan tarihinde barış girişiminde bulundu. A.Çenkeli'ye gönderdiği telgrafta Vehib Paşa Güney Kafkasya'yı Trabzon görüşmelerini kesmekle suçladı ve barış konusunun Güney Kafkasya'ya bağlı olduğunu belirtmişti⁷¹.

⁶⁷ Meclisin Müslüman Grup Toplantısının Protokolü, 16.04.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 10.

⁶⁸ Swietochowski, s.124.

⁶⁹ Güney Kafkasya Meclisinde Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 01.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 31.

⁷⁰ Leo, *Iz Proşlogo*, Tiflis, 1925, s.39.

⁷¹ *Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, s. 199.

Meclis barış görüşmelerine başlamak hakkındaki teklifi kabul etmiştir. Aslında Güney Kafkasya hükümeti böyle bir teklife hazırды çünkü savaşı yürütmek onu ilan etmekten daha zordu. 20 Nisan tarihinde yani Türkiye'den görüşmelere başlamaya yönelik teklif almadan iki gün önce Meclis fraksiyonları'nın toplantısı gerçekleşti. Rus Kadetlerin (Parti üyeleri) bir kısmı istisna edilmekle, öncü partilerin hemen hemen hepsi Türkiye'nin tüm taleplerinin kabul edilmesi ve bağımsızlığın ilanına taraf olduklarını belirttiler. Bir gün sonra savaşın devam ettirilmesinin ülkenin amacına uygun olmadığını belirterek Menşevikler acilen askeri operasyonların durdurulması ve Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesine taraf oldular. Gümrü istişaresinden yeni dönen ve savaşı devam ettirmek hakkında karar veren Ermeni fraksiyonu dışlandı. Böyle durumda, onlar Brest-Litovsk Antlaşması ve bağımsızlığın ilanına yönelik konuların müzakeresinde susmayı tercih etmiştir⁷².

Geç de olsa Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesi artık kaçınılmazdı. Bu süre içinde Trabzon'da kalan temsilciler de boş durmadılar. Görüşmeler kesildikten kısa süre sonra Enver Paşa Trabzon ve Batum'a sefer etmiştir. Enver Paşa, Azerbaycan temsilcilerini Trabzon'da kabul etmiştir⁷³. Enver Paşa Türkiye'nin Batum'a olan hakkının Rusya hükümeti tarafından tanındığını belirterek Ermeni siyasetine uyararak Türklere karşı düşmanlık tutumu sergilemeseler, Türkiye Gürcistan'ın özgür şekilde varlığını devam ettirmesini istiyor ve onu güvenilir komşusu sayıyordu⁷⁴.

Azerbaycan temsilcileri Güney Kafkasya'nın siyasi yapısı, en önemlisi ise iki kardeş olan Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri'nin gelecekteki karşılıklı ilişkileri konusunda Türkiye'nin siyasetini belirleyen Enver Paşa'nın düşüncesini öğrenmek istiyorlardı. Enver Paşa Müslüman kazaları Ahalsih ve Ahalkelek'in asırlarca can attığı Türkiye'ye kavuşması gereğini belirtmiştir. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ise genel Meclisi olan Türkiye ile sıkı ittifakta federasyon veya konfederasyon oluşturabilir. Eğer birleşik Kafkasya devletini kurmak mümkün olmazsa Enver Paşa bu durumda Türkiye ile genel sınırı olan bağımsız Azerbaycan, Osmanlı İmparatorluğu'yla daha sık ittifak halinde olabilir hatta Avusturya-Macaristan gibi bir ittifak kurulabilir diye

⁷² Minasyan, s.74.

⁷³ Güney Kafkasya Meclisinde Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 01.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 31.

⁷⁴ Güney Kafkasya Meclisinde Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 01.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 32.

belirtmiştir. Aynı zamanda Enver Paşa ek olarak artık Türkiye'nin Azerbaycan'a kapsamlı yardım edilmesi yönünde ciddi adımlar atmaya kararlı olduklarını da bildirdi. M.Hacinski Osmanlı İmparatorluğu'nun Savunma Bakanı Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın 300 askeri eğitmen ile yakın zamanda İran üzerinden Azerbaycan'a geleceğini, büyük olasılıkla Tebriz'den Araza doğru giden yolda oldukları bilgisini vermişti⁷⁵.

Görüşmeler esnasında M.Hacinski bağımsız Ermenistan devleti kurulacağı halde Türklerin hangi pozisyonda duracağı ile ilgilendi. Enver Paşa cevabında "eğer Ermeni halkı İngiliz-Rus siyasetine uymayarak Türklere karşı bozgunculuğa son verirse, Türkiye bağımsız Ermeni devletinin kurulmasına karşı değildir" cevabını verdi⁷⁶.

Askeri Yönetim Kurulu'nun egemenlik ve savaşın sürdürüldüğü dönemde olaylardan en önemlisi ise hakimiyetten tecid edildiğini gören Azerbaycan temsilcileri Güney Kafkasya'da oluşan durumla ilgili Almanya'nın bölgeye giden temsilcisi ile görüşmeler gerçekleştirmektedir. Meclis üyeleri F.H.Hoyski ve H.Hasmammadov Almanya'nın İran'daki eski konsolosu, onun doğuda siyasi amaçlarını takip eden ve Almanya siyasi dairelerine yakın olan Tiflis'deki Profesör G.Şreyder ile görüştü. Güney Kafkasya'nın gelecekte siyasi açıdan nasıl kurulacağı ve yönlendirme konuları görüşmelerin ana konusu oldu.

Türkiye'nin yeni barış girişiminde Trabzon'da kalan temsilcileri ve özellikle M.H.Hacinski önemli rol oynamıştır. Meclis'in bağımsızlığını ilan etmiş tarihi toplantısının öncesinde Müslüman fraksiyonunun günün ilk yarısında toplantısı yapıldı ve bağımsızlığın ilan edilmesine, kesin karar verilmiştir. Müzakerelerde diğer Menşevik yöneticilerin düşünüldüğü gibi çok güçlü olmadığı, sık sık düşüncelerini değiştirdikleri dile getirilmekteydi. F.Hoyski, Sereteli'nin sabah farklı, akşam da sabahki düşüncesinin aksine bir şey dediğini, Menşeviklerin diğer temsilcisi Noy Ramışvili'nin de aynı şekilde akşam bir şeyi onayladığını, sabahsa tam aksine hareket ettiğini belirtti⁷⁷.

Toplantıda iki konunun üzerinde önemle durmaya karar verildi. Bunlar:

1. Barış temsilciliğinin adımlarını savunmak;

⁷⁵ Güney Kafkasya Meclisinde Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 01.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 33.

⁷⁶ Güney Kafkasya Meclisinde Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 01.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 33.

⁷⁷ Meclisteki Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 17.04.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 25.

2. Sınırları belirleyerek bağımsızlığı savunmak⁷⁸.

Bu fıkralardan herhangi biri yerine getirilmezse bağımsız beyanname ile hareket etmek öngörülmekteydi.

Son olarak, Türkiye tarafından teklif alınır alınmaz 22 Nisan tarihinde N.Çheidze'nin başkanlığında Meclis'in tarihi toplantısı çağrıldı. Sözü ilk önce M.E.Resulzade aldı. O, çok parlak bir konuşma yaptı. Bu, rastgele bir durum değildi çünkü Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı Müsavat Partisi ve Meclis'in Müslüman fraksiyonunun talebi ile ilan edilmekteydi. O, konuşmasında Güney Kafkasya'nın büyük Rus Devrimi'nin başarıları yerine, bize sadece irtica vaat eden Rusya'ya kurban verilmemesini belirtti. Güney Kafkasya bağımsız olmalı ve bu bağımsızlık gereklige dönüştürülmelidir diye eklemiştir⁷⁹.

Meclis'in toplantısında bağımsızlığın ilan edilmesi ile ilgili Georgadze, Tumanov, Kaçaznuni ve diğerleri de bir konuşma yapmıştı. Tüm Meclis partilerinin bağımsızlığın ilanına taraf olduğu belli oldu. Uzun kararsızlıklardan sonra 1918 yılının Nisan ayının 22'de gece yarısı Meclis büyük oy çokluğu ile Güney Kafkasya'yı Bağımsız Demokratik Federal Cumhuriyet ilan etmiştir⁸⁰. Yeni kurulan devletin anayasasını düzenlemek için komisyonun oluşturulmasına karar verildi. Bağımsızlığın ilan edilmesi Azerbaycan gurubunun ilk önce Müsavat Partisi'ni önemli zaferiydi⁸¹.

Güney Kafkasya'nın bağımsız cumhuriyet ilan edilmesi onun uluslararası ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli bir adımdı. Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesi siyasi, askeri ve diplomatik bağlamda Rusya'dan ayrılma sürecini tamamlayarak Azerbaycan'ın yanı sıra diğer Kafkasya milletlerinin bağımsızlığının ilan edilmesi sürecinde önemli olay oldu. Fakat, bu süreçte 25 Nisan tarihinde Bolşevikler'in Bakü'de hakimiyeti ele geçirmesi sonucunda Azerbaycan arazisinin önemli kısmı Güney Kafkasya federasyonunun denetimi dışında kalmıştı⁸².

Meclis'in 22 Nisan tarihli duruşmasında Trabzon görüşmelerine yönelik A.Çhenkeli'nin konuşması dinlendi ve barış anlaşmasını imzalamak için barış görüşmelerinin devam ettirilmesi hükümete devredildi. Meclis'in toplantısında

⁷⁸ Meclisteki Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 17.04.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 25.

⁷⁹ **Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii**, s.204-205.

⁸⁰ Swietochowski, s.66.

⁸¹ Kazemzadeh, s.107.

⁸² Swietochowski, s.68.

İ.Lordkipanidze bağımsızlığa uluslararası güvence almak amacıyla görüşmelerin sadece Türkiye ile değil aynı zamanda onun müttefikleri ile de yapılmasını teklif etmiştir. Toplantıdan bir gün sonra, 23 Nisan'da A.Çenkeli Vehib Paşa'ya bağımsızlığını ilan eden Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin tüm taleplerini kabul ettiği ve Brest-Litovsk Antlaşmasına dayanarak görüşmeleri devam ettirmeye hazır olduğu bilgisini vermiştir⁸³.

Meclis 26 Nisan'da bağımsız Güney Kafkasya hükümetinin içeriğini onaylayıp hükümetin açıklamasını dinledi. Yeni hükümetin teşkili Güney Kafkasya'nın yönetiminde Azerbaycanlılar'ın rolünün yüksekliğini gözler önüne seriyordu. Güney Kafkasya'nın yönetiminde Azerbaycanlılar'ın rolünün artması bazı temel konularda A.Çenkeli ile Azerbaycan fraksiyonunun aynı açıda yer alması ve Azerbaycanlı bürokratlardan Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilanında önemli rol oynamalarına bağlıydı. Hatta Gürcü Menşevikleri merkezi komitenin organı "Mübarize" gazetesi yeni hükümet kurulu ile ilgili: "E.Gegeçkori kurulunun feshi ve yerine yeni kabine A.Çenkeli'nin başkanlık yapması Müsavat Partisi'nin büyük zaferidir" diye yazıyordu. Azerbaycan Fraksiyonu Başkanı M.E.Resultzade daha iki önemli konuyu Başbakan programına eklemeyi gerekli sayıyordu. O, yeni hükümete Bakü'yü Kafkasya'nın "fevkaalede komiseri" diye anılan yabancı casusları hakimiyetten uzaklaştırmak, ayrıca Güney Kafkasya federasyonu'nda yer almak isteyen Dağıstan ile iletişim meselelerini ön planda tutmanın önemini bir kez daha hatırlattı⁸⁴.

28 Nisan tarihinde yeni kurulan Güney Kafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu tarafından tanındı. Batum Konferansı'nın Trabzon Konferansı'ndan farkı onun daha güvenilir olmasıydı. Batum'da Almanya ve Türkiye'nin isteğine uygun Kuzey Kafkasya Dağlıları'nın temsilcileri de yer alıyordu. Alman temsilciliğine İmparatorluk Yüksek Kumandanlığına Türkiye hükümeti temsilcisi General Von Lossow başkanlık yapıyordu. Henüz Batum Konferansı'nda önce Gürcülerle Almanlar arasında yakınlaşma eğilimi güçlenmişti. Gürcüler gizlice Berlin'e heyet gönderip Almanya himâyesine dahil olmak istediklerini belirtmişlerdi⁸⁵.

Batum toplantısı 11 Mayıs tarihinde açıldı ve toplamda bir toplantısı gerçekleşti. Türkiye temsilciliği adına Halil Bey giriş konuşması yapmasının yanı sıra

⁸³ *Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, s.229.

⁸⁴ *Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, s.233-234.

⁸⁵ Hikmet Yusuf Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1983, s.165.

aynı zamanda Türkiye'nin taleplerini de yorumladı. Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesi onun iç ve dış siyasetinde o kadar da değişikliğe neden olmamıştı. Kafkasya'yı krizden çıkarmak için Meclis'in genel programı yoktu. Gruplar arası zıtlıklar azalmadı aksine daha da derinleşti. Milli münakaşalar çözülemez sorunlara dönüşmekteydi. Türkiye henüz Nisan ayında Kars'ı tekrar geri alırken Vehib Paşa: "Bakü'yü yabancılardan temizlemek ve Müslümanları kurtarmak için Türk ordusunun gönderilmesi zorunlu hal almıştır" demişti⁸⁶.

Mayıs ayının başlarında durum Azerbaycan'ın farklı bölgelerinden temsilcilerin Batum'a giderek Türkiye'den yardım alma kararını alacak kadar zorlaşmıştı. 13 Mayıs tarihinde Elizavetpol kazalarından gelen temsilcilerle Meclis'in Müslüman grubunun toplantısı yapıldı.

Toplantıda Meclis üyelerinin M.E.Resultzade ve M.Hacinski'nin Batum'da tüm Azerbaycan'ın çıkarını savunduğu halde, farklı kişilerin Batum'a gitmesine gerek olmadığı konuşuldu⁸⁷.

14 Mayıs'ta Bakü yönünde, Hazar'ın güneyine doğru hareket eden İngiliz askeri birliklerini önlemek için Türk askeri birliklerinin Güney Kafkasya bölgesine gönderilmesine yönelik Halil Bey Kafkasya temsilcilerine nota sundu. Orada tüm cephe komutanlarına Güney Kafkasya bölgesinde hareket ederken orduya silah yöneltmezse yerel nüfusa dokunulmayacağı konusunda talimatın verildiği belirtilmişti⁸⁸.

Türkiye'nin Doğu Kafkasya'ya olan eğilimi sadece İngilizlere karşı olmayıp, aynı zamanda Almanya'nın planlarına da karşıydı. Batum görüşmelerinde çelişkiler vardı. Batum görüşmelerindeki zıtlıklar Azerbaycan temsilcilerinin Türkiye'ye; Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin Almanya'ya eğilimini hızlandırdı. Bu nedenden dolayı Mayıs ayının ortalarından başlayarak, Ermeni ve Gürcüler Almanya ile gizli ilişkiler kurmaya başlamışlardı. Güney Kafkasya Meclisi'nde Bakü Halk Komiserleri Sovyetine yaklaşım meselesi müzakere edildiğinde Meclis'in Müslüman grubu hükümet şayet Bolşevikler'in Bakü'den çıkarılmasına yönelik önlem almazsa, onların Meclisi terk edeceklerini ilan etmişti. Zor durumda kalan Meclis Bakü üzerine Azerbaycanlı ve Gürcüler'den oluşan zayıf bir askeri bölük gönderdiyse de bu başarısızlıkla sonuçlandı. Nisan ayının sonuna kadar Bakü Sovyeti kendi hakimiyetini Bakü Guberniyasına (Valiliği) yaymak amacıyla

⁸⁶ Vozroждение **Gazeta**, 16 maya 1918, No: 15.

⁸⁷ Meclisteki Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 13.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 39-40.

⁸⁸ **Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii**, s.269-270.

kazalarda Müslüman nüfusa karşı soykırım politikasını sürdürdü. Güney Kafkasya Meclisi bu saldırıyı önleyemedi çünkü Meclis'in elinde güçlü bir askeri kuvvet yoktu. "Azerbaycanlılar için tek çıkış yolu Osmanlı ordusundan yardım istemektir"⁸⁹.

Meclis'in Bakü HKS'ne yaklaşımı ile ilgili kararına Ermeni fraksiyonu oy vermeyerek, "tek taraflı" olduklarını ilan ettiler fakat Güney Kafkasya Meclisi'nin güçsüzlüğü yüzünden Türkiye'ye başvurmak eğiliminin önlenemez olduğunu hisseden Taşnak liderleri Bakü Sovyeti'ne olan "tek taraflı" yaklaşımını bazı şartlar kapsamında değiştirmeye hazır olduğunu Müslüman temsilcilerine teklif etmiştir. Siyasi alışveriş özelliği taşıyan bu şartlar Bakü'de gelecek hükümetin teşkilinde katılımlarının sağlanması ve Ermeni birliklerinin Bakü'de bulundurulması şartlarından oluşmaktaydı. Bu iki şart kapsamında Meclis'in Ermeni bölümünü "Bakü olaylarını (Bolşevikler'in hakimiyetini) feshetmeyi sorumluluklarına aldılar. Fakat Müslüman grubu bu şartları kabul etmedi. Mayıs ayının 6'sında Meclis'in Müslüman grubunun toplantısında Meclis üyesi F.H.Hoyski olağanüstü açıklama yaparak: "Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) partisi Meclis Parti gruplarının sorumlu temsilcilerinin Bakü olaylarını feshetmeyi sorumluluklarına aldıklarını, temel amacın Bakü'de gelecek hükümetin sırf Müslümanlardan değil, uluslararası toplum olarak kurulması ve Ermeni birliklerinin Bakü'de bulundurulması olduğunu" belirtmiştir. F.H.Hoyski böyle bir teklifi derhal taktik değiştirerek reddetmedi"⁹⁰.

Azerbaycan'da yaşanan Mart-Nisan olaylarının haberi Türkiye'de de duyulmuştu. Türkiye'nin Batum Konferansı'ndaki Temsilci Kurulu Başkanı Halil Bey'in 1918 yılı Mayıs ayının 26'sında Kafkasya Kurulu Başkanı'na sunduğu memorandumda: Zat-ı alilerine bilindiği üzere Kafkasya'nın durumu çok kritik ve karışıktır, bunun yanı sıra o, çözümlenmeye muhtaçtır. Bakü ve çevresinde yüz binlerce Türk ve Müslümanlar kendilerine devrimci diyen vicdansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları tehdit edenlerin onarılması imkansız felaket her geçen gün artmaktadır. Sayısız organize haydut çetelerinin saldırısına maruz kalan Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın durumu da bir türlü umut vaat etmiyor. Reis hazretleri, kabul edersiniz ki, bu adı taşımaya layık olan hiçbir hükümet, komşu olduğu bir alanda bu suçların cezasız kalmasına dayanamaz ve yine kabul edersiniz ki, Kafkasya'yı

⁸⁹ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975, s.256.

⁹⁰ Meclisteki Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 13.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 37.

mahveden bu anarşi nedeniyle Devlet-i Aliyye-i Osmâniyyenin durumu çok iyidir. Çünkü bu anarşi Devlet-i Aliyye-i Osmâniyyenin nüfusu ile aynı ırk ve dine mensup bir nüfusun düzenine dahi etki etmektedir. Öte yandan, genel harbin gereği olarak Devlet-i Aliyye kendi ordusunu diğer cephelere Kafkasya yolu ile göndermek zorundadır. Bu da şimdiki belli olmayan duruma son koymayı gerektirir" ifadeleri yer almaktadır.

İstiklaliyetin ilan edilmesine doğru giden yolda yeni oluşan Azerbaycan diplomasisi 1918 yazında zor ve çelişkili bir yol aldı. Siyasi kriz kısılcığında boğulan Güney Kafkasya Meclis'in dağılması Azerbaycan istiklalinin ilan edilmesi ile sonuçlandı⁹¹.

1.1.3.Bağımsızlığın İlanı ve Getirdiği Yenilikler

26 Mayıs tarihinde Güney Kafkasya Meclisi'nin son toplantısı yapıldı. Toplantıda konuşma yapan I.Tsereteli Kafkasya Federasyonu'nun dağılmasında kolayca Azerbaycan grubunu suçladı. I.Tsereteli Müslüman Fraksiyonu ve Güney Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun Türkiye'ye karşı savaşmak istememesini, Batum Konferansı'na temsilci göndermekle birlikte, bölgelere de propagandacıların gönderildiğini özel olarak vurguladı. Bu nedenden dolayı, bu propagandacılar Müslüman illerinin Türkiye'ye birleştirilmesini talep ediyorlardı⁹².

Güney Kafkasya Meclisi'nin bırakılması ile ilgili oluşmuş kritik siyasi durumu tartışmak için Azerbaycan Meclis fraksiyonunda yer alan temsilcilerin 27 Mayıs'ta olağanüstü toplantısı yapıldı. Toplantıda Batum'dan dönen barış kurulu üyesi Nesib Bey Yusufbeyli'nin açıklaması dinlendi. Nesib Bey Batum'da görüşmelerin gidişatı, orada gözlemlenen Alman-Türk zıtlıkları ve Türkiye ile görüşmelerin sürdürülmesinin gerekliliği hakkında ayrıntılı bilgi verdi. O, Batum'daki Türk temsilcilerinin düşüncesine göre Kafkasya gelişiminin temel güvencesi Kafkasya halklarının dayanışması ve birliğidir. Buna ulaşmak için tarafımızdan Ermenilere belli arazi indirimlerinin yapılması zorunlu olacaktır” diye ekledi⁹³.

Oluşan durumun ciddiyetini dikkate alarak toplantı oy birliğiyle Azerbaycan'ın yönetilmesi görevini üstlenmeye karar verdi ve Azerbaycan Geçici Millî Şûrayı ilan etmiştir. Gizli yapılan oylamada M.E.Resultzade oy çokluğu ile Millî Şûra Başkanı

⁹¹ Meclisteki Müslüman Gruplarının Ortak Toplantısının Protokolü, 13.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 37.

⁹² *Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, s.317-325.

⁹³ Eski Güney Kafkasya Meclisi'ndeki Müslüman Üyelerinin Olağanüstü Toplantısının Protokolü, 27.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 46.

seçildi. Onun adaylığını ittihad dışında tüm partilerin temsilcileri savundu. H.Ağayev ve M.Seyidov gizli oylama ile başkan yardımcıları; M.Mahmudov ve R.Vekilov ise Millî Şûra'nın kâtipleri seçildiler. Sonra çeşitli alanlarda çalışmalara başkanlık yapmak için parti ilkelerine uygun Millî Şûra'nın dokuz kişilik yönetim kurulu oluşturuldu. F.H.Hoyski oy birliğiyle Yönetim Kurulu Başkanı seçildi.

28 Mayıs tarihinde Azerbaycan Millî Şûrası'nın ilk toplantısı yapıldı. Toplantıya 26 kişi katıldı ve günlükte üç mesele tartışılmaktaydı:

1. H.Ağayev'in Gence'deki son olaylar hakkında bilgisi,
2. M.E.Resulzade'nin Batumdan gönderdiği telgramın ve mektubun okunması,
3. Meclis'in bırakılması ve Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile ilgili

Azerbaycan'ın durumu.

28 Mayıs toplantısında en önemli konu Meclis'in bırakılması ve Gürcistan'ın istiklaliyetinin ilan edilmesine yönelik Azerbaycan'ın durumu.

Konsey üyesi H.Hasmemmedov bu konu hakkında konuşma yaparak gecikmeksizin Azerbaycan'ın bağımsız Cumhuriyet ilan edilmesinin gerektiğini savunmaktaydı. Konsey üyelerinden N.Yusufbeyli, E.Şeyhülislamov, M.Seyidov ve diğerleri bu düşüncüyü destekledi. F.H.Hoyski bölgelerde bazı konuların netleştirilmesine kadar Millî Şûra'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmekten sakınmasını, ülkelerle barış görüşmeleri yapmak için tam yetkili Azerbaycan hükümetinin kurulması ile yetinmesini önerdi. Bu önerinin genişçe müzakeresinden sonra Millî Şûra 24 oyla (iki kişi S.M.Ganiyev ve C.Ahundov çekimser kalmıştı) hemen Azerbaycan'ın istiklaliyetinin ilan edilmesine yönelik karar aldı ve altı maddeden oluşan "İstiklal beyannamesini" Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında tarihi metni ilan etmişti. Kendi kaderlerine terk edilen Kafkasya halkları mukadderatlarının kontrolünü bizzat kendi ellerine alarak Kafkasya Halk Cumhuriyeti'ni kurdu. Siyasetin gelişmesi üzerine Gürcü milleti Kafkasya Halk Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsız Gürcü Halk Cumhuriyeti'ni kurdu⁹⁴.

Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ortaya çıkan savaşın üzerine oluşan Vaziyet-i-Hâzıra-Siyasiye ve memleket içinde bulunan eşsiz anarşi Güneydoğu Kafkasya'yı da içine alan Azerbaycan'da ortaya çıkan dış ve iç müşkülattan kurtulmak için özel bir devlet kurumunun gerekliliğini telkin etmektedir.

⁹⁴ Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Hakkında Rapor, 28.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 4, Yaprak: 1-2.

Bu sebepten Arai-Ümumiye ile seçilen Azerbaycan Şûrayı-Millîyeyi İslamiyesi tüm cemaata ilan ediyor ki:

1. Bu günden başlayarak Azerbaycan halkı hakimiyet hakkına sahip olduğu gibi Güneydoğu Kafkasya'dan oluşan Azerbaycan kamil-el-hukuk bağımsız bir devlettir.

2. Bağımsız Azerbaycan devletinin idaresi halk cumhuriyeti olarak tekerrür etmektedir.

3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tüm milletler ve bilhassa hemduvar olduğu millet ve devletlerle münasebeti-hasene tesisine azm etmektedir.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezheb, sınıf, meslek ve cinsiyet farkı gözetmeksizin yaşayan tüm vatandaşlarını hukuki-siyasiye ve vataniye ile temin eyler.

5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti toprakları içinde yaşayan bütün milletlerin serbest gelişmeleri için gerekli zemini hazırlar.

6. Meclis-i müessisan toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında Arai-ümuma ile intihab olunan Şûrayı-millîyeye karşı sorumlu hükümeti geçici süreliğine durur⁹⁵.

Toplantıya katılan tüm Millî Şûra üyeleri "İstiklaliyet beyannamesini" ayakta dinlediler. "İstiklaliyet beyannamesi" ilan edildikten sonra Azerbaycan hükümetinin kurulması Millî Şûra tarafından F.H.Hoyski'ye devredildi. Bir saatlik aradan sonra F.H.Hoyski'nin hükümetin oluşturulmasına yönelik raporunu dinlemek için Millî Şûra toplantısı işini sürdürdü. F.H.Hoyski ilk Azerbaycan geçici hükümetini aşağıdaki içerikte sundu: Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı Feteli Han Hoyski, Savunma Bakanı Hosrov Paşa Bey Sultanov, Halk Maarifi ve Maliye Bakanı Nesib Bey Yusufbeyli, Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski, Posta-Telgraf ve Ulaşım Bakanı Hudadat Bey Melik Aslanov, Tarım ve Çalışma Bakanı Ekber Ağa Şeyhülislamov, Adalet Bakanı Halil Bey Hasmemmedov, Ticaret ve Sanayi Bakanı Mehmet Yusif Ceferov, Devlet Denetimi Bakanı Cemo Bey Hacınski⁹⁶.

Böylece Azerbaycan Millî Şûrası Azerbaycan milleti önünde çok büyük tarihi bir misyonu yerine getirdi. Müslüman kökenli tüm devletler, özellikle dini temeller üzerine kurulduğu halde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti laik bir temel üzerine kurulan ilk Türk devleti idi. Azerbaycan milli devletinin kurulması bazı önemli nedenlerden

⁹⁵ Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Hakkında Rapor, 28.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 4, Yaprak: 1-2.

⁹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Kanun ve Binagüzarlıkları Mecmuası, 1919, No: 1, s.6.

dolayı milletin kaderinde tarihi olaydı. M.E.Resulzade bu konuda "28 Mayıs 1918 Beyannamesini yayınlarak Azerbaycan Şûrayı-Millîsi, sözün siyasi anlamı ile, bir Azerbaycan milletin varlığını tespit ettiğini yazıyordu. Öyle ki, Azerbaycan kelimesi basit coğrafi, etnografik ve dilsel bir kelime olmaktan çıkarak siyasi bir şekil haline gelmiştir"⁹⁷.

Bir yıl sonra bağımsızlık günü nedeniyle M.E.Resulzade "İstiklal" gazetesinin 31 Mayıs tarihli yazısında "28 Mayıs'ta istiklal bayramını sevinç ve samimiyetle karşılamaları ile Azerbaycanlılar tüm aleme istiklâlden vazgeçmeyeceklerini ve tüm şebekeye istiklaline Hanların, Beylerin, Ağaların değil, Azerbaycan halkının, Türk milletin milli, en kutsal ideali olduğunu göstermiş oldular"⁹⁸.

Birçok özelliklerine göre 1918 yılının Mayıs ayında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması Rusya'da, Güney Kafkasya ve dünyada yaşanan askeri, diplomatik ve siyasi süreçlerin bir parçası olduğundan, eski Rus İmparatorluğu'nun dağılması açısından diğer yeni cumhuriyetlerin oluşumuyla birlikte uluslararası önemli bir olaya dönüştü.

Feteli Han Hoyski'nin oluşturduğu birinci ve ikinci hükümet kurullarında Dışişleri Bakanı görevini üstlenen M.H.Hacinski 1918 yılının Ekim ayına kadar görevine devam etmiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk dışişleri bakanı olarak tarihe geçmiştir. 28 Mayıs'ta Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra geçici olarak yerleştiği Tiflis şehrinde uygun koşulların olmaması ile ilgili ciddi kurumsal çalışmalar yapmak mümkün olmasa da Dışişleri Bakanlığı'nın faaliyetleri ile ilgili bazı sorunların düzenlenmesine ve personel sorunlarının çözümüne başlandı, fonksiyonel-operatif şubelerin kurulması için ilk adımlar atıldı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduğu günden dış siyaset faaliyetine başlamış, devletler arası ilişkilere dahil olmaya gayret gösterilmiştir. Hükümet kurulu kurulur kurulmaz Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın ilk adımı, Osmanlı hükümetinin Adalet Bakanı, Türkiye Danıştay Başkanı ve Batum barış görüşmelerinde Türkiye temsilciliğine başkanlık yapan Halil Bey'e Azerbaycan Milli Şurası hükümet kurulunun oluşturulmasına yönelik bilgi vermek olmuştur⁹⁹.

30 Mayıs tarihinde ise Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması konusunda Bakanlar Konseyi Başkanı F.H.Hoyski'nin imzaladığı bilgi radyo-telgrafla tüm

⁹⁷ **İstiqlal Qazeti**, 28 may 1933, No: 35.

⁹⁸ **İstiqlal Qazeti**, 31 may 1919, No: 16.

⁹⁹ Azerbaycan Dışişleri Bakanı M.H.Hacinskinin Osmanlı İmparatorluğu Barış Kurulu Başkanı Halil Menteşeye Mektubu, 29.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 4, Yaprak: 6.

Ülkelerin Dışışleri Bakanlığı'na gönderildi. İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Tahran, Madrid, Lahey, Moskova, Stockholm, Kiev, Hristiyanya (Oslo) ve Kopenhag'a gönderilen bildiride "Gürcistan'ın ittihatten çıkması zerine" Maverâ'yı Kafkasya birleşmiş Cumhuriyeti ilan etmiştir. 28 Mayıs günü "Azerbaycan Şurayı-Millisi" Maverâ-yı Kafkasya'nın Güneydoğusunda vaki olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni teşkil eylemiştir. Hükümetin şimdilik geçici süreliğine başkenti Elizavetpol (1805-1918 yılları arası Gence'nin resmi adı). 30 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti başkanı-reisi Hoyski" olmuştur¹⁰⁰.

Genel olarak yeni kurulan cumhuriyetin devletler arası ilişkilere girmesi büyük zorluklarla karşılaşıyordu. Fakat bu işin gerekliliğı de iyice anlaşılmaktaydı. Bu zor durumdan çıkış yolu, Osmanlı Devleti'nin Dışışleri Bakanlığının olanaklarının kullanılmasıyla mümkündü. Bu amaçla Dışışleri Bakanı M.Hacinski, Dışışleri Bakanlığı'na telgrafında "Büyük devletin önemli meseleleri Avrupa lkeleri ile ilişkilerin kurulmasını gerekli kılmaktadır" diye belirtmişti. Fakat yeni bağımsızlığını ilan etmiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bilinen nedenlerden dolayı, yakın zamanda Avrupa merkezlerinde temsilcilikler kurmaya zorlanmaktaydı.

"Böyle bir ortamda Osmanlı devleti uluslararası kurallar uyarınca Avrupa başkentlerinde, bunların yanı sıra Moskova'daki Türk Büyükelçilikleri aracılığıyla Azerbaycan ve Avrupa devletleri arasında aracı olmaya rıza gösteriyor mu?" Bu konuyla ilgili çeşitli ülkelerin başkentleri olan Türk Bykeliliklerinin daha sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına yönelik bir konuşma yaptığını da belirtmek gerekir.

Güney Kafkasya hükümetinin başlattığı Batum görüşmelerini yeni ilan edilen milli cumhuriyetler sürdürdü ve her devletin temsilcisi kendi barış şartlarını ileri sürdü. Bağımsızlık ilan edildikten sonra yeni kurulan devletin sınırlarını belirlemek zorunluluğı ortaya çıkmıştı ve Güney Kafkasya'da oluşan milli cumhuriyetler içerisinde en zor duruma Ermenistan Cumhuriyeti düşmüştü. Henüz sözleşme imzalanmadan önce Ermeni temsilcileri yardım için Azerbaycan hükümetine başvurmuş ve karşılık görmüştü. 29 Mayıs tarihinde Ermeni Millî Şûrası ile görüşmeler konusunda Bakanlar Konseyi Başkanı F.H.Hoyski Azerbaycan Millî Şûrası'nın toplantısında gerekli bilgiyi

¹⁰⁰ Bakanlar Konseyi Başkanı Feteli Han Hoyskinin Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurulması Hakkında Bazı Devletlerin Dışışleri Bakanlarına Radyotelgrafi, 30.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 4, Yaprak: 8.

verdi. O Ermenistan Federasyonu kurmak için onlara siyasi merkezin gerekli olduğunu söyledi. Gümrü Türkler tarafından alındıktan sonra böyle bir siyasi merkez ancak Erivan şehri olabilirdi. Bu nedenden dolayı bu şehrin Ermenilere taviz verilmesi kaçınılmazdır. Bu konuda H.H.Hasmammadov, M.Y.Ceferov, E.Şeyhülislamov, M.Meherremov konuşma yaparak Erivan kentinin Ermenilere verilmesini kaçınılmaz bela gibi değerlendirdi. Millî Şûra toplantısı Erivan kentinin Ermenilere verilmesine rıza gösterdi¹⁰¹.

İki gün sonra Erivan Millî Şûrası'nın üyeleri Mir Hidayet Seyidov, Bağır Rzayev ve Neriman Bey Nerimanbeyov Erivan şehrinin Ermenistan Cumhuriyeti'ne verilmesine itiraz ettiler fakat Haziran 1 tarihinde yapılan Azerbaycan Millî Şûrası'nın toplantısı bu itirazı kabul etmedi. Bunun yanı sıra Millî Şûra Erivan şehrinin verilmesi ile ilgili oluşan sorunları çözmek için Erivan'a M.Seyidov, B.Rzayev, M.Y. Ceferov'dan oluşan heyet göndermeyi gerekli gördü. Daha sonra toplantı Elizavetpol Guberniyasında tartışılmıştır. Toplantıda Batum'daki Azerbaycan temsilcileri cumhuriyetteki durumu yakından görmek için N.Yusufbeyov'u Batum'a görevlendirmeye karar vermişti¹⁰².

Batum'daki Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri arasında sınır meseleleri üzerine görüşmeler yapıldı ve Azerbaycan "Aleksandropol (Dedeagaç) Guberniyası" hudutlarında Ermeni devletinin kurulmasını, sadece Ermeniler Elizavetpol Guberniyasının (Gence) bir kısmına olan iddialarından vazgeçmeleri şartıyla kabul edecekti¹⁰³.

Güney Kafkasya'da Ermenistan devletinin kurulmasına ve tarihen Azerbaycanlılar'a ait bazı arazilerin devlet olabilmesi için Ermenilere verilmesinde Osmanlı siyasi çevrelerinin görüşleri net değildi. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin siyasetini belirleyen Başbakan Talat Paşa ve Savunma Bakanı Enver Paşa Güney Kafkasya'da Ermeni devletinin kurulmasını uygun görmüyordu ancak bu mümkün olmadığında zayıf, güçsüz bir Ermenistan'ın kurulmasını uygun görüyordu¹⁰⁴.

Batum görüşmelerinde Türkiye'yi temsil eden Halil Bey ve Vehib Paşa ise tarihen Azerbaycan'a ait bazı arazilerin Ermenilere verilmesini kaçınılmaz görüyordu ve bu amaçla Barış Konferansı'ndaki Azerbaycan temsilcilerine uluslararası temsilcilerin

¹⁰¹ Azerbaycan Milli Konseyi'nin 3 Sayılı Toplantısının Protokolü, 29.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 51.

¹⁰² Azerbaycan Milli Konseyi'nin 3 Sayılı Toplantısının Protokolü, 29.05.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 54.

¹⁰³ Avalov, s. 57.

¹⁰⁴ Kurat, s. 661-662.

karşısında Ermeniler'in varlığını tanımak ve onlara belli ayrıcalıkların sağlanmasını tavsiye ediyorlardı¹⁰⁵. Batum'da bulunan Halil Bey Enver Paşa'ya arazi ayrıcalıklarına yönelik bilgi verdiğinde Enver Paşa bu duruma karşı çıkmıştır. O, 27 Mayıs tarihinde Vehib Paşa'ya gönderdiği telgrafta "Halil Bey'in telgrafından anlaşıldığına göre, Ermeniler bize iade ettikleri arazilere karşılık Güney Kafkasya Müslümanlarına ait araziden bir kısım almak istediklerini ve Müslümanların da bu duruma rıza göstereceklerini yazıyordu. Bence, bu tamamen yanlış. Eğer şuanda Kafkasya'da beş-altı yüz bin nüfusu olan ve yeteri kadar araziye sahip küçük bir Ermenistan teşekkül ederse, ileride emir ve talimatları Amerika'dan alarak, o taraftan gelen Ermenilerle hükümet milyonlarca nüfusa sahip olacaktır ve bu da doğuda bir Bulgaristan daha kurarak Rusya'nın bize muzır bir ülke olacağı demektir"¹⁰⁶. Enver Paşa'nın telgrafına yanıtında Vehib Paşa 29 Mayıs 1918 tarihinde "Ermenileri büsbütün silmemiz mümkün değil" diye yazıyordu. Her hâlükârda onlara toprak vermek gerekir ve bunu yapmak zorundayız"¹⁰⁷.

Bu durumda Enver Paşa aynı gün Batum'a gönderdiği talimatta, Osmanlı devletinin merkezi Gence olan hükümetle doğrudan sınırlarının olduğu kanısındaydı. Bu nedenden dolayı, bu sınırlar Garakilse'nin kuzeyinden ve Nahçıvandan geçmeliydi. Tüm bu meseleler Batum görüşmelerinin sonucu olarak 4 Haziran tarihinde her üç ülke ile "Barış ve Dostluk" hakkındaki anlaşmaların imzalanması sırasında görüşüldü. 4 Haziran tarihinde "Osmanlı İmparatorluğu hükümeti ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında dostluk antlaşması" imzalandı. Bu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yabancı devletlerle imzaladığı ilk antlaşmaydı. Onun preambulasında (yasal veya hukuki belgenin giriş bölümü) "Bir yandan Osmanlı İmparatorluğu hükümeti, diğer yandan ise kendi bağımsızlığını ilan etmiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti ülkeleri arasında siyasi, hukuki, ekonomik ve entelektüel zeminde sevecen dostluk ilişkileri tesis etmekte karşılıklı anlaşmaya vardıkları belirtilmişti"¹⁰⁸.

Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan antlaşma Azerbaycan hükümetinin uluslararası itibarına olumlu etki etmenin yanı sıra Azerbaycan Türk milletinin varlığını

¹⁰⁵ Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi, Kutu No: 2919, Dosya No: 61-499, Fihrist No: 3-26.

¹⁰⁶ Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi, Kutu No: 2919, Dosya No: 61-499, Fihrist No: 3-31.

¹⁰⁷ Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi, Kutu No: 2919, Dosya No: 61-499, Fihrist No: 3-31.

¹⁰⁸ Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Antlaşması, 04.06.1918 // ARD Arşivi, Bölüm: 894, Klasör: 2, Dosya: 88, Yaprak: 1.

korumak için gerekli bir güvenceydi. Sözleşmeye askeri yardım maddesinin eklenmesi aslında Karabağ'ın dağlık bölgesinde taşkınlık yapan Ermeni çetelerinin gönderileceği ve Bakü'nün dış düşmanlardan temizlenip orada huzurlu ortamın oluşturulacağı anlamına gelmekteydi¹⁰⁹.

Batum toplantısının sonucu olarak 4 Haziran'da Türkiye Gürcistan ve Ermenistan'da "Barış ve Dostluk" anlaşmaları imzalayarak onların bağımsızlığını tanımıştır. Gürcistan ile yapılan sözleşmeye dayanarak Kars, Batum ve Ardahan'ın yanı sıra Ahalsih ve Ahalkelek'in Türkiye'ye verildiğini kabul ediyordu fakat Türkiye 11 Mayıs'ta ilan ettiği taleplerini yumuşatarak Abastuman ve Askurun Gürcistan'da kalmasına izin verdi¹¹⁰.

4 Haziran sözleşmesi ile Ermenistan Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını kabul ediyor, Eçmiedzin ve Aleksandropol Türkiye'ye geçiyordu. Ayrıca Türkiye Aleksandropol, Culfa yolundan yararlanma hakkı kazanmıştır. Ermenistan sınırı Erivan'ın yakınlarından geçiyordu. Onun emrinde toplamda altı kilometrelik demiryolu bulunuyordu. Batum sözleşmesinin şartlarına göre Ermenistan Cumhuriyeti Güney Kafkasya'da 10 bin km² yüz ölçüme sahip bir devletti¹¹¹.

4 Haziran sözleşmelerine dayanarak Türkiye'nin Azerbaycan'ı ve diğer Kafkasya Cumhuriyetlerini tanıması konusunda A.M.Topçubaşov "Azerbaycan'ın Kurulması" eserinde "Bugün Azerbaycan hükümeti cumhuriyesini meşgul eden tek mesele Cumhuriyet istiklalinin devletler ve bilhassa itilaf devletleri tarafından onaylanması meselesidir. Burada Devlet-i-Âliye-yi-Osmâniyye'nin Azerbaycan vs. Güney Kafkasya hükümetlerine karşı büyük cömertlik göstermiş olduğu önemle vurgulanmadan geçilemez". Üç cumhuriyetin üçü de yani Azerbaycan, Ermeni ve Gürcü Cumhuriyetleri ilk önce Osmanlı hükümeti tarafından resmi olarak tanınmıştır¹¹².

4 Haziran tarihinde Batum'da Azerbaycan ve Türkiye arasında "Barış ve Dostluk" Antlaşması'nın yanı sıra iki tane daha antlaşma imzalandı. İlk antlaşma sınır bölgede ticaret, gidiş-dönüş ve gümrük konularını kapsıyordu¹¹³. İkinci geçici ek antlaşma, 4 Haziran Antlaşması'na genel olarak tespit edilmiş bazı maddeleri

¹⁰⁹ Kurat, s.662-669.

¹¹⁰ **Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'e i Gruzii**, s.343-349.

¹¹¹ Hovannisian s.190-194; İsmet Parmaksızoğlu, **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller**, DSİ Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü Yay, Ankara, 1981, s.133.

¹¹² Alimerdan Topçubaşov, **Azerbaycanın Teşekkülü**, Azerbaycan EA'nın Habarleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası, 1990, No: 3, s.133.

¹¹³ Sınır Bölgesinde Ticarete Uygulanan Özel İndirimler Hakkında, 04.06.1918 // ARPIİ SPIHD Arşivi; Bölüm: 277, Klasör: 2, Dosya: 17, Yaprak: 8.

netleştiriyordu. Altı maddeden oluşan antlaşmanın birinci maddesi uyarınca, Azerbaycan hükümeti Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri ile savaş yapan ülkelerin subay ve sivil memurları acil şekilde cumhuriyetin sınırları dışına çıkartacağını kabul ediyordu. Ayrıca savaşın devam ettiği dönemde Azerbaycan hükümeti Dörtler Birliği'ne karşı savaşan ülkelerin subaylarını askeri hizmete almayacaktı. Sözleşmenin ikinci maddesi Azerbaycan demiryolunun kullanım şartını belirlemiş oldu. Bu maddeye göre, Osmanlı askeri komutanlığının askeri amaçlarla Azerbaycan demiryolundan yararlanma hakkı vardı. Osmanlı ve Azerbaycan ortak komisyonu demiryoluna ilişkin ortaya çıkan sorunları birlikte ortak bir çözüme kavuşturması gerekli görülüyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti demiryolunu kendi güçleri ile savunacaktı. Eğer çeşitli nedenlere bağlı olarak Azerbaycan hükümeti bunu yapamadığında Türk ordusu bu görevi üstlenmeli ve nihayet ordunun taşınması zorunlu olmadığı halde Türkiye Askeri Komutanlığı Azerbaycan hükümetinin demiryollarının kullanımını zorlaştırmamalıydı¹¹⁴.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilan edilmesi yabancı devletler içinde ilk olarak Sovyet Rusya'sı ve İran'ı rahatsız ediyordu. Kesin olarak tespit edilmemiş sınırlar içinde yeni kurulan devletin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti diye anılması İran'ın resmi dairelerini kuşkulandırıyor. Şayet Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin yardımıyla Güney Azerbaycan'ı onlardan alması, 4 Haziranda Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan arasında yapılan dostluk Antlaşması'nın imzalanması bu şüpheleri iyice güçlendirdi. İran'ın endişesi çeşitli dış yazışmalarda Tahran'ın Azerbaycan hükümetini Kafkasya Azerbaycan'ı gibi sunmaya başlamasıyla kendini gösteriyordu. Osmanlıya gelince ise Osmanlı İmparatorluğu Azerbaycan'la Türkiye arasındaki ilişkilerin şimdilik belirsiz şekilde olsa da bu ilişkilerin zamanla güçleneceğini tahmin ediyorlardı¹¹⁵.

Batum'daki Azerbaycan temsilcileri cumhuriyetteki durumlara yönelik Millî Şûra temsilcisi N.Yusufbeyli'den ve farklı bölgelerden gelmiş temsilcilerden ayrıntılı bilgi aldıktan sonra 4 Haziran Antlaşması'nın dördüncü fıkrasına dayanarak Osmanlı hükümetinden yardım isteme kararı aldı. Bu amaçla Millî Şûra Başkanı M.E.Resulzade ve Dışişleri Bakanı M.H.Hacinski Azerbaycan'a askeri yardım yapılması konusunda

¹¹⁴ Türkiye ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Hakkında Anlaşmaya Ek Olarak İmzalanan Anlaşma, 04.06.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 47, Yaprak: 5-6.

¹¹⁵ Swietochovski, s.71.

Türkiye temsilcileri ile görüşme yaptılar. Sözleşme şartlarına göre onlar Osmanlı hükümetinden Azerbaycan'a ordu gönderilmesini istemiştir¹¹⁶.

13 Haziran tarihinde Millî Şûra Tiflis'te yapılan toplantıda Batum'dan yeni dönen Dışişleri Bakanı M.H.Hacinski barış görüşmeleri, yardım ve imzalanan diplomatik belgeler hakkında geniş bilgi vermişti. Hacinski'nin verdiği bilgilerden Batum'da imzalanan Barış Antlaşması'nın İstanbul'da Almanya, Avusturya ve Bulgaristan temsilcileri ile birlikte müzakere edileceği anlaşıldı. M.H.Hacinski İstanbul'a Azerbaycan temsilcilerinin gönderileceğini bildirdi¹¹⁷.

Azerbaycan temsilcilerinin başvurusunu kabul eden Osmanlı Devleti Azerbaycan'a ordu gönderilmesinin Almanya'nın tepkisine neden olmamasını istiyordu. Bu sebeple Osmanlı ordusu ve Azerbaycan gönüllülerinden oluşan "İslam Ordusu'nun" oluşturulmasına karar verdi. Enver Paşa'ya göre böyle olunca Osmanlı hükümeti, Almanya'nın direncini ortadan kaldırmış oluyordu¹¹⁸.

Aslında, Enver Paşa "Kafkas İslam Ordusu'nun" oluşturulması çalışmalarına 1918 yılının Mart ayından başlamıştı. İstanbul'a giden Azerbaycan temsilcilerinden durum hakkında bilgi alan Başbakan Talat Paşa Azerbaycan'a yardım etme konusunu hükümet kurulunun tartışmasına açmış ve gerekli kararı almıştı. Karara uygun olarak Azerbaycan'a gidecek subayları seçmek için komisyon kurulmuştur¹¹⁹.

İlk önce komisyon tarafından 20 subay seçilmişti. Ekibi geliştirmek için Nuri Paşa acilen Mosul'a gitmişti. 5 Nisan tarihinde Enver Paşa Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasına yönelik emri imzaladı. Nisan ayının 8'inde Mosul'dan harekete başlayan Nuri Paşa 9 Mayıs'ta Tebriz'e ulaştı ve 20 Mayıs'ta Araz çayını geçerek Genceye doğru harekete başladı¹²⁰. 24 Mayıs'ta Nuri Paşa artık Yevlah'a varmıştı. Haziran ayının başlarında Türk askeri birlikleri artık Gence'ye ulaşmaktaydı. Türkiye birliklerinin bir kısmı Kars ve Gümrü'den geçip Garakilse-Dilican-Kazak ve Ağstafa yoluyla bir kısmı ise Güney Azerbaycan-Karabağ istikametinden hareket ediyordu¹²¹.

Mürsel Paşa'nın öncülüğünde Türk ordusunun en iyi tümenlerinden olan 5'inci tümen Haziran ayının başlarında Gence'ye girdi. 257 subaydan ve 5575 askerden oluşan

¹¹⁶ Kurat, s.530.

¹¹⁷ Azerbaycan Milli Konseyi'nin 6 Sayılı Toplantısının Protokolü, 13.06.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 6, yaprak: 1.

¹¹⁸ Öke, s.164.

¹¹⁹ Nağı Şeyhzamanlı, **Azerbaycan İstiqlal Mücadilesi Xatireleri**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1997, s.68-71.

¹²⁰ Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakı Üniversitesi Neşriyyatı, Bakı, 1999, s.106.

¹²¹ Rüşti, **Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı)**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1934, s.24.

tümeni Azerbaycan nüfusu büyük sevinçle karşıladı. Türkiye'nin Kafkasya'da bulunan birliklerinin yeni Başkumandanı Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa da kendi karargâhı ile birlikte Gence'ye gitmişti. Amerikan tarihçisi T.Svyatoçovski'nin yazdığı gibi "Nüfus Osmanlı askerlerini hararetle karşılamıştı"¹²².

Türk birliklerinin Gence istikameti yönündeki hareketi Sovyet Rusya ve kendi hakimiyetini bütün Azerbaycana yaymak isteyen Bakü Halk Komiserleri Meclisi'nde ciddi rahatsızlığa neden oldu. V.İ.Lenin henüz Mayıs ayının sonlarında S.G.Şaumyan'a gönderdiği telgrafta "Bakü'nün uluslararası durumu çok zor. Bu yüzden Jordan ile ittifaka girmeye çaba göstermenizi öneriyorum" diye yazıyordu¹²³.

Bakü Bolşevikleri ve şehri ele geçiren Ermeniler Gümrü-Garakilse Ermenileri ile irtibat kurarak onlara Türk ordusunun Azerbaycan'a doğru ilerlemesini önlemek için her türlü yardım göstereceklerini belirtmiştir¹²⁴.

Bu amaçla Bakü'de Bolşevikler Ermeniler'le beraber askeri hazırlık çalışmalarını oldukça hızlandırdılar. Haziran ayının başlarında Bakü Sovyeti'nin askeri hazırlık önlemleri ve Gence istikametinde harekete başlaması Osmanlı birliklerinin Gence'de toplanmasının hızlanmasını zorunlu kılıyordu. Bu esnada Osmanlı devletinin Bakü'yü kurtarmak için yaptığı hazırlık önlemlerine değinen Enver Paşa Kafkasya Cephesi komutanı Vehib Paşa'ya "Bakü ve çevresinin Bolşevikler'den temizlenmesi için gerekli askeri kuvvetleri bölgeye gönderdim ve gerekirse bu güçleri daha da pekiştireceğim" ifadelerini kullanmıştır¹²⁵.

Tiflis'teki 18 günlük faaliyetlerden sonra Millî Şûra ve hükümet Gence'ye gitmiştir. Bu sırada Azerbaycan'ın her yerinden çeşitli çevrelerin temsilcileri Gence'ye gelmeye başlamıştır. Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhak edilmesi taraftarı olan bazı İslamcı çevreler Millî Şûra'ya karşı aktif kampanyaya başlayan Nuri Paşa'yı kendi saflarına çekmeyi başardılar. Azerbaycan'a geldiği günlerde Nuri Paşa Azerbaycan hükümetine saygı ve itimatla yaklaşacağını, iç siyasi yaşamına müdahale etmeyeceğini belirterek Türklerin Azerbaycan'ı kontrol etmek için değil savunmak için geldiklerini söylemiştir. Haziran krizi sırasında Klerikal İslamcı çevrelerin etkisi altına düştüğü açıkça hissediliyordu. O, hükümetin ve Millî Şûra'nın feshine ve onun yetkilerinin Paşa'nın kendi arzusu ile düzenleyeceği hükümete verilmesini istiyordu. Düzenlenecek bu

¹²² Swietochowski, s. 131.

¹²³ Vladimir Lenin, **Azerbaycan Haqqında**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1970, s.126.

¹²⁴ Tahir Sünbül, **Azerbaycan Dosyası**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi, Ankara, 1990, s.84.

¹²⁵ ATASE Arşivi; Kutu No: 2922, Dosya No: 512, Fihrist No: 27.

hükümet ise Rus krallığının eski kapı kulları ve şeyhülislamdan oluşacaktı. Nuri Paşa'nın Millî Şûra'ya böyle yaklaşımı onu Rus devriminin sonucu olarak kabul etmesi ile ilgiliydi. Haziran'ın ortalarında Türk askeri temsilciliğinin Han Hoyski hükümetine itimadsızlığını ortaya koyduğunda kurulda kriz yaşanmıştır. Oluşan krizi gidermek için Millî Şûra Başkanı M.E.Resulzade, Başbakan Han Hoyski ve Dışişleri Bakanı M.H.Hacinski'den oluşan heyet Nuri Paşa ile görüşüp konuşmak istedi. Onlar Millî Şûra'ya ve hükümet adına İslam Ordusu komutanı olarak Nuri Paşa'yı tebrik ettiler. Fakat Nuri Paşa "kendisinin asker olduğunu, politikadan anlamadığını, ordunun siyasi danışmanı Ahmet Bey Ağaoğlu ile görüşüp konuşulmanın gerektiğini" belirtti¹²⁶.

Nuri Paşa'nın tavsiyesi ile Ahmet Bey Ağaoğlu ile yapılan görüşmede Azerbaycan'ın siyasi hayatının önemli konuları tartışılmıştır. Tartışmalar sırasında Ahmet Bey Millî Şûra'nın bırakılmasını ve Nuri Paşa'nın tanıtımı üzere yeni hükümetin oluşturulması gereğini belirtmiş fakat Azerbaycan temsilcileri bu duruma kesin olarak karşı çıkmış ve böyle bir adımın Azerbaycan'ı uluslararası ilişkiler açısından işgal olgusu karşısında bırakacağını belirtmişlerdir. Sadece güçlü direnişten sonra Türk komutasında yeni hükümet kurulunun Millî Şûra tarafından düzenlenmesine, Millî Şûra'nın ise tüm yetkisini yeni oluşan hükümete verip kendini feshetmesine izin verilmiştir¹²⁷.

Böyle bir gergin durumla sadece M.E.Resulzade'nin başkanlığındaki Millî Şûra'nın tuttuğu ilkesel tutum Azerbaycan istiklaliyetini tehdit eden tehlikelerin atlatmasını sağlamıştır. M.E.Resulzade "Haklı olarak kanun kapsamında bir çıkış yolu bulamayınca çevremizi gittikçe daha da sıkı saran siyah irtica tehlikesi her zaman kalacaktır" diye belirtmişti¹²⁸.

Bir yıl sonra M.E.Resulzade bu olayı hatırlayarak "Bize Türkleri eleştirmek düşmez çünkü onlar bizi yönetmeye değil, bir asker gibi halkı savunmaya gelmişlerdi. Bu, doğrudur fakat bizim kendi aramızda öyle beyler ve ağalar var ki onlar burada İstanbul'un ağalık etmesini talep ediyor" diye yazıyordu¹²⁹.

17 Haziran tarihinde Millî Şûra'nın yedinci toplantısı gerilimli bir şekilde işe başlamıştı. Sosyalist blok ile Hümmetçiler Millî Şûra'nın bağımlılığından çıkmak

¹²⁶ Gence Şehir İdaresi'nin Binasında Azerbaycan Milli Konseyinin Kapalı Toplantısının Protokolü, 17.06.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 48.

¹²⁷ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarixi**, Azərneşr, Bakı, 1992, s.240.

¹²⁸ Swietochowski, s.71.

¹²⁹ **Azerbaycan Qazeti**, 29 may 1919, No: 181.

konusunda bildiri vermişti. M.E.Resulzade konuşmasında Millî Şûra'nın bırakılmasını önererek “Belki bu karar sevindirici değildir fakat oluşmuş durumla ilgili biz onu kabul etmeliyiz. Eğer oluşan durumdan çıkış yolu bulamamak iktidara garagüruhçuların (Çar Rusya’sında çar yanlısı silahlı teşkilatın üyeleri) gelme tehlikesi var” Azerbaycan'ın geçici başkenti Gence'de Halk Temsilciliği'nin en azından bir bölümünü temsil eden bir işletmenin bu şekilde feshinin nedeni hiç şüphesiz, demokrasinin gerilemesi ve gerici güçlerin başarısıydı. Bu gerileme aydın güçlerin yenilgisi, siyah ve müthiş kuvvetlerin güçlenmesidir. Bu durum Rusya devriminin ilkelerini sekteye uğramasına yönelik bir izlenim oluşturmaktadır fakat efendiler, sadece dış vasıflara aldanmayalım, o kadar da hayal kırıklığına uğramayalım. Kim ne derse desin Rusya'nın büyük devrimi mağlup olmadı. Azerbaycan, Rusya devriminin sürdüğü olumlu düşüncelerin etkisi altında şekillenen genel hürriyetten son derece faydalanacaktır. Bağımsız Azerbaycan'da sosyal ve kişisel bağımsızlıkların her hâlükârda müstebid Rusya'da olduğundan daha geniş, daha karlı olacağına dair hiçbir şüphem yok. Hatta efendiler, Azerbaycan Güney Kafkasya'da en bağımsız ve en devrimci diye tanımlanan Gürcistan'dan bile daha mesuttur diye söyleyebilirim. Çünkü, burada bizim iç işlerimize müdahale edeceği beklenen güç yabancı güç değil, kendi gücümüzdür" ifadelerini kullanmıştır¹³⁰.

Millî Şûra'nın 17 Haziran tarihli toplantısında M.E.Resulzade'yi savunan N.Yusufbeyli oluşan krizle ilgili "Paşa hazretleri ve Devlet-i-Âliye-yi-Osmâniyye Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruyarak hükümet kurmasından yana olduğu aşikardır. Onların bizim işlerimize karışmayacakları belli fakat Paşa'nın çevresinde özel kişiler, şüpheli şahıslar var. Bu şahıslara karşı haklarımızı kullanmak gerekir. Eğer biz hakkımızı sıkı sıkı korusak ve ayrıcalık sağlamazsak ülkenin uluslararası durumuna zarar vermiş oluruz. Bu ise böyle bir müşkül duruma düştüğümüz için vatansever bir hareket olamaz. Bu nedenden dolayı kurulun istifasını kabul etmemizi, daha sonra şefimize kendisinin inandığı birisini yeni hükümetin kurulması için görevlendirmesini öneriyorum. Yeni kurulacak hükümete bağımsızlıkları muhafaza etmesi ve onlara sadık kalması şartıyla memleketi yönetip kısa sürede Müesseseler Meclisini çağırarak ve bu hakkı kimseye gönüllü şekilde teslim etmeyerek en değerli emanet olarak saklamak yetkisi verilsin ve sadece güce, süngüye teslim olsun. Şunu da belirtmeliyim ki,

¹³⁰ Milli Konsey Toplantısının Protokolü, 17.06.1918// ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak: 12-15.

istiklalimize yapılacak saldırıya karşı ilk önce isyana kalkan ben olacağam" söylemlerini kullanmıştır¹³¹.

Nihayet, toplantıda Başbakan F.H.Hoyski Millî Şûra ve yönetimindeki hükümet kurulu adına "Gürcistan Güney Kafkasya'dan ayrıldıktan sonra bizim ülkemiz hükümeteşiz ve hakimiyetsiz kalmıştı. Biz bu nedenden dolayı geçici hükümet kurmak zorunda kaldık. Şimdi de kendi aramızda değiz. Ben ve arkadaşlarım istifamızı kabul etmenizi rica ederiz. Ricamızı kabul edeceğinizi ve eksiklerimizi bağışlayacağınızı umut ediyoruz" demiştir¹³².

Bundan sonra devam ettirilen müzakereler sonucunda iki karar alındı: Birinci karar geçici hükümetin hak ve görevlerine, ikinci karar ise Azerbaycan Millî Şûra'sının feshine yönelikti. Böylece Haziran krizi Millî Şûra faaliyetinin geçici olarak durdurulması ile sonuçlansa bile Millî Şûra temel görevini yerine getirmiş oldu. Azerbaycan'ın bağımsızlığını siyasi ve diplomatik açıdan korunması mümkün oldu. 17 Haziran akşamı F.H.Hoyski'nin yönetimindeki ikinci hükümet kurulu kuruldu. On iki kişiden oluşan hükümet kurulunda eski hükümetin altı üyesi ve altı yeni bakan yer almıştır. Hükümet krizi sona erer ermez 19 Haziran tarihinde Nuri Paşa özel trenle cepheye doğru yola çıktı. Aynı gün 600 kişilik Azerbaycan gönüllüleri de ön cepheye gönderilmiştir¹³³.

23 Haziran tarihinde Azerbaycan'da oluşan gergin durumu dikkate alarak hükümet tüm Azerbaycan sınırları içerisinde sıkıyönetim ilan etmiştir¹³⁴. 24 Haziranda Doğu orduları grubu'nun lideri Vehib Paşa Nuri Paşa'ya telgrafında Azerbaycan arazisinde Osmanlı ordusundan başka diğeri bir ordunun olamayacağını yazıyordu¹³⁵.

Enver Paşa, Azerbaycan'da ordu bulundurmanın Türkiye'ye aylık 50 bin liraya mal olduğunu belirtmişti¹³⁶. Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olan solcuların özellikle Bolşevikler'in "Haziran irticası" gibi sundukları ikinci hükümet kurulu Haziran ayının son on günlüğünden başlayarak aktif siyaset dönemine girmiş oldu. Uluslararası politika açısından Millî Şûra feshedilmeden önce çok önemli bir adım atmış oldu. 4 Haziran'da

¹³¹ Azerbaycan Milli Konseyi'nin 7 Sayılı Toplantısının Protokolü, 17.06.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 58.

¹³² Azerbaycan Milli Konseyi'nin 7 Sayılı Toplantısının Protokolü, 17.06.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 57.

¹³³ **Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)**, ELM Neşriyyatı, Bakı, 1998, s.105.

¹³⁴ **Adres Kalendar` Azerbaydjanskoy Respubliki**, s.22.

¹³⁵ ATASE Arşivi; Kutu No: 3827, Dosya No: 38, Fihrist No: 2.

¹³⁶ Azerbaycan'ın İstanbul'daki Temsilciliği'nin Başkanı M.E.Resulzadenin Dışişleri Bakanı M.H.Hacınskiye Mektubu, 19.07.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 31, Yaprak: 3.

Osmanlı Devleti ile imzalanan sözleşme ve anlaşmalar Millî Şûra toplantısında memnuniyet ve alkışlarla onaylanmış ve onaylanan belgeler 2 Temmuz'da Azerbaycan hükümeti tarafından Dışişleri Bakanlığı'na sunulmuştur¹³⁷.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ikinci hükümet kurulu kurulduktan sonra Haziran ayının 26'sında hükümetin kararı ile bakanlıkların çalışmasını etkinleştirmek için her bakanlıkta yanı sıra Dışişleri Bakanlığı'nda da bir muavin görevi tahsis edilmiştir¹³⁸. 30 Haziran'da ise Dışişleri Bakanlığı da dahil olmak üzere bakanlıklarda katip, idari işler müdürü, iki yazman, bir kurye olmak üzere bir büro oluşturulmuştu¹³⁹.

Fakat böyle küçük bir kadro ile Dışişleri Bakanlığı'nın faaliyetlerinin etkinliğini sağlamak zor olduğundan M.H.Hacinski hükümet toplantısında Dışişleri Bakanlığı içeriğinin genişletilmesini teklif etse de Bakü'nün tahliye edilmesine kadar bu konu görüşülmemiştir. 17 Haziran'da kurulan hükümetin ilk adımlarından biri Merkez (Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan) ve Kafkasya (Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Dağlılar Birliği) devletlerinin İstanbul toplantısına gönderilecek diplomatik heyetin belirlenmesi ve bu mesele için gerekli belgelerin onaylanması olmuştur. Bu konferansın Azerbaycan'ın hayatında oynayacağı önemli rolü dikkate alarak hükümet diplomatik heyetin üç kişiden (M.E.Resulzade, H.Hasmammadov ve A.Sefikürdski'den) ayrıca dört kişi danışman, teknik elemandan oluştuğunu onaylamıştır. Azerbaycan'dan yola çıkan temsilciler 24 Haziran'da İstanbul'a ulaştılar. Türkiye'ye giden Azerbaycan temsilcileri oraya ulaşır ulaşmaz Enver Paşa'ya mektup yazarak Azerbaycan bağımsızlığının korunmasının gerekliliğini belirttiler¹⁴⁰.

Mektupta Türkiye'nin büyük politikasının Azerbaycan'ın hala bağımsız ve güçlü olmasını gerektirdiği, Azerbaycan'ın siyasi durumu, Bakü Guberniyasında (Valiliği) oluşan trajik olaylara değinilmiştir. Azerbaycan temsilcileri Türkiye'nin kendi müttefikleri özellikle Almanya karşısında Kafkasya halklarına aynı türde tutum sergilemek meselesini gündeme getirmişlerdi. Ermeni ve Gürcülerin Almanya'ya yürüttüğü ayrılıkçı görüşmelere değinerek Ermeniler'in toprak iddialarını Almanya üzerinden yürütmek arzusunda oldukları mektupta belirtilmekteydi. Bakü Guberniyasında (Valiliği) yaşanan olaylarla ilgili Azerbaycan temsilcileri Türkiye

¹³⁷ İstiqlal, **Sened**, 1919, No: 1, s.70. Mirze Bala Mehmetzade, **Devletler Arası Münasibetlere Dair Vesikalar**, Azerbaycan Yurt Bilgisi, No: 31-32, Temmuz-Ağustos, 1934, s.261.

¹³⁸ **Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümet Qanun ve Binaküzarlıqları Mecmuesi**, 1919, No: 1, s.25.

¹³⁹ **Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümet Qanun ve Binaküzarlıqları Mecmuesi**, 1919, No: 1 s.37.

¹⁴⁰ M.E.Resulzade, H.Hasmemmedov ve A.Sefikürdskinin Türkiye'nin Askeri Bakanı Enver Paşa'ya Mektubu, Haziran 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 7, Yaprak: 4.

tarafından yardım yapılmasının hızlandırılmasını gerekli görmekteydi. Azerbaycan barış heyetinin üyeleri Osmanlı temsilcilerine bölgede oluşmuş karışık ve zor durumun Güney Kafkasya Türkleri'nin hayatını tehlikeye attığını yazıyordu. Biz her büyük devlet gibi Türkiye'nin de kendi devlet politikasını hisler üzerinde kurmadığını biliyoruz fakat Güney Kafkasya Müslümanları için oluşan kritik durumu defalarca Devlet-i Âliye-ye belirttik. Askeri birliklerin, silahın, kaide kanunun ve organize olmaması bizi zor duruma soktu. Bakü Guberniyası ve Erivan Guberniyasının Güney bölümü Ermeniler'in ve Ermeni Bolşevik çetelerinin eline geçmiş ve acımasızca imha edilmişlerdir. Müslümanların maddi ve manevi zenginliğinin merkezi olan Bakü ise Bolşevikler'in eline geçmiş ve akıl almaz bir hızla dağıtılmıştır. Biz şehrin kısa sürede kurtarılmasını acizane şekilde sizden rica ediyoruz. Geçen her gün bize büyük başarısızlık getirmektedir. Bir hafta dahi gecikirsek Güney Kafkasya'da bir küvet petrol bile kalmayacak, petrol olmadığından kullanmak istediğiniz demiryolu hareketini durduracak, Bolşevikler tarafından tutuklanmış tüm aydınlar ve kapitalistler vahşice öldürülecekler. Biz, oraya hemen askeri yardım gönderilmesini rica ediyoruz" şeklinde eklemiştir.

İstanbul'da gerçekleştirdikleri ilk görüşmeler hakkında M.E.Resulzade Dışişleri Bakanı M.H.Hacinski'ye "24 Haziranda İstanbul'a ulaştık ve Pera Palas'a yerleştik. Bir gün sonra Talat Paşa ile görüştük. Dışişleri Bakanı Enver Paşa, Halil Bey, Şeyhülislam ve diğer bakanlar da oradaydı. Aynı zamanda Almanya Büyükelçisi Bernsdorf ile de görüştük. Enver Paşa arazilerimizin sınırlarını ilan etmemizi önerdi. Hükümetten acil şekilde bunu yapmasını rica ediyoruz, eğer zamanında yapamazsanız, kendimiz uygun açıklama hazırlayacağız. Tüm temsilciler burada. Bernsdorf bizi nazikçe kabul etti, hükümetin teşkili kaidesi, Millî Şûra, siyasi partiler hakkında sordu. Aynı zamanda ordumuzun olup olmadığı ile, hangi kuvvetle Bakü'ye Bolşeviklerle mücadele edeceğimizle ilgilendi. Ayrıca konferansta sınırlarımızın belirlenmesini gerekli görüp görmediğimizi sordu. Ben de bunu biz kendi aramızda çözmeye ümitliyiz, sonuçlar hakkında ise müttefiklere bilgi vereceğiz. Konferansın Ramazan bayramından erken başlamayacağını düşünüyoruz" ¹⁴¹ diye yanıtladım şeklinde bir geri bildirimde bulunmuştur.

¹⁴¹ Azerbaycan'ın İstanbul'daki Temsilciliği'nin Başkanı M.E.Resulzadenin Dışişleri Bakanı M.H.Hacinskiye Mektubu, 28.06.1918 // ARPIİ SPİHD Arşivi; Bölüm: 277, Klasör: 2, Dosya: 7, Yaprak: 52-53.

İkili görüşmelerin gidişatına Almanya ve Türkiye arasında Kafkasya Cumhuriyetlerini nüfus dairesine göndermek için gergin mücadele başlamıştı. Bu mücadele sırasında Gürcüler Almanlar'dan; Azerbaycanlılar ise Türkler'den yana olduklarını gösterdiler. Ermeniler savunmasız durumda olup tereddüt ediyorlardı. Kısa tereddütten sonra İstanbul'da bulunan Ermeni temsilcileri güçlü Türkofil propagandaya başladılar ve bununla onlar kendilerinin Türkiye'nin hayranı olduklarını ispat etmek için çaba sarfediyorlardı. İstanbul'daki Azerbaycan Heyeti Başkanı M.E.Resulzade 19 Temmuz'da Dışişleri Bakanı M.H.Hacınski'ye gönderdiği mektupta Ermeniler'in Türkofil propaganda ile kendi yerlerini biraz bizim biraz da Türklerin hesabına genişletmek düşüncesinde oldukları yazıyordu¹⁴².

Onların Enver Paşa'ya sundukları toprak talepleri de bunu kanıtlıyordu. Ermeni projesine göre Sürmeli, Nahçıvan, Ordubad, Ahılkelek, Eçmiyazin, Erivan (kazası), Borçalı, Kazak, Karabağ ve Zengezur kazaları Ermenistan'a verilmeliydi. Ermeni temsilcileri bu taleplerini sanki bu kazaların nüfusunun yüzde 70'inin Ermeniler'den oluştuğuna dayandırmaktaydı¹⁴³.

Ermeniler'in İstanbul Konferansı müzakiresine sunmak istedikleri abartılı toprak iddiaları onların gerçek durumuna uygun değildi. İstanbul'da bulunan Azerbaycan temsilcileri Cumhuriyet'in sınırları hakkında hazırladıkları belgeyi hem Türkiye ve hem de Almanya temsilcilerine ibraz etmişlerdi. Belgede Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne dahil olan ülkeler ve sınırları gösterilmekteydi. Azerbaycan temsilcilerinin sundukları proje ve düzenledikleri harita bazında Borçalı kazası üzerinden Türkiye ile Azerbaycan arasında koridor açılması öngörülmekteydi¹⁴⁴.

Bu proje bazında Almanlara Türkiye'nin müdafaa ve yardım ettiği Azerbaycan hükümetinin şu anda Bolşevikler'in elinde bulunan Bakü Guberniyasını (valilik) kimseye vermek niyetinde olmadıkları belli oldu. Kafkasya devletleri ile bir ara ikili görüşmeler yaptıktan sonra Almanya temsilcileri Bakü sorununun çözümünün anahtarının Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinde değil, Moskova'da olduğu kanaatindeydi¹⁴⁵.

¹⁴² Azerbaycan'ın İstanbul'daki Temsilciliği'nin Başkanı M.E.Resulzadenin Dışişleri Bakanı M.H.Hacınskiye Mektubu, 19.07.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 31 Yaprak: 4.

¹⁴³ Azerbaycan'ın İstanbul'daki Temsilciliği'nin Başkanı M.E.Resulzadenin Dışişleri Bakanı M.H.Hacınskiye Mektubu, 19.07.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 31 Yaprak: 20-21.

¹⁴⁴ Azerbaycan'ın İstanbul'daki Temsilciliği'nin Başkanı M.E.Resulzadenin Dışişleri Bakanı M.H.Hacınskiye Mektubu, 15.09.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 31, Yaprak: 27.

¹⁴⁵ Allen and Muratof, s.481.

Böylece, Bakü'nün kurtarılması diplomatik açıdan büyük deneme karşındaydı. Bu denemenin başarıyla sonuçlanmasından dolayı Azerbaycan hükümeti, onun dış politika yönetimi tüm imkanlarını, diplomatik becerisini ülkenin başkentinin kurtarılması için seferber etmişti. Azerbaycan'da yaşanan siyasi süreçler ve onun dışında cereyan eden karmaşık uluslararası çekişmeler sadece bir amaca, Bakü'nün geri verilmesine bağlı tutulmuştur.

1.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti'nin Yardım İçin Gönderdiği Kafkas İslam Ordusu

Bolşevik, Ermeni, Rus kuvvetlerinin Bakü'nün 70.kilometresinde bulunan Mereze kasabasından kovulmasından sonra Kuzey ve Güney ekipleri kendi hareketine birkaç gün ara vermek zorunda kalmıştır. Çünkü Türk birlikleri çok zor şartlar altında cereyan eden savaş ve izlenmelerden yorulmuşlardı. Bunun yanı sıra ikmal merkezlerinden uzaklaştırıldığı için cephane, gıda ve özellikle de su sıkıntısı temel sorunlardandı. Bolşevikler çekildikleri yörelerde ordunun kullanabileceği kaynakları, rezervleri, demiryolları, iletişim araçları ve su kaynakları kullanılmaz hale getiriyorlardı. Çok sınırlı imkânlarla sahip olmasına rağmen istihkam birliği yok edilen demiryolu ve iletişim hatlarını mümkün olduğunca tamir etmeye çalışıyordu fakat bu konularda uzman teknik personel eksikliği çalışmaların yavaşlamasına neden oluyordu. Menzil teşkilatı da fazla aksıyordu. Bu nedenden dolayı zaten çok uzaklardan gelen silah ve askeri cephane genellikle gerekli olandan daha az ulaştırılmaktaydı¹⁴⁶.

Tüm bu nedenlerden dolayı Doğu Cephesi Komutanlığı yeniden saldırıya geçmek için birliklerin ihtiyacı olan cephane, gıda ve suyun gerektiği kadar toplanmasının önemli olduğunu görerek Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa'ya eksikliklerin ortadan kaldırılmasından sonra saldırıya geçmek hakkında teklifte bulundu. Bu teklifin cevabında Nuri Paşa mevcut siyasi durumdan yola çıkarak Bakü'nün hızla salıverilmesini önemli saymış, mecburiyet olmadıkça ilerlemeye ara verilmemesini, araların değerli olan zaman kaybına neden olmasından dolayı düşmanın güç toplamaya fırsat bulacağını belirterek harekete ara verilmeden bir an önce hedefe ulaşmasını istemişti¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Rüştü, s. 113-118.

¹⁴⁷ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 7.

Nuri Paşa'nın ordunun her türlü şartlar altında ilerlemesinin gerektiği hakkında kesin emrinden sonra doğu yönünde istihbarat grupları çıkarılmış ve ardından askeri birlikler hareket ettirilmiştir. 26 Ağustos 1918 yılında demiryolu boyunca ilerleyen Güney grubu birlikleri Garasu istasyonunu alarak. Kuzey gruptan bir süvari birliği Bakü'den Mereze doğrultusunda hareket eden üç düşman tankını tuzağa düşürüp ele geçirmişti. Savaşta ölenler arasında bir subay, dört İngiliz askerinin de olması belli oranda İngiliz gücünün Bakü'ye geldiğini gösteriyordu. 27 Temmuz'da Güney grubu birlikleri, Bolşevik kuvvetlerini Hacıkabul istasyonundan çıkararak burayı aldılar. Pirsaat istasyonuna doğru geri çekilen Bolşevik birlikleri çekilirken Garasu ve Hacıkabul istasyonları arasında bulunan altı köprüyü yıkmışlardı. Yavaş yavaş demiryolunu da yıkan Bolşevik birlikleri santrallerdeki ray değiştiricilerini çıkarıp yanlarında götürüyordu¹⁴⁸.

Güney grubuna paralel olarak ilerleyişini sürdüren Kuzey grubu birlikleri 28 Temmuz'da Cengi posta mevkiini ele geçirdi. Harekete ara verilmeyerek Bolşevikler'in Cengi posta mevkiinin doğu yönünde kovalamacalara devam edilmekteydi¹⁴⁹. Böylece, Bakü'ye yönelik planlar sekteye uğramıştı. Bakü'den kalkan uçakların Türk birliklerinin hareketlerini öğrenmek için sık sık keşif uçuşu yapmaları Bolşevikler'in Bakü'de büyük bir endişe ve korku içinde olduklarını gösteriyordu. Cephede İngiliz subay ve askerlerinin bulunmasından anlaşıldığı üzere Bolşevikler İngilizler'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Bolşevik düşmanı olan 3000 kadar askeri birlik ile İran'dan Bakü'ye gelen Kazak Albayı Biçerahov'un şehri Bolşevikler'in yanında sonuna kadar savunması zayıf bir ihtimaldi. Tüm bu olaylar Kafkas İslam Ordusu'nun yakın zamanda Bakü'ye temel saldırısının doğru olacağını ortaya çıkarmıştır¹⁵⁰.

Başkumandan vekili Enver Paşa'nın "siyasi durum Bakü'nün bir an önce ele geçirilmesini zorunlu kılmaktadır" şeklindeki emri Kafkas İslam Ordusu'nu her türlü zorluğa ve yokluğa göğüs gererek ilerlemeye teşvik etmişti. Kuzey ve Güney grupları büyük bir azimle savaşarak Bolşevik kuvvetlerini Doğu yönünde geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Esir alınan bir İngiliz subayın ifadesine göre, Türk birlikleri karşısında duramayarak geri çekilen Bolşevik birlikleri arasında Kuzey İran'dan gelerek Bakü'nün savunmasında yer alan Kazak Albayı Biçerahov'un askerleri de vardır. Esir Alman ve

¹⁴⁸ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 30.

¹⁴⁹ Rüştü, s. 120-121.

¹⁵⁰ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3823, Dosya No: 22, Fihrist No: 7-6; ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 21.

İngiliz subayının verdiği bilgiye göre, Albay Biçerahov'un Kuvvetleri Bileceri istasyonunda güvenlik çalışmaları gerçekleştirmiştir ancak Albay Biçerahov Bolşeviklerle mutabakata varamamıştır. Hatta aralarında anlaşmazlık olduğundan Kazak birliği Bakü'nün savunmasında sonuna kadar yer almak niyetinde olmamıştır. Albay Biçerahov Bileceri istasyonunda bulunan birliğini trenle kuzeye (Dağıstan'a) nakletmeyi planlamıştır. Bunun yanı sıra İngiliz subayı Bakü Ermenileri ve Bolşevik Şaumyan hükümeti arasında anlaşmazlığın ortaya çıktığını, Ermeniler'in Bolşeviklerden ayrılarak Türkler ile anlaşmaya varmak niyetinde olduklarını da belirtmiştir¹⁵¹.

Görüldüğü üzere Türk birliklerinin Bakü'nün girişinde durması Bakü'yü savunacak Bolşevik, Ermeni ve Rus Kuvvetleri'nde korku, güvensizlik oluşturmuştur fakat burada bir konuya açıklık getirmek gerekir ki o da Ermeniler'in Bolşevik düşünce ve ideolojisini ne ölçüde benimsedikleri şüphesiz, Şaumyan örneğinde olduğu gibi aralarında Bolşevikliği gerçekten benimseyen ve Bolşevik rejiminin yerleşmesi için etken gösteren nedenlerin de var olmasıdır ancak Ermeniler'in büyük çoğunluğu Bolşeviklik adı altında ulusal amaçlarını gerçekleştirmek için Rus Bolşevikler ile güç ve iş birliği içinde olmuştur. Kaldı ki Bakü Sovyeti bayrağı altına girmekle onları güçlendirdikleri gibi aynı zamanda oluşturulan bu örgütü Azerbaycan topraklarını işgal etmek ve Türkleri zayıflatmak için de iyi bir araç olarak kullanmışlardır.

Albay Biçerahov'un Bakü'nün savunmasından çekilmesi ile kaybedilen güç İngiliz güçlerinin buraya davet edilmesi ile ikame edilmeye çalışılmıştır ancak Bolşevik hakimiyeti İngilizler'in Bakü'ye gelmesini istememiştir. Bu yüzden Ermeniler ile Bolşevikler arasında zıtlıklar çıkmış ve Ermeniler'in artık Bolşevik hakimiyetini desteklemeyerek İngiliz askerlerini Bakü'ye davet etmelerine neden olmuştu. Böylece Ermeniler ideolojik amaçlarından çok milli amaçlarla hareket etmişlerdir yani Türkleri yok etmeye hizmet eden hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır.

30 Temmuz'da Kuzey grubu yeniden saldırıya geçerek Bibiheybet'in Güneydoğu tepelerinde Bolşeviklerle savaşa başlamıştır. Şiddetle takip edilen Bolşevikler Gobu köyünün kuzeyindeki mevkilere yerleşmek fırsatını bulamadan bu mevkiiler birlikler tarafından ele geçirilmiştir. Böylece, Kuzey grubu Bakü'nün 10 kilometre batısında yer

¹⁵¹ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist: 37-1, 45.

alan Gobu köyünü tahliye etmiş ve Sumgayıt doğrultusunda geri çekilmeye çalışan Bolşevikleri sıkı takibe almıştır¹⁵².

Savaşların yaşandığı bölge çok sıcak ve susuz olmasına rağmen kaçan Bolşevik birlikleri Bakü-Derbent demiryolu üzerindeki Sumgayıt istasyonuna kadar takip edilmiştir. Kuzey grubunun karşısından geri çekilen Bolşevik Rus ve Ermeni birlikleri kısmen Bakü çevresinde kısmen de Sumgayıt taraflarında toplanmaya çalışıyorlardı¹⁵³.

Kuzey ekibi karşısında Hırdalan hazır mevkiilerinde ve Sumgayıt istasyonu çevresinde savunulan Bolşevik, Rus ve Ermeni birliklerine karşı 31 Temmuz'da saldırı devam ettirilmişdir. Aynı gün Bibiheybet istasyonunun 2 kilometre kuzeybatısındaki deniz seviyesinden 905 metre yükseklikteki tepe Kuzey grubu birlikleri tarafından ele geçirilmiştir. İyi hazırlanan mevkiiler ve dikenli tellerle güçlendirilen Hırdalan savunma mevkiî top ve makineli tüfeklerin desteğiyle saldırıya geçen Kuzey grubu kuvvetleri tarafından saat 08.00'da ele geçirildi. Kuzey grubu başarı kazanmasına rağmen Güney grubu merkezinde 31 Temmuz'da yaşanan savaşlarda Navahı ve Ağbulag istasyonları grup birlikleri tarafından ele geçirilmiştir¹⁵⁴.

1 Ağustos'ta sabah saatlerinde Bibiheybet-Bileceri demiryolunun doğusunda savunulan Bolşevik, Rus ve Ermeni kuvvetlerine karşı Kuzey grubunun kuvvetleri yeni bir saldırı başlatmıştır. Türk saldırı noktalarını 3 sahra topu ile ateş altına alan Rus ve Ermeni Bolşevikleri Türk top bataryalarının kesin ateşleri ile susturulmuştur. Şiddetli savaşlar sonucunda Volçivorota Dağı Kuzey grubu birlikleri tarafından ele geçirilmiştir. Bolşevik Rus ve Ermeni birliklerinin, stratejik açıdan önemli sayılan bu mevkiyi geri almak için hazırladığı karşı ataklar her defasında kanlı bir şekilde başarıyla geri püskürtülmüştür. Kuzey grubu birlikleri cephede inisiyatifi ele geçirmiş ve ilerlemeleri sürdürerek Bakü'nün 2 kilometre uzaklığındaki Sallahhana (Yasamal) ve Keşle (Pir-Köşkül) yakınında bulunan Hacıhasan (günümüzde: Hocasen) köyünü de ele geçirmişlerdi. Bu zorlu savaşlarda Bolşevikler'in deniz ve hava kuvvetleri de vardı. Hazar Denizi'ndeki askeri gemilerden Türk mevkiilerine top ateşi açıldığı gibi, Bakü'den kalkan uçaklar da bu bombalamada yer alıyordu. Ağustos'un 1'i Bakü'yü ele geçirebileceği hakkında Kafkas İslam Ordusu'na rapor veren Doğu Cephesi Komutanı Mürsel Paşa Bakü'yü ele geçirdiğinde kesin olarak soygunculuktan kaçınması, asayiş ve

¹⁵² ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 46.

¹⁵³ Rüştü, s. 124.

¹⁵⁴ Rüştü, s. 126-127.

güvenliği sağlamak için hemen olağanüstü hal ilan edilmesi ve askeri ganimetlerin korunması için gerekli önlemlerin alınmasına yönelik Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan emir almıştı. Türk birliklerinin Bolşevik savunma hattını ele geçirmeleri ve Bakü'ye girmeleri an meselesiydi. Nuri Paşa'nın isteği buna uygun olsa da top mühimmatı çok azaldığından dolayı güçlü top bombardımanı yapılamamış Bakü'nün direnişi kırılmamıştır¹⁵⁵.

Bakü'deki siyasi durum Kafkas İslam Ordusu'nun lehineydi. Öyle ki burjuva ve liberallerin desteklediği Ermeni Ulusal Örgütü Sentrokaspi Diktatörlüğü adı ile bir hükümet darbesi yaparak Enzelideki İngilizler'den yardım istemiş ve şehri onlarla beraber savunmaya çalışmıştır. Savaşlar devam ettiği zaman Hasanov isimli şahsın İstanbul'dan gönderdiği mektup Doğu cephesi kumandanlığına ulaştı. Bu kişi mektubunda “Bakü'deki Ermeniler'in korku içinde olduklarını, barışa eğilim gösterdiklerini ve onlara karşı iyi davrandığınızda görüşme için hemen temsilci göndereceklerini” belirtmiştir. Bu mektuba karşılık olarak Doğu Cephesi Kumandanlığı'nın yazdığı cevapta Ermenilere iyi muamele yapılacağını ve görüş için temsilcilerinin gelmesinin istendiği ifadelerinin belirtilmesine rağmen bu konuda ilerleme kaydedememişlerdir. Bu durumdan Kumandan vekili Enver Paşa da haberdar olmuştur. Enver Paşa, Ermeniler'in hemen Bakü'yü terk ederek şehri teslim ettikleri halde Ermenistan'a nakil edilebileceklerini belirtmiştir¹⁵⁶.

2 Ağustos'ta Bakü'den gelen başka mektupta Türk birliklerinin kesin saldırıyla Bakü'yü ele geçirmelerinin zorunlu olduğu, Enzeli'den İngilizler'in 5000 askerle Bakü'nün yardımına gelecekleri hakkındaki bilgilerin Ermeniler'in Bakü'yü nasıl olursa olsun sonuna kadar savunmak kararlarını güçlendirdiği belirtilmekteydi¹⁵⁷.

Albay Beçerahov'un Kazaklar ile beraber Bakü'yü terk etmesi ile Ermeniler'de oluşan karamsarlık 4 Ağustos'ta İngiliz birliğinin Bakü'ye gelmesi ile sevinç ve umuda dönüşmüştür. Bir süre sonra Korgeneral Denstervil'in yönetimi altında ikinci İngiliz yardımcı kuvveti de Bakü'ye gelerek şehrin savunmasında Ermeniler'in yanında yerlerini aldılar¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Rüştü, s.129.

¹⁵⁶ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 53-1.

¹⁵⁷ Rüştü, s. 133.

¹⁵⁸ William Edward David Allen, Muratof Paul, **Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 455-456.

Gelen bu kuvvet Ermeniler'in umdukları kadar değildi ama yine de bozulmuş ruh hallerini biraz da olsa yükseltmiştir. Nitekim dinlenmiş telefon konuşmalarından asla teslim olunmayacağı ve şehrin her ne şekilde olursa olsun savunulacağı anlaşılmıştır¹⁵⁹.

Kuzey grubunun Bakü'yü ele geçirmek için mücadele ettiği o günlerde Güney grubu da kuzey grubuna katılmak için hala Elet'ten yola çıkmamıştı. Israrla istemesine rağmen grubun ihtiyaç duyduğu su gönderilememiş ve susuzluk askerleri bitap düşürmüştü. Hatta lokomotifleri harekete geçirecek su bile sağlanamamıştır. Diğer yandan Elet'ten Bibiheybet'e trenle gitmek risk taşıyordu. Çünkü sahil boyunca uzanan demiryolu denizden top ateşi ile karşı karşıya kalabilirdi.

Bu nedenden dolayı mümkün olduğunca savaş gemilerinin denizden açacakları ateşten korunmak için kıyıdan uzak yolüstü mıntıkada ilerlemesi gerekiyordu. Tüm zorluklara rağmen Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, Güney grubunun Bakü çevresine gelmesine yönelik emir verdi¹⁶⁰.

Bakü çevresinde üç gün tüm şiddetiyle sürdürülen savaşlar 2 Ağustos'ta da devam etmiştir. Geri çekilme hareketi gösteren düşman piyadeleri süvariler tarafından susturulmuştur. İki tarafın tüm gücünü kullanarak karşı karşıya yaptığı savaşlarda Türk topçusu mühimmat yetersizliği nedeniyle yayaları yeterince destekleyememiştir. Bu nedenden dolayı Bakü'yü savunan birleşik Ermeni, Rus ve İngiliz gücüne kesin bir darbe vurulmamıştır. Ermeniler ölüm kalım mücadelesi bilinciyle, tüm güç ve iradeleri ile savaşmışlardır¹⁶¹.

2-3 Ağustos gecesi karşılıklı açılan top ve makineli tüfek ateşleri gün içinde bir sonuç vermeden devam etmiştir. Uzun süredir beklenen güney ekibi nihayet 4 Ağustos'ta Puta istasyonuna gelmiş, yaya ve top birlikleri kuzey grubuna verilmiştir. Ağustosun 4'ünde düşman Volçivorota Dağındaki faaliyetlerini artırarak 1 Ağustos'ta Türk birlikleri tarafından ele geçirilen noktayı geri almayı başarmıştır. 4 Ağustos günü bir gün sonra başlanacak kesin saldırı ile ilgili askeri hazırlıklarla geçmiştir. Doğu Cephesi Komutanlığı 5 Ağustos'ta sabaha karşı cepheye olan tüm birliklere kesin saldırıya geçmeleri, düşman cephesini süngü ile etkisiz hale getirerek Bakü'yü tahliye etmeleri emrini vermiştir¹⁶².

¹⁵⁹ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3822, Dosya No: 13, Fihrist No: 3.

¹⁶⁰ Rüştü, s. 130.

¹⁶¹ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 51.

¹⁶² Rüştü, s. 136-137.

1.3. Ermeni, Rus ve İngilizlerin Bağımsızlığa Tepki olarak Yaptığı Birinci Bakü Saldırısı

Ağrı-Mereze hattında yaşanan savaşlarda Bolşevik güçleri arasında İngiliz askerlerinin de varlığı ortaya çıkmıştır. Esir tutulan İngiliz askerlerinin ifadesinden “Enzeli'den Bakü'ye yardım için 4000 kişilik bir İngiliz birliğinin geleceği” öğrenilmiştir. Bu yüzden hiç vakit kaybetmeden planlanan saldırıyla Bakü'nün ele geçirilmesine karar verilmiştir. Bunun yanı sıra acil şekilde hareket edilmesini zorunlu kılan diğer neden ise Almanya'nın Bakü'nün Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesine karşı cephe almasıydı. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Albay Biçerahov'un kuvvetleri ile birlikte Bakü'yü terk etmesini iyi fırsat olarak değerlendirmekteydi. Bu durumda çoğunluğun Ermeniler'den oluştuğu Bakü savunma kuvvetlerinin artık direnç göstermeyeceğini düşünüyordu¹⁶³.

Şiddetli top ateşinin desteği ile 1918 yılı 5 Ağustos'ta saat 04.25'de başlayan Türk saldırısı karşısında Ermeni, Rus ve İngilizler'den oluşan Bakü savunma birlikleri mevkillerini korumak için çok büyük çaba sarfettiler fakat giderek şiddetlenen Türk saldırısı bu direnci kırmaya başlamış, düşman birlikleri adım adım Bakü yönünde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kuzey grubu birlikleri şehre yakın ve Bayıl tarafta bulunan güçlendirilmiş yüksek tepeleri ele geçirmiştir. 18 Mart 1918'de Türkler'e karşı katliam yapan Ermeni ve Rus nüfusundaki bu telaş düşman cephesinde kendini gösteriyordu. Dinlenen düşman haberleşme Albayı Azizov bölüm komutanının Bakü savunma birliklerinin komutanı olan General Kornilov'un acil telefona gelmesini, dirençlerinin kırıldığını, Türkler'in şehre girmek üzere olduklarını, bu durumda nasıl bir hareket planı izleyeceğini telaş ve korku içinde generalin emrini beklediğini anlamak oldukça kolaydı. Doğu Cephesi Komutanı Mürsel Paşa Kafkas İslam Ordusu kumandanlığına yukarıdaki bilgileri verdikten sonra saldırının çok başarılı şekilde ilerlediğini, Bakü'de herhangi bir yangının meydana gelmediğini, şehrin sağ salim ve zararsız ele geçirileceğini ümit ettiğini de belirtiyordu¹⁶⁴.

Bu şartlar altında şehrin alınması an meselesiydi. Düşmanın birinci savunma hattı kırılmış ve ele geçirilmişti. İkinci savunma hattına kadar ilerlenmiş, böylece Bakü'nün kurtuluş gününe az kalmıştı¹⁶⁵.

¹⁶³ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 69-2.

¹⁶⁴ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 6.

¹⁶⁵ Rüştü, s.140.

5 Ağustos saldırısında Türk birliklerinin fedakârca ve kahramanca savaşmalarına rağmen top mermisi bittiği için ilerleme durmuş, düşmanın karşı saldırısı ile güney ve kuzey gruplarının birlikleri Bakü'nün 4 kilometre ötesinde bulunan Bibiheybet-Bileceri demiryolunun batısındaki hatta çekilmek zorunda kalmışlardır¹⁶⁶.

Yeterli cephane sağlanmadan başlayan 5 Ağustos saldırısının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Bibiheybet-Bileceri demiryolu hattının batısına dağınık durumda geri çekilen Kuzey ve Güney grupları birliklerinin toplanması 6 Ağustos sabahına kadar devam etmiştir. 6 Ağustos'ta Ermeni, Rus ve İngilizlerden oluşan Bakü savunma birlikleri yeniden saldırıya da zafer kazanamamıştır¹⁶⁷.

Türk kuvvetlerinin Bakü saldırısının boşa çıkması, Ermeni ve Rus cephesinde moralleri yükseltti. Ermeni ve Rus birlikleri General Denstervill'in komutasındaki İngiliz birliğini güçlendirildiği gibi 6 Ağustos'tan itibaren Bakü'de çeşitli unsurlardan eli silah tutan 16-65 yaş arasındaki erkekler de askere çağırılmış, zorunlu olarak silah altına alınmışlardır. Bu önleme karşı çıkan, asker olmak istemeyen Müslümanlardan 600'ü idam edilmiştir¹⁶⁸.

Bu başarısızlıklar sonra Bakü cephesine gidip birliklerin durumunu yerinde gören Kafkas İslam Ordusu'nun Kurmay Başkanı Yarbay Nâzım Beyin izlenimleri umut verici görünmüyordu¹⁶⁹.

Mevcut durumdan açıkça Bakü'ye karşı ikinci saldırıya başlamadan önce asker, silah ve mühimmat ihtiyaçlarının sağlanması gereği anlaşıyordu. Aksi takdirde savaşın sonunun yaklaştığı bu aylarda üçüncü saldırı fırsatı hiçbir zaman ele geçemeyebilirdi.

1.4. Bakü'de Askeri Durum ve İkinci Bakü Saldırısı ile Şehrin Kurtarılması

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de karargahını kurmak için Gence'ye gitse de henüz yeterli güce, sahip değildi¹⁷⁰. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Ermeni saldırılarını önlemeye çalışan Azerbaycan milislerini temel bir güç olarak görmek mümkün değildir. Bakü'nün kontrolünü ele geçiren Bolşevikler ve

¹⁶⁶ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 61-1, 69-2.

¹⁶⁷ Rüştü, s. 146.

¹⁶⁸ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu Kutu No: 3824, Dosya No: 26, Fihrist No: 24; ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 69-2.

¹⁶⁹ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 63-3.

¹⁷⁰ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3823, Dosya No: 22, Fihrist No: 7-1.

Bolşeviklik adı altında kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışan Ermeniler Azerbaycan topraklarının bu savunmasız durumundan yararlanarak Gence'nin doğusundaki Göyçay kasabasına kadar ilerleme fırsatını elde etmişlerdi. 5. Kafkas tümeninin Gence'ye taşınması ile karşı saldırıya geçen Kafkas İslam Ordusu birlikleri 17 Haziran'dan Ağustos başlarına kadar yaptığı savaşlarda Gence ve Bakü arasındaki bölgeyi işgalden kurtarmış, Bolşevik, Ermeni ve Rus kuvvetlerini Bakü'nün birkaç kilometre batısına kadar geri çekilmeye zorlamıştır¹⁷¹.

Bakü'deki Ermeni-Rus ittifakı daha önce İngilizler'in Bakü'ye gitmelerine rıza göstermelerine rağmen bu şekilde Bakü'de sıkışıp kalmaları ve bir saldırı sonucunda şehrin mutlaka geri alınacağı gerçeği özellikle Ermeni tarafını Enzeli'deki İngilizler'den yardım istemek zorunda bırakmıştır. Bu yardım isteğini İngilizler Bakü petrolünden büyük ölçüde pay alacaklarını düşündükleri için kabul etmişlerdir¹⁷².

İngiliz birliğinin Bakü'ye gelmesinden esinlenerek Ermeniler 1500 askerin sadece ilk grup olduğu, Bakü'ye daha 20-30 bin kadar İngiliz askerin geleceği hakkında asılsız söylentilerle teselli bulmaya çalıştılar ancak İngilizler Bakü'nün ele geçirilmesine kadar buraya getirdikleri asker sayısı 1500'ü geçmemiştir¹⁷³.

Üç taraftan kuşatma altına alınan Bakü artık karadan yardım almıyordu fakat nüfusun ve askerlerin ihtiyacı olan besin maddeleri büyük ölçüde Enzeli ve Lenkeran'dan deniz yoluyla geliyordu¹⁷⁴.

Bu olayları değerlendiren Doğu Cephesi'nin Komutanı Mürsel Paşa'nın zor günler yaşayan Bakü Ermeniler'inin barış imzalamaya ve şehri teslim etmeye niyetli olduklarını Kafkas İslam Ordusu'nun kumandanlığına bildirmesine rağmen bu yönde herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır¹⁷⁵.

Bakü'ye 1500 İngiliz askerin gitmesi Ermeniler'i ne çok sevindirecek ne de Türkler'i çok korkutacak kadar önemli bir olaydı. İngilizler'in petrol kenti sayılan Bakü ve Ermeniler'i koruyacağı görüşü çok kısa sürede yerini korku ve ümitsizliğe bırakmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun güçlendirilmesi, silah ve mühimmat eksikliklerinin giderilmesi ile saldırı gücü arttığından, Bakü'deki Türkler'in Ermeni saldırılarından kurtuluşlarına çok yaklaşılmıştır.

¹⁷¹ Berkok İsmail, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekâtı ve Muharebeleri (94 sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısım)**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1934, s.38.

¹⁷² ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3824, Dosya No: 26, Fihrist No: 30.

¹⁷³ Allen, Muratof, **Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)**, s. 455.

¹⁷⁴ Rüştü, s. 150,161.

¹⁷⁵ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 37, 37-1.

Kafkas İslam Ordusu'nun saldırı emri bazında saat 02.00'dan itibaren 5. Kafkas tümeni Hocasen köyünün güneyinden Sarihaçlı kilise yönünde başarılı şekilde ileri harekete geçerek bomba ve süngü saldırısı ile karşıındaki ilk savunma hattını ele geçirip bölgeye yerleşmiştir. Bundan sonra hemen ikinci savunma hattı ele geçirilerek hava aydınlandıktan sonra top ateşinin desteği ile hareket aralıksız devam etmiştir. Gün ışıdıktan sonra zırhlı tren Bibiheybet istasyonuna doğru harekete geçerek Volçivorota mevkieinden yönelecek ateşi üzerine çekip tümenin sağ tarafını Ermeniler'in ateşinden korumuştur¹⁷⁶.

Bakü'nün kurtuluşu sırasında esirlerin ve teslim olan nüfusun milliyetine bakmaksızın yaşamlarını korumak için gerekli önlemler alınacaktı¹⁷⁷.

Saldırı gecesı cephedeki birlikler uyumamıştı. 5 Ağustos yenilgisinin 39. günü ve bu kez mutlak başarı için saldırı saatinin gelmesi bekleniyordu. Bakü savunma hattını kırma görevi 9. ve 56. alaylara verilmişti. Bu alayların öne sürülen amacına ulaşmaları için demiryolu vadisinin doğusunda uzanan çok sarp engelleri aşmaları gerekiyordu. Birliklerin bu sarp tepelere ulaşabilmeleri için geçecekleri bölge kumluk olduğundan sel sularının oluşturduğu derin uçurumlar askerlerin ilerlemesi açısından bir engel teşkil ediyordu. 56. alay birinci Bakü savunma hattını saat 03.00'da; 9. alay ise saat 03.30'da ele geçirdiler. 9. alayın sağ kanadını korumak için 13. alayda ilerlemeye başlamıştı. Ordudan alınan emirden sonra ağır toplardan başka diğer tüm toplar işgal edilen mevkilere gönderilmeye başlandı¹⁷⁸. 56. alay cephesine yapılabilecek saldırıda bu alayın sol kanadını korumak için yedekteki 106. alayla harekete geçmiştir. Saat 06.00 sularında 56. alay tarafından ikinci Bakü savunma hattı ele geçirildi. Birinci Bakü saldırısında eksikliği hissedilen top ateşi desteği bu kez fazlasıyla sağlanmıştı¹⁷⁹.

5. Kafkas tümeni saldırısı ile birlikte Kuzey Cephesinde 15. piyade tümeni hamlesi de başarıyla sonuçlandı. Savaşlarda ele geçen esirlerden alınan bilgiye göre, 38. alayın cephesinde 100'ü İngiliz, kalanı Ermeni ve Rus'lardan oluşan 907 asker, 20 top ve 16 makineli tüfek vardı¹⁸⁰.

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'ndan 107. alayı, 38. alayın sağ kanadını korumak için 15. Piyade tümeninin emrine verildiğini bildirmesine rağmen 107. alay

¹⁷⁶ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 1, Dosya No: 1, Fihrist No: 1-113.

¹⁷⁷ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3820, Dosya No: 11, Fihrist No: 7-31, 7-32.

¹⁷⁸ Rüştü, s. 202-203.

¹⁷⁹ Rüştü, s. 204.

¹⁸⁰ İzzet Süleyman, **Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasiya'daki harekât ve Muharebeleri** (103 Sayılı Askeri Mecmua'nın 44 Sayılı Tarih Kısmı), Askeri Matbaa, İstanbul, 1936, s. 41.

karşılaştığı güçlü ateş nedeniyle görev yerine gecikmeli ulaşmışlardır. Bir saat süren savaş sonucunda 38. alay saat 15.00'da müttefik savunma birliğini atlatarak Bileceri yüksekliklerini ele geçirmiştir¹⁸¹.

Kuzey Cephesi'nin doğusunda 15. piyade tümeninde harekete katılan Azerbaycan milislerinden oluşan Maştağa grubu Sabunçu'yu ele geçirmiştir fakat düzenli hareketten vazgeçip ganimet elde etmeye başlaması hareketin zayıflamasına neden olmuştur. Zihni Beyin grubu ise Ahmedli yönünde ilerlemiştir¹⁸².

Bakü saldırısında Kafkas İslam Ordusu karargâhı ve tümenler arasındaki ilişki gerekli kaidede kurulmamıştır. Nitekim, 15. tümen komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey Bileceri yüksekliklerinde savaşa yakın bir mevkide olduğu zaman ordu kumandanlığına gelen telefonda, "alayların en iyi şekilde yerleşim ve yönetimi için Bileceri'nin güney yüksekliklerine gidin" emri verilmekteydi. Makineli tüfek ateş mevkilerini düzenlerken ordudan alınan bu emir Yarbay Süleyman İzzet Bey'i rahatsız etmiştir. Bu sırada 107. Alay henüz gelmediği için tümen komutanının emrinde alaylar yoktu. Diğer taraftan bir ucu Bileceri'nin güneyinde, diğer ucu Bakü'nün doğusunda bulunan Kuzey cephesini en batıdan yönetmek mümkün değildi. Zaten, emredilen yer 15. piyade tümen istasyonunun dışında bulunuyordu. Diğer taraftan tam ateş hattında bulunan tümen komutanına ordu kumandanının nerede olacağına dair müdahalesi sevk ve yönetimde önemli bir unsur olan üstünlüğü ortadan kaldırabilirdi. Ordu Kumandanlığı'nın bu emrinden sonra Yarbay Süleyman İzzet Bey cevabında: "Saat 15.30'dan itibaren ben Bileceri'nin güney yüksekliklerinde ve avcı hattındayım. Duruma göre hareket edeceğimin bilinmesini tarafınıza arz ediyorum" demiştir¹⁸³.

Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı'nın 14 Eylül akşamı verdiği emirle 15 Eylül sabahında saldırıya devam ederek aynı gün şehri ele geçireceklerini bildiriyordu. Bugünkü saldırıda Bakü'yü ele geçirme görevi 56. Alaya verilmiştir. 15. piyade tümeni ise kuzeyden ve doğudan ilerleyerek Bakü'nün Çernigorod bölümünü ele geçirecektir. Ele geçirilen noktanın korunması bir alayla görevlendirilecek, tümenin diğer birlikleri şehrin dışında toplu halde bulundurulacaktı. Şehrin müdafaasından umudunu kesen Ermeni ve Rus askerlerinin gemilere binip kaçmak için limanda toplanması bilinir

¹⁸¹ a.g.e., s.42-44.

¹⁸² ATASE Arşivi, TAR Koleksiyonu, Kutu No: 1, Dosya No: 1, Fihrist No: 1-111.

¹⁸³ Süleyman, s.42.

bilinmez topçular burayı ateşe vermişlerdir. Nargin adası yakınlarında şehirden kaçan nüfus ve askerlerin doldurduğu 7 gemi bekliyordu¹⁸⁴.

15 Eylül saat 10.30'da İran bayrağı ile beraber beyaz bir bayrağın bulunduğu araçla 5. Kafkas tümen karargâhına iki kişi gelmiştir. Bu iki kişi İran konsolosu ve 5. Kafkas tümenine karşı savaşan Ermeni birliklerinin Bakü Batı cephesi komutanıydı. Şehrin teslim olacağını bildirmişlerdir. Bu ilerleme orduya bildirildikten sonra 5. Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı Rüştü Bey'in bu iki temsilci ile birlikte meseleyi görüşmek için Bakü'ye gönderilmesi uygun görülmüştür. Bakü'ye giden Yarbay Rüştü Bey, kentte tam bir panik havasının olduğunu görmüştür¹⁸⁵.

Batı Cephesi'nden yapılan saldırıyla Bakü'nün ele geçirilmesine yavaş yavaş yaklaşılrken Kuzey cephesinde 38. ve 107. alayların saldırıları sonucunda da Bakü'nün kuzey cephesi yenilgiye uğramıştır. Çok büyük dirençle karşılaşmadıkça 38. alay hızla Ermenikend yönünde ilerleyerek Ermeni ve Rus askerlerinin geri çekildiklerini, kaçtıklarını izlemiştir. Ermenikend sabahın ilk saatlerinde ele geçirilmiştir. 5. Kafkas tümeninden gönderilen bir raporda şehirden gelen temsilcilerle Bakü'nün teslim olma koşulları müzakere edildiği için top ateşinin kesilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Yarbay Süleyman İzzet Bey eğer bir teslim durumu varsa öncelikle Ermeniler'in ateşi kesmesinin zorunlu olduğunu bildirmiştir. Bir saattir devam eden yakın dövüşlerden sonra 38. alay komutanının yanına 4 Ermeni temsilci gelerek ateşi keseceklerini ve şehrin 4 saatten sonra teslim olacağını bildirmişlerdir. Bu bildiriden sonra top ateşi kesilerek hareket durdurulmuştur¹⁸⁶.

15 Eylül saat 15.00'a kadar devam eden hareketin sonunda Bakü'yü savunan Ermeni, Rus ve İngilizler'in direnişi tamamen kırıldığı için şehrin teslim olmasından başka bir çıkış yolu kalmamıştır. Zaten 14 Eylül akşamı şehrin ertesi gün ele geçirileceği anlaşılmış, Batı ve Kuzey Cephesi'ndeki birliklerin Bakü'nün kenar mahallelerine kadar ilerlemeleri Bakü savunma cephesinin tamamen çökmesine neden olmuştur. Bundan dolayı Bakü'yü savunan birliklerin komuta bölümünün büyük bir kısmı gemilere binip kaçabilmek için birliklerini terk etmişlerdi. Bu yüzden Ermeni ve

¹⁸⁴ a.g.e., s.212.

¹⁸⁵ a.g.e., s.212-213.

¹⁸⁶ ATASE Arşivi, TAR Koleksiyonu, Kutu No: 1, Dosya No: 1, Fihrist No: 1-109.

Rus birliklerinde sevk ve yönetim açısından büyük anarşi oluşmuş, böylece savunma cephesi dağılmıştır¹⁸⁷.

Bakü'den gelen heyet ile 5. Kafkas tümen karargâhında şehrin teslim olması aşağıdaki koşullara göre kararlaştırılmıştır:

1. Bakü koşulsuz, hemen teslim edilecek,
2. Şehri savunan askerler teslim olacaklar,
3. Her türlü silah, kamu malı, eşya ve binalar teslim edilecek,
4. Nargin adasında bulunan Türk, Alman ve Avusturyalı esirler iade edilecek,
5. Silah depoları, gıda, otomobil, kamyon, zırhlı araçlar ve uçaklarla beraber tüm ekipmanları teslim edilecek.

Gelen bu kadroya nüfus can ve mal güvenliğinin temin edeceği ve hiç kimseye zarar verilmeyeceğine dair Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tarafından yazılan beyannameler verildi ve şehre gönderildiler. Böylece Bakü teslim olmuştur¹⁸⁸.

Bakü'nün zapt edilmesi ile sonuçlanan 14-15 Eylül savaşlarında 15. piyade tümeninden 5 subay ve 84 asker şehit olmuş, 11 subay ve 347 asker yaralanmıştır. Kayıp düşenlerin sayısı ise 73'e ulaşmıştır. Şehit olanların çoğu 107. ve 38. alaylara mensuptur. Bu savaşlarda Azerbaycan milislerinden oluşan Maştağa grubu 11 şehit ve 44 yaralı vermiştir¹⁸⁹.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Bakü saldırısının başarıyla tamamlanıp şehrin ele geçirilmesinden sonra 5. ve 15. tümen komutanlarına gönderdiği bildiride: "Bakü'nün ele geçirilmesi için yapılan savaşlarda görev yapan tüm subay ve askerlerin gösterdikleri gayret ve fedakârlığa teşekkür ediyorum. 9. ve 56. alaylara, üstün düşman kuvvetine saldırarak Balahani'nin Güneydoğusunu ele geçiren 38. alaya özellikle teşekkür ediyorum. Bu savaşta fedakarlık gösteren subay ve askerlerin tespit edilerek 17 Eylül akşamına kadar orduya gönderilmesini rica ederim" diye belirtmiştir¹⁹⁰.

Bakü saldırısında daha fazla fedakarlık ve kahramanlık gösteren subay ve askerler tespit edilerek Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı'na bildirilmiştir¹⁹¹. Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı'na sunulan subay ve askerlerin rütbelerinin yükseltilmesi

¹⁸⁷ Süleyman, s.57.

¹⁸⁸ Rüştü, s. 213.

¹⁸⁹ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3830, Dosya No: 5, Fihrist No: 189,189-1; ATASE Arşivi, TAR Koleksiyonu, Kutu No: 1, Dosya No: 1, Fihrist No: 1-109.

¹⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3820, Dosya No: 12, Fihrist No: 3.

¹⁹¹ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 443, Dosya No: 2, Fihrist No: 7-2, 4 (1-6).

ve madalyalar İstanbul'a Askeri Bakanlığa gönderilse de bu sırada Talat Paşa hükümeti istifa ettiği ve diğer karışıklıklar yaşandığı için bu rütbe yükseltilmeleri onaylanmamıştır. Bu sebeple birçok subay ve asker gösterdikleri fedakarlığın karşılığını alamamıştır¹⁹².

Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'de yerleşen karargahı Bakü ele geçirilmeden önce oraya taşınmıştır¹⁹³. Doğu Türk dünyası için ister ilim ve irfan hem de zengin doğal kaynakları ile bir sanayi ve ticaret merkezi olan Bakü için aylardır çok sayıda şehit verilmiştir. Bakü'nün Türkler'in eline geçmesi ile yüz yıl bağımsızlığından mahrum olan Azerbaycan esaretten kurtulmuş, 28 Mayıs'ta kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hakiki istiklaline kavuşmuştur. Üç buçuk ay zorlu bir mücadeleden sonra Türk askerleri artık Bakü'deydi ve şehir gerçek sahiplerine kavuşmuştu. Almanlar'ın tüm baskı ve hatta tehditlerine rağmen hareket durdurulmamış, harekete Alman askerlerinin müdahalesine fırsat vermeden Anadolu ve Azerbaycan mehmethiği omuz omuza vererek bu toprakları kurtarmış ve orada ikamet eden Türkler'i özgürlüklerine kavuşturmuşlardır. Nuri Paşa'dan sonra şehre giden Doğu Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa aylarca yerli Türkler'in maruz kaldıkları yaşantıları şu şekilde ifade ediyordu: "Şehir İngiliz gözetimi altında bulunurken Ermeniler ve Bolşevikler yerel Türk nüfusuna karşı geniş soykırım hareketine başlamışlardır. Kentin her mahallesinde Ermeniler Türklerden ceset kaleleri yapmış ve tüm vahşiliklerini ortaya koymuşlardır"¹⁹⁴.

Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa, Kurmay Başkanı Enver Paşa'ya gönderdiği raporda Bakü'nün ele geçirilmesi sırasında Müslüman nüfus ile Ermeniler arasında vuruşmaların gerçekleştiği, bu çarpışmalarda birkaç Ermeni ve Rus'un öldürüldüğünü fakat 18 Mart'ta öldürülen Müslümanların yüzde birini dahil etmediğini belirtmiştir. Bu raporda şehirde ordunun güvenliğinin sağlamasına kadar birkaç soygun eylemlerinin gerçekleştiği fakat bu soygunu Azerbaycan Türkleri'nin değil İranlı çalışanların yaptığı tespit edilmiş, ordu hemen düzeni ve güvenliği sağlamak için faaliyete başlayarak yüzden fazla soyguncuyu idam etmiştir. Alınan önlemlerle şehirde

¹⁹² Rüştü, s.215.

¹⁹³ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kutu No: 3820, Dosya No: 12, Fihrist No: 23.

¹⁹⁴ Sorgun Taylan, **Bitmeyen Savaş İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**: Kutül-amare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları, Yaylacık Yay, İstanbul, 1972, s.227.

asayiş ve güvenlik tamamen oluşturulmuş, bu durumdan memnun olan nüfus orduya bizzat teşekkürlerini bildirmiştir¹⁹⁵.

Azerbaycan başkentinin Türk askerinin yardımı ile tahliye edilmesi Azerbaycan Türkleri tarafından sevinç ve sonsuz bir heyecanla karşılanmıştır. Halil Paşa ve Nuri Paşa şehre girince kurtarıcı kumandanlar olarak sonsuz teşekkür hisleri ile karşılandılar. Onların sayesinde Azerbaycan kendi başkentine ve istiklaline kavuşmuştur. Azerbaycan Türkleri Bakü'nün tahliye edilmesinin kutsal Kurban Bayramı'na rastlaması ile çifte mutluluk yaşıyordu. Korku, kötü muamele ve soykırım artık bitmiş, kendi yurdunda esir insan görme kabusu sona ermişti. Gönüllerdeki huzur ve mutluluk yüzlerde yansımış, Anadolu'dan gelen kardeşleri ile kucaklaşan Bakü, tarihinin en heyecanlı ve mutlu günlerini yaşıyordu. O gün, yüz yıllardır çekilen esaret ve sömürgecinin bittiği, özgürlük ışıklarının aydınlattığı bir gündü.

1.5. Azerbaycan Ordusunun Güçlendirilmesi için Uygulanan Önlemler: Kafkas İslam Ordusunun İptal Edilmesi

1918 Eylül sonu ve Ekim başında Kafkas İslam Ordusu komutanlığını ve aynı zamanda Enver Paşa'yı rahatsız eden konulardan biri de İngiliz kuvvetlerinin yeniden Bakü'ye saldırmak ihtimaliydi. Bakü alındıktan sonra şehrin ve yarımadaının güvenliği sağlanmıştır ancak 1. Azerbaycan tümeninin Karabağ'a; 15. piyade tümeninin Dağıstan'a yollanması ile Abşeron yarımadasının korunmasını üstlenen güçleri iyice zayıflamış oldu. Bu nedenle Enver Paşa Bakü çevresindeki güçlerin desteklenmesine özel olarak dikkat ediyordu. Bu konuda onun gerek Nuri Paşa, gerekse Halil Paşa ile yazışmaları da Bakü'nün muhafazasına nasıl önem verildiğini gözler önüne seriyordu.

1 Ekim'de Enver Paşa Nuri Paşa'ya mektubunda Bakü'nün deniz taraftan korunması ile ilgili gerekli önlemlerin alınmasını Halil Paşa'ya da bildirdiği yazıyordu. Enver Paşa Nuri Paşa'dan bu meselenin çözümü için silah, mühimmat, teçhizat, askeri uçak vb. ne gerekiyorsa Halil Paşa'ya bilgi vermesini talep ediyordu. Halil Paşa ise imkan dahilinde olan her şeyi Nuri Paşa'ya göndermeliydi¹⁹⁶.

Nuri Paşa Bakü'nün denizden korunmasının güçlendirilmesi için gerekli olan silah, mühimmat, teçhizat vb. ihtiyaçlar listesini hemen Halil Paşa'ya yolladı. Gönderilmesi talep edilen silah ve donanım aynı zamanda oluşmakta olan Azerbaycan

¹⁹⁵ ATASE Arşivi BDH Koleksiyası, Kutu No: 3820, Dosya No: 12, Fihrist No: 54.

¹⁹⁶ ATASE Arşivi; Kutu No: 3823, Dosya No: 23, Fihrist No: 2.

milli bölümlerinin güçlendirilmesi için öngörülmüştür. Enver Paşa'nın talimatının uygulanması, Nuri Paşa'nın ise ricasının yerine getirilmesi için Halil Paşa tarafından hiç vakit kaybetmeden gerekli fiili önlemler alınmıştır. 5 Ekim'de Enver Paşa, Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafında İngilizler'in tekrar Bakü'ye saldırmasına yönelik haberler aldığını yazıyordu. Ona göre, Bakü'deki kuvvetlerden iki alay yeterli hazırlığa sahip ise İngiliz saldırılarının önüne geçmek mümkün olmaktadır. Aynı gün Enver Paşa Halil Paşa'ya gönderdiği ikinci telgrafında İngilizler'in Bakü'ye tekrar saldırı yapacağına inanmadığını ve bu ihtimalin gerçekleşmemesi için Ruslar'dan alınan uzun menzilli toplardan ikisinin Nuri Paşa'nın emrine gönderilmesinin gerekliliğini yazıyordu. Bu uzun menzilli toplar deniz dışında kurularak Bakü'nün denizden savunmasını güçlendirmeliydi¹⁹⁷.

İngiliz birliklerinin Bakü'ye saldırı ihtimalinin çok da inandırıcı olmaması konusunda Enver Paşa'nın bir bildiği vardı. 5 Ekim'de Kafkas İslam Ordusu kumandanlığına İngiliz kuvvetlerine yönelik bir bildiride Bakü'den geri çekilen ve Enzeli çevresindeki İngiliz birimlerinin savaş durumu hiç de iyi değildi. İngiliz kuvvetleri çok dağınık haldeydi ve bu nedenden dolayı yakın bir tarihte tekrar Bakü'ye saldıracakları hiç de inandırıcı gözüküyordu¹⁹⁸.

Bütün bunların yanı sıra Bakü'nün denizden savunmasının güçlendirilmesi için olası pratik çalışmalar görülmekteydi. 15. ve 1. Azerbaycan tümeninin Bakü'den uzaklaşması ile bu görevi 5. Kafkas tümeni üstlenmiştir.

Bakü muhafazasının güvenilir şekilde düzenlenmesi için Azerbaycan'ın milli güçlerinin düzenlenmesine de önem veriliyordu. 1918 yılının Eylül ve Ekim ayları Kafkas İslam Ordusu bünyesinde Azerbaycan'ın milli güçlerinin örgütlenmesinin etkili bir dönemi diye anılabilir. Azerbaycan kolordusunun yeniden yapılandırılması konusunda Kafkas İslam Ordusu'nun yukarıdaki ilgili emrinden sonra belli adımların atılmasına başlansa da Bakü'nün kurtarılması ile bu iş daha da hızlandırılmıştır. Azerbaycan'ın milli askeri güçlerinin organize edilmesine güçlü desteğin sağlanma nedenini Nuri Paşa şöyle açıklıyordu: “Filistin Cephesi'nin takviyesi amacıyla Azerbaycan'a tahsis edilen Osmanlı kısımlarının geriye alınacağı Askeri Denetim tarafından bildirildiğinden Kafkas İslam Ordusunca Azerbaycan ordusunun oluşumu hızlandırılmıştı. Genellikle Azerbaycan'a geldikleri andan itibaren yerlilerden düzenli kuvvetin teşkili sürekli göz önünde bulundurulmuşsa da heyeti tahliye ve zabitanın var

¹⁹⁷ ATASE Arşivi; Kutu No: 3823, Dosya No: 23, Fihrist No: 4, 49-4.

¹⁹⁸ ATASE Arşivi; Kutu No: 3824, Dosya No: 26, Fihrist No: 91-1.

olmamasından dolayı Bakü'nün istilasına ve hisselerimizin kısmen serbest kalmasına kadar bir fırsat ele geçmemiştir. Azerbaycan'a gönderilen hisselerin subay eksikliği çok olduğundan mezkur hisselerin zabıtaya yararlanma olanağı sağlanamamış, İslam Ordusu Genelkurmay zabıtasının bir kısmını cepheye göndermek mecburiyeti hasıl olmuştu"¹⁹⁹.

Daha sonra Nuri Paşa Azerbaycan milli kuvvetlerinin teşkilatlandırılması için ulusal askeri okulların açıldığını hatırlıyordu ancak Azerbaycan'ın milli güçlerinin güçlendirilmesine Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tarafından dikkatin güçlendirilmesi sadece Türk birliklerinin Filistin Cephesine gönderilmesi gerekliliğine bağlı olmadığını belirtmiştir. Eylül'ün ikinci yarısından itibaren uluslararası ilişkiler oldukça keskinleşerek Türkiye ve müttefiklerinin durumu iyice kötüleşmiştir artık Osmanlı hükümeti yönetimi yanı sıra Enver Paşa dünyada giden süreçlerin hiç de onların lehine işlemediğini ve yakın zamanlarda mağlubiyetin ağırlığının onların üzerine çökeceğini belirtiyordu. Bu nedenden dolayı Enver Paşa, Halil Paşa ve Nuri Paşa eğer Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'ı terk ederse, Azerbaycan'ın mevcut milli güçleri ile bağımsızlığını koruyabilsin diye Azerbaycan'ın milli güçlerinin örgütlenmesine ve güçlendirilmesine odaklanıyordu.

Henüz 5 Ekim 1918'de Enver Paşa, Halil Paşa ve Nuri Paşa'ya "Belki görünüşte Azerbaycan'dan ve Kuzey Kafkasya'dan çekileceğiz. Kuvvetlerimizi çekmiş gibi gözükmek zorunda olacağız. Böyle bir durumda Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın kendi güçlerine güvenmeleri gerekecektir. Kafkasya'da kalacak kuvvetler Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya kuvvetleri olarak kalmak için şimdiden bu güçleri esas sayarak hem bunları genişletmek hem de yeni organizasyon yaparak bu hızla orada güçlenmeye bakılmalıdır. Ermenilerle kavga etmeyerek artık iyi geçinmeye çalışmalıdır zira barış müzakeresinde onlarla beraber istiklalleri için çalışmak da önemlidir. Orada çalışacak zabitan vs. Azerbaycan kesimi olarak kalsın ve hükümet çekilmek emri verirse bile orada kalmak üzere önlemler alınsın. Rus silahı ve cephanesi'nden Azerbaycan'a mümkün olduğu kadar çok silah ve cephanelik gönderilsin"²⁰⁰ emirlerini vermiştir.

Birkaç gün sonra Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafın bir köşesinde Enver Paşa yeniden Azerbaycan'ın milli kuvvetlerinin güçlendirilmesi konusuna değinerek "Hükümeti Osmaniye'nin Azerbaycan'ı himaye edememesi ve Azerbaycan'daki

¹⁹⁹ ATASE Arşivi; Kutu No: 3823, Dosya No: 22, Fihrist No: 7-10.

²⁰⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, III Cild, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 445.

kuvvetlerini çekmesi halinde orada Azerbaycan'ın yerel nüfusu ile başarıyla çalışmak olanağının ne kadar olduğunu bildirmenizi rica ediyorum. Size gönderilecek cephanelik ve top meselesi gayet önemli olduğundan bir an önce varsa tren göndermenizi rica ediyorum"²⁰¹ diye yazıyordu.

Azerbaycan bloğunun yeniden yapılandırılması ile ilgili Kafkas İslam Ordusu kumandanının yukarıdaki 5 Ağustos tarihli emrinde Azerbaycan'da iki tümenli bir bloğun oluşturulacağı belirtilmiştir. Bu emre dayanarak öncelikle ayrı ayrı alaylar kurulmalı ve daha sonra bu alaylar tümenlerde sınıflandırılabilir hale getirilmeliydi²⁰².

27 Eylülde Nuri Paşa artık Nâzım Bey'den 2. Azerbaycan tümeninin hızla organize edilmesi için kendi mülâhaza ve önerilerini ordu kumandanlığına bildirmesini talep ediyordu. Tümenler organize edildiği ilk zamanlar resmen Kafkas İslam Ordusu'nun birinci tümeni, Kafkas İslam Ordusu'nun ikinci tümeni olarak isimlendiriliyordu. Azerbaycan bloğu teşkil edildikten sonra onlar bu bloğun "Uygun Tümeni" diye anıldılar²⁰³.

1918 yılı 15 Eylül'de Bakü'nün kurtarılması, Kafkas İslam Ordusu'nun şehre girmesi Azerbaycan halkı ve özellikle de Osmanlı hükümeti yönetimi için tarihi bir olaydır çünkü Bakü uğruna uluslararası davaların aşırı keskinleşmesine rağmen Osmanlı hükümeti yöneticilerinin bu yönde izlediği kararlı ve tutarlı bir politikası, kendi mantıksal sonucu ile sona erdi. Bakü'nün kurtarılması haberini duyunca Enver Paşa büyük bir kıvanç yaşadı ve bu sevinci hemen Berlin'de bulunan Başkan-ı a'zam Talat Paşa'ya da ilettili ancak 15 Eylül bir yönü ile de Enver Paşa ve onun üyesi olduğu hükümetin hafızasında yaşayacak tarihi bir olaya dönüşmüştür.

Osmanlı hükümetinin barış görüşmelerine gitmek zorunda kalması onun Kafkasya ile ilgili siyasetinden de vazgeçmesine neden olacağı artık kaçınılmaz bir hal almıştır çünkü Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girmesi sadece Türkiye'nin gayri-müttefikleri hatta onun müttefikleri tarafından da pek hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasının girişimcilerinden biri olan Enver Paşa Türk birliklerinin Azerbaycan'ı terk etmesi halinde burada Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunmasına ve güçlendirilmesine gayret gösterilmesine özel dikkat ediyordu. Yeni ortamda Enver Paşa, Halil ve Nuri Paşayla yazışmalarında Azerbaycan'ın

²⁰¹ Halil Paşa, **Bitmeyen savaş**, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972, s. 248.

²⁰² ATASE Arşivi; Kutu No: 3821, Dosya No: 15, Fihrist No: 4-1.

²⁰³ ATASE Arşivi; Kutu No: 3821, Dosya No: 15, Fihrist No: 1-129.

bağımsızlığının korunmasını onların karşısında duran en önemli görev olarak görüyordu. Bu amaca ulaşmak için Enver Paşa Azerbaycan'ın hem uluslararası otoritesinin artmasına hem de Azerbaycan'ın ulusal askeri güçlerinin örgütlenmesine ve güçlenmesine çalışıyordu. Enver Paşa, Azerbaycan'ın müttefik devletler tarafından tanınmasını Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunmasında temel güvence olarak görüyordu. Bu nedenle Enver Paşa Azerbaycan tarafından belirli çaba sarfedilmesini önemli sayıyor ve Nuri Paşa'yı da Azerbaycan'da özel bir konumu bulunan şahıs gibi bu girişimlerin gerçekleştirilmesine yardım etmeye çağırıyordu. Enver Paşa'nın 15 Ekim'de Nuri Paşa'ya yazdığı mektubunda “Düşmanlarla barış yapmak zorunda kaldık. Bundan dolayı yakın zamanlarda barış görüşmeleri başlayacaktır. Barışı aradığımıza göre oyunu kaybettik. Bizim durumumuzda Azerbaycan'ın istiklalini sağlamak gayet önemlidir. Bir yandan Ermenilerle iyi geçinmeli diğer yandan Amerika ve İngilizlerle doğrudan doğruya anlaşmak bu hususa yardımcı olacaktır. Buna dayanarak hükümet doğrudan Tahran'a elçi gönderecektir. Oradaki Amerikan ve İngiliz sefirlerine müracaatla istiklallerini rica etsinler. Kendileriyle iyi iletişim halinde bulunacaklarını söylesinler ve tarafsız kalmak istediklerini eklesinler”²⁰⁴ diye yazıyordu ancak bir gün sonra, yani 16 Ekim'de Nuri Paşa'ya yazdığı mektupta Enver Paşa Tahran'a bir heyet gönderilmesini ertelemeyi öneriyordu.

Bunun ne ile ilgili olduğunu söylemek zor olmakla birlikte muhtemelen Enver Paşa bu düşüncenin gerçekleşmesinin zor olacağından onu şimdilik ertelemeyi ve bu konuda kimseye bilgi verilmemesini uygun görmüştür ve kendini şu şekilde ifade etmiştir: "Barış azminin yakın olması nedeniyle Azerbaycan hükümetinin kendisini resmen tanıttirmek üzere Tahran'da Amerikan ve İngiliz Büyükelçiliği'ne bir elçi ile başvurmaları hakkında gayet mahrem olarak size dün yazdığım tebligatı şimdilik icra etmeniz ve mealinden hiç kimseye, bilhassa Azerbaycanlılara bahsetmeyiniz”²⁰⁵.

Bu düşünceyi gerçekleştirme isteği Enver Paşa'yı bir an da olsa rahat bırakmamıştır çünkü 17 Ekim'de Enver Paşa, bu konuyla ilgili yazışmalarını sürdürmüş ve Halil Paşa'ya gönderdiği mektubunda ondan Nuri Paşa ile ilişki kurmasını ve müttefik devletlerle Azerbaycan hükümetinin görüşmelere başlamasının gerektiğini ona ulaştırmasını talep etmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması için Enver Paşa Kuzey Kafkasya hükümeti ile yakınlaşmak veya onunla bir ittifak oluşturma yollarını

²⁰⁴ Aydemir, s. 443.

²⁰⁵ a.g.e., s. 438.

aranmasını da Nuri Paşa'ya öneriyordu. Bununla ilgili Enver Paşa 13 Ekim 1918 tarihli mektubunda Nuri Paşa'ya "Vaziyeti-siyasiye bizim için gayri-müsait bir hal aldığından Kafkasya devletlerinin istiklallerinde müttefik devletlerin pek ziyade müşkilât gösterecekleri bilinmektedir. Bundan dolayı Kafkasya Müslümanları'nın müttehiden çalışmalarını ve bu nedenle Azerbaycan hükümeti ile Kuzey Kafkasya hükümetinin ayrı ayrı zayıf kalmamaları için ya birleşerek "Doğu Kafkasya hükümeti" ile İslam hükümetini bir vücuda getirmeleri ya da konfederasyon şeklinde tüm, diğeri ile derhal anlaşma yapmalarını pek elzem görüyorum"²⁰⁶ diye yazıyordu.

Halil Paşa'nın belirttiklerine göre, Nuri Paşa, Enver Paşa'nın bu tekliflerinin gerçekleşmesi yönünde belirli adımlar atmaya başlamış ancak umulan sonuçları elde edememiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması yönünde Enver Paşa'nın özellikle dikkat ettiği ve ciddi kontrol altında tuttuğu önemli konulardan biri de yukarıda da belirtildiği gibi "Azerbaycan milli askeri kuvvetlerinin güçlendirilmesi ve bunun için mümkün olan vasıtaların kullanılması hususu olmuştur.

Enver Paşa müttefik devletlerin itiraz etmemeleri durumunda Azerbaycan'daki 5. Kafkasya tümeninin burada kalmasını ve Azerbaycan'ın milli güçlerinin bünyesine verilmesini öneriyordu. Halil Paşa'ya gönderdiği bir mektubunda Nuri Paşa'dan bu doğrultuda faaliyetlerini genişletmeyi, gerekli hazırlık çalışmaları yapmayı, subaylardan kimlerin Azerbaycan'da kalıp yeni kalitede hizmeti sürdürmeye hazır olmalarını zamanında belirlemeyi talep ediyordu. Bu taleplerini şöyle dile getiriyordu: "Mevcut durumdaki değişiklik nedeni ile muhtemel bizden sonraki kurul Azerbaycan ve kuzey Kafkasya'nın boşaltılmasını kabul edecek ve boşaltacak. Öncelikle yazıldığı gibi Nuri Paşa orada kendisiyle çalışmak üzere kalacak subay, astsubay ve toplulukları şimdiden boşaltma emri aldığımızda çalışmak için hazırlamalıdır"²⁰⁷.

1918 yılı Ekim ayının 19'unda Ahmet İzzet Paşa yeni hükümeti kurması ile Talat Paşa kurulu iktidardan uzaklaştırıldı. Yeni hükümet Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye verilmiş Kars, Ardahan ve Batum'un yitirilmesi tehlikesinin giderilmesi için bu bölgeler dışında Azerbaycan'daki silahlı kuvvetlerin geri çağırılmasına karar verdi. Henüz barış görüşmelerinin başladığı zamanda yani 1918 yılı Ekim ayının 21'inde Başkumandanlığın Genelkurmay Başkanlığı Doğu Ordular Grubu, 1. Kafkasya tümeni

²⁰⁶ Aydemir, s. 440.

²⁰⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi 3. Ordu Harekati**, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 622.

ve diğer yapıların feshine, 5. Kafkasya tümeni, 36. Kafkasya tümeni ve 15.tümenin İstanbul'a nakline karar verdi²⁰⁸.

Bu karara dayanarak Doğu Ordular Grubu feshedildiği için ona bağlı Kafkas İslam Ordusu ve Kuzey Kafkasya ordusu da feshedilmiştir. 24 Ekim'den başlayarak altı hafta içinde Türk birlikleri Dağıstan ve Azerbaycan'ı terk etmesi isteniyordu fakat bu karar Türk asker ve subaylarından arzu edenlerin Azerbaycan ve Dağıstan topraklarında kalmasına izin veriyordu. Bu belgeye dayanarak Nuri Paşa Türk ordusundan ayrıldığını açıkladı. Azerbaycan ordusu kumandanlığını taahhüdüne aldı ve Azerbaycan'da kalmaya karar verdi²⁰⁹.

Türk birliklerinin geri çağırmak zorunda kaldıklarını ve arzu edenlerin Azerbaycan'da kalabilmelerini yeni hükümetin üyeleri de onaylıyordu. 27 Ekim'de A.Topçubaşov ile görüşen yeni Dışişleri Bakanı Nabi Bey ise Türkiye'nin yeni ortamda Azerbaycan'a karşı tutumu hakkında şöyle diyordu: "Bize gelince Başkan-ı a'zam sizi temin ettiği gibi Azerbaycan'a gelecekte de sevgiyle yaklaşacak ve elimizden geldiğince yardım edeceğiz. Sizin genç devletinizin örgütlenmesini ve güçlenmesini diliyoruz. Fakat keskin şekilde değişen durum önceki hızla faaliyet göstermemize olanak tanımıyor. Hiç şüphesiz bizim birliklerin Azerbaycan'dan çıkarılmasına ısrar edilecek. Biz ise belli nedenlerden dolayı bunu yapmalıyız. Ancak hangi görevden olmasına bağlı kalmaksızın tüm arzu edenler sizin hizmetinizde kalabilir. Diğerleri de sizde kalacaklardır. Diğer konularda da gerekirse yardım edeceğiz"²¹⁰.

Mektuptan Enver Paşa'nın Azerbaycan'a gitmek ve Azerbaycan'ın güçlerinin örgütlenmesi için kendi yardımlarını sunmak niyetinde olduğu anlaşılıyor. Akîdesine uygun etkinlikle uğraşabileceği durumda Enver Paşa Azerbaycan'da kalmak istiyordu. 26 Ekim'de Nuri Paşa'ya yazdığı mektupta Enver Paşa bir kez daha bu konuya şu şekilde değiniyordu: "Burada çalışacağım önemli bir iş olmazsa sıkılmamak için Azerbaycan'a giderek hem orada, hem Kuzey Kafkasya'da çalışmak düşüncelerimde canlanıyor. Bu mümkün olabilir mi?"²¹¹.

²⁰⁸ a.g.e., s. 622.

²⁰⁹ Yüceer Nasır, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay Basım evi, Ankara, 1996, s. 160.

²¹⁰ Topçubaşev A.A, **Diplomatiçeskie Besedi v Stambule (1918-1919)**, Ergyun, Bakû, 1994, s. 23.

²¹¹ Aydemir, s. 447.

Nuri Paşa'nın bu hususta Enver Paşa'ya ne cevap verdiğini söylemek zor fakat Halil Paşa Enver Paşa'ya yazdığı cevapta onun Azerbaycan'a gelmesini uygun görmediğini belirtiyordu²¹².

30 Ekim 1918 tarihinde Ege denizinde bulunan Lemnos adasının Mondros limanında Türkiye ile İngiltere arasında barış antlaşması imzalandı. Antlaşmayı Türkiye tarafından Denizcilik Bakanı Albay Rauf Orbay imzaladı. Bu antlaşma hem Türkiye için hem de Azerbaycan için yeterince elverişsiz koşulları özünde yansıtıyordu. Özellikle antlaşmasının 11. ve 15. maddeleri Azerbaycan'ın bağımsızlığı açısından büyük tehlike teşkil ediyordu.

Bu maddelere göre, Türkiye kendi askerlerini Azerbaycan'dan çıkarmalı, Bakü'nün müttefik ordular tarafından tutulmasına itiraz etmemeliydi. Kafkasya'nın aynı zamanda Azerbaycan'ın demiryolları da müttefik devletlerin kontrolü altına geçmeliydi. İstanbul'da bulunan E.Topçubaşov Azerbaycan hükümeti adına bağımsız Azerbaycan'ın katılımı olmadan haklarının müzakeresine itiraz eden notayı Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na sundu. Dışişleri Bakanlığı'nın üst düzey çalışanları ayrıca Mondros Mütarekesini imzalayan Rauf Bey'le görüşmelerinde Alimerdan Bey Topçubaşov, böyle bir adımın atılmasını bağımsız Azerbaycan'ın haklarına karşı yöneldiğini onun dikkatine sunmaya çalışsa da, görüşmenin ilerleyişinden Mondros Mütarekesi taleplerinin Türkiye'ye zorla kabul ettirildiği anlaşılmaktaydı. Türkiye bağımsız Azerbaycan'ın haklarına saygıyla yaklaşmaya çağırırsa da bu istek dikkate alınmamıştır. A.Topçubaşov ve Rauf Bey arasında 3 Kasım'da gerçekleşen görüşmelerdeki konuşmadan aşağıdaki hususlara dikkat etmenin meselenin hangi şartlarda çözüldüğünü anlamak açısından ilginçtir: "Topçubaşov-tarafınızdan imzalanan antlaşmanın bugünkü gazetelerde yayınlanan tam şartları beni endişeye düşürdü ve Azerbaycan'ımız için heyecanlanmaya zorladı. 11. ve 15. maddelerde bize yeterince hissedilecek darbeler vurulmuştur. Taraflarla görüşmelerinize katılmadık ve Azerbaycan'ın başkenti Bakü ve Kafkasya demiryolu haberimiz olmadan İngilizlere verilmiştir".

Rauf Bey (sohbeti keserek) "Aksine, Bakü ve Kafkasya demiryolunu biz kimseye vermedik ve vermek hakkına da sahip değiliz. Gerçekten de barış elçileri görüşmeler sırasında buna ısrar ediyorlardı, fakat biz her zaman onlara Bakü'nün de, Kafkasya demiryolunun da bize ait olmadığını ve onlar hakkında İngilizlerle herhangi

²¹² a.g.e., s. 444.

konuşma yapmak yetkisine sahip olmadığımızı ıspatlıyorduk... Fakat, İngilizler kesin olarak onların ne pahasına olursa olsun Bakü'yü alacaklarını belirtiyorlardı. Orada bizim askeri birimlerimiz olduğu için, biz Türkler Bakü'nün alınmasına engel olmamak konusunda güvence vermeliyiz. Onlar, bu barış şartlarının metnine dahil edilsin diye talep ediyorlardı "²¹³ demiştir.

Böylece Mondros Mütarekesi'nin şartlarına göre diğer bazı noktalar gibi Bakü de müttefik devletlerin kontrolü altında olmalıydı. En yakın zamanlarda buraya İngiliz birliklerinin gönderilmesi bekleniyordu. Türk birliklerinin Azerbaycan'ı terk edeceği ise artık kesinleşmişti. Genel kumandanlığın bu talebini resmileştiren 21 Ekim 1918 tarihli emri Nuri Paşa'ya çok geç Kasım ayının 11'inde geldi ve hemen emrin uygulanması ile ilgili gerekli önlemlerin uygulanmasına başlandı.

Sadr-ı azam Ahmet İzzet Paşa'nın 26 Ekim 1918 tarihli 5236 sayılı emrine göre, Azerbaycan'da hizmet etmek isteyen Türk askerlerinin orada kalmasına izin veriliyordu. Bu emre göre Nuri Paşa Osmanlı ordusundan istifa ederek Azerbaycan'daki Türk birliklerinin komutanlığını Mürsel Paşa'ya verdi. Kendisi ise Azerbaycan ordusunun komutanı görevini üstlendi. Aynı zamanda Nuri Paşa Azerbaycanda kalmak isteyen Türk subaylarının haklarının düzenlenmesi için bir sözleşme düzenledi. 15 maddeden oluşan bu sözleşme "Azerbaycan hükümeti ile burada kalacak zabitan için düzenlenen sözleşme şartları" şeklinde anılıyordu fakat Osmanlı Harbiye Bakanlığı'nın Ekim ayının 27'sinde verdiği emir Türk askerlerinin Azerbaycan'da kalması meselesini tamamen yasakladı. Bu emirde: "1.27.10.18 ve 11.Ş.5887 nolu emir gereğince korunmuştur. Bundan dolayı Kuzey ve Güney Kafkasya'da bulunan tüm subaylar ve efrad iki ayı geçmemek şartı ile 9. ordu kumandanlığına tayin edilecek süre içinde 9. orduya ilhak edilecektir. Silahlar ve cephanelik dahi 9. orduya teslim edilecektir. Bu emre itaat etmeyenler hakkında takibatı-kanuniye yapılacak ve 9. ordu kumandanlığı bu emri Nuri Paşa'ya, Mürsel Paşa'ya, Yusuf İzzet Paşa'ya gönderecek ve sonucu açıklanacaktır"²¹⁴ ifadeleri yer alıyordu.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması, Azerbaycan halkının Bolşevik-Taşnak zulmünden kurtarılması için silahlı çarpışmalarda şehit olan Türk askerlerinin sayısı oldukça fazladır. Sadece 5. Kafkas Tümeni, Bakü'nün alındığı güne kadar 1130 kadar şehit vermiştir. Bakü için yapılan savaşta Azerbaycan'da savaşa katılan 15.

²¹³ Topçibaşev, s. 34-35.

²¹⁴ Süleyman, s. 248.

Tümen'in 14-15 Eylül tarihinde verdiği kayıplar şu şekildedir: 11 subay yaralanmış, 84 asker şehit olmuş, 347 asker yaralanmış ve 73 kişi ise kayıplara karışmıştır. Bakü için yapılan savaşlarda Azerbaycan'ın milli birliklerinden oluşan Maştağa grubunda 11 kişi şehit olmuş, 44 kişi de yaralanmıştır. Diğer ulusal gruplarda ise kayıpların sayısına yönelik net bilgi bulunmamaktadır.

M.E.Resultzade Azerbaycan'da şehit olarak Azerbaycan toprağına defnedilen Türk askerlerini böyle anıyordu: "Aşağılık bir ihtilal sonucu şehit edilen Anadolu mehmetçikleri Bakü'deki şehâdetleri ile Türkiye'ye yeni bir siyasi vücut ihsan ediyorlardı. Maddeten şehit, fakat, manen tüm kalplerde medfun bulunan bu kahraman şehitler sadece Baküde mi? Nahçıvan'dan, Karabağ'dan, Şamahı'dan, Gence'den ta Bakü'ye kadar bir yer var mı ki, orada böyle bir fedakarlık olmasın?! Evet, Azerbaycan'ın her tarafında şairin tanımladığı "Sarmaşıklı bir mezar" bulursunuz ki kızlar, gelinler tarafından ziyaretgâh diye anılan bu mezar kardeş imdadına koşan "Türk mezarıdır"²¹⁵.

Demiryollarında yaşanan zorluklar yüzünden Türk askeri birimlerinin tahliyesi yine biraz gecikti ve 1919 yılı Ocak ayının ortalarında son Türk askeri grubu trenlere yüklenip Azerbaycan topraklarını terk etti. Böylece Kafkas İslam Ordusu hareketi sona erdi.

²¹⁵ Resultzade, s. 43.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN DEVLET DÜZENİNİN OLUŞTURULMASI VE GÜÇLENDİRİLMESİ

2.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Ulus Devlete Dönüşümü

Ülkede oldukça sıkıntılı olan dış ve siyasi durum Avrupa demokrasisi ile sıkı ilişkiler kurmak için temsil organı oluşumunun hızlandırılmasını gerekli kılmaktaydı. Henüz 1918 yılı 17 Haziran tarihinde Millî Şûra'nın feshine yönelik karar verilmişti ve altı ay içinde anayasaya dayanarak evrensel, gizli ve doğrudan oylama ile seçilen Azerbaycan Yüksek Yasama Organının çağırılması meselesi ileri sürülmüştür. 14 Eylül 1918 yılında F.Hoyski'nin önderliğinde Meclis-i Müessiseye seçimler için komisyon oluşturuldu Daha sonra 21 Ekim'de birinci komisyondan daha fazla temsilcisi olan Meclis-i Müessiseye seçimler hakkında kanunu geliştirmek için M.Refiyev'in başkanlığı altında yeni komisyon oluşturuldu fakat bu komisyonlar hemen hemen hiçbir şey elde edemediler. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilerde yeni bir sistem oluşturacak Barış Konferansı'nın başlatılmasının artık zamanı gelmişti. Bu durum Azerbaycan'ın bu Barış Konferansı'nda herhangi bir siyasi organla temsilini gerektiriyordu. "Kaspi" gazetesi "Barış Konferansı ve savaşan halklar arasındaki siyasi sorunların çözümünün Azerbaycan'daki Müessisler Meclisi'ne olan anayasa seçimlerini beklemeyeceğini"²¹⁶ yazıyordu.

Bu nedenden dolayı Müessisler Meclisi seçim komisyonu, geçici parlamentonun çağırılması önerisini ileri sürdü. 5 Kasım, komisyonun ilk toplantısında "Millî Şûra'nın feshedileceği tarihe kadar Müessisler Meclisi seçimlerinin yapılmasının imkansız olduğu, siyasi konuların görüşülmesinde ulusal temsilcilerin katılımını gerektirdiği dikkate alındı. Bu yüzden geçici Azerbaycan parlamentosunun oluşturulması zorunluydu"²¹⁷.

Temel sıkıntı bu parlamentonun oluşturulmasıydı. Onun halk oylaması yoluyla zor siyasi ortamda oluşturulması imkânsızdı. Bu konuda tek çözüm yolu Rusya Müessisler Meclisi'nin genel seçimlerine dayanarak seçilen Millî Şûra'nın eski içeriğini onarmaktır. Bu yüzden, hükümetin 9 Kasım 1918 tarihi olarak belirlendi. Millî Şûra'nın

²¹⁶ **Kaspiy Gazeta**, 7 noyabrya 1918, No: 97.

²¹⁷ **Azerbaydjan Gazeta**, 15 noyabrya 1918, No: 17.

çağrılması ile ilgili kararı 16 Kasım tarihine kararlaştırıldı. Seçim yasasını geliştirmek için M.E.Resulzade, N.B.Refiyev ve G.B.Ağayev'den oluşan özel komisyon oluşturuldu. Acilen 5 aylık bir aradan sonra, 1918 yılı 16 Kasım'da Millî Şûra, "olağanüstü durumlar ve Müessisler Meclisi'nin çağrılması konusunun mümkün olmaması dolayısıyla Parlamento ilan edilmesine karar verdi". Azerbaycan Parlamentosu eğitim hükümlerini düzenledi ve bu düzenleme 19 Kasım 1918 tarihinde Millî Şûra tarafından kabul edildi.

Kanuna göre tek odalı parlamento seçimleri gizli şekilde gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan liderleri ülkede milletlerarası anlaşma sağlamak için gerçek bir ortam oluşturdu. Bu nedenle 25 Kasım'da Azerbaycan Millî Şûra'sı Ermenistan ve Rusya Millî Şûrası'na parlamento temsilcilerini göndermek önerisi ile başvurdu. Öncelikle her iki Şûra geri çevrildi. Ermeniler, kendi siyasi ve milli-kültürel çıkarları ile ilgili şikayet ediyorlardı ve kendi Şûraları'nın tüm Ermeniler'in çıkarlarını temsil etmek yetkisinde olmadıklarını düşünüyorlardı²¹⁸.

Rusya Millî Şûrası'nın temel aksi-kanıtı Kafkasya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını ilan etmelerine rağmen Rusya Millî Şûrası ve Barış Konferansı'nın kararına kadar tüm Güney Kafkasya, Rusya devletinin bir parçası diye belirtilmiştir. "Rusya'nın kararını bilmeden bizim Azerbaycan Halk Cumhuriyeti veya onun Parlamentosu'nun herhangi bir bağımsızlığını tanımaya hakkımız yoktur²¹⁹ fakat ulusal azınlıklar tarafından yapılan tahribatlar Azerbaycan hükümetinin sertliğini kıramadı ve hatta ulusal azınlıkların hiçbiri parlamentoda yer almak istemese bile kendi parlamentosunu oluşturmalıdır". Çünkü ülkenin kaderi için çok önemli olan bu sorumluluk çoğunluğa aittir. Eğer ulusal azınlıklar bundan vazgeçerlerse bu çoğunluk ülkeyi yönetmelidir²²⁰.

Sadece General Tomson'un "müttefik ekipler 26 Aralık 1918 tarihinde F.Hoyski ve onaylanan parlamento tarafından oluşturulan hükümete tam destek sağlanacaktır" bildirisinden sonra anlaşmazlık çözümlenmeye başladı. Ermeni Millî Şûrası ve Slav-Rus Cemiyeti Şûrası parlamentoya dahil olma kararı verdiler. Slav-Rus Cemiyeti Azerbaycan devletini tanıımıyordu fakat buna rağmen Rus toplumunun çıkarlarını korumak için Rusya Anayasa sözleşmesi'nin şekillenmesini bekleyene kadar

²¹⁸ **Znamya Truda Gazeta**, 3 dekabrya 1918, No:233.

²¹⁹ **Edinaya Rossiya Gazeta**, 17 dekabrya 1918, No: 121.

²²⁰ **Azerbaydjan Gazeta**, 2 dekabrya 1918, No: 34.

Azerbaycan Parlamentosu'na dahil olmalarını gerekli kılıyordu. Bu güçlerin parlamentoya katılımı kendi düşünceleri ile olmasa da Azerbaycan devletçiliği olgusu ile mümkün olmuştur.

Millî Şûra'nın, daha sonra Azerbaycan Parlamentosu'nun daveti ile onun içinde yer almayı tüm siyasi partiler kabul etmiştir. Siyasi partilerin gelecek parlamentoya olan ilişkileri 1918 6-14 Aralık tarihinde gerçekleştirilen demokratik konferansta anlaşılmıştır. Bu konferansa Bolşevikler hariç tüm partiler katıldı. Konferansta S.Saakya'nın ısrarı ile Rusya'nın birlik ve bütünlüğü meselesi tartışıldı. Rusya partilerinin çoğunluğu Katedler, Menşevikler bölünmez bir Rusya düşüncesindeydi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaktan ve yerel hükümete katılmaktan vazgeçmeye çağırıyorlardı. Azerbaycan milli partileri "Müsavat", "İttihad" ve "Müslüman sosyal bloğu" Rusya ile birleşmek düşüncesine karşı çıktılar. Azerbaycan milli partileri'nin mevkine yakın birlik konuşması yaptı. O, parlamento ve hükümetin sadece milli temsilcilik bazında oluşturulmasını savunuyordu. Bolşevikler aktif boykot taktiği ilan ettiler. Muhalefette Menşevikler tarafından yönetilen Sendikalar Birliği Parlamento'ya karşıydı. Şûra oy birliğiyle parlamentoya katılmama kararını almıştır²²¹.

Esser Partisi ayrıca parlamentoda yer olanaklarını gözden geçirdi. 25 Ocak 1919 Bakü Komitesi'nin Esser Partisine 5 yerin verilmesi ile ilgili başvurusu parlamentoda tartışılmış ve ulusal azınlıklar hesabına yer verilmesine karar verilmişti. Esserler kendilerini uluslararası parti olarak görüyorlardı ve hiçbir ulusal komitede yer almıyorlardı²²².

M.E.Resulzade muhalif gücün gerektiğini belirterek Esserlerin parlamentoya katılımını desteklemiş "Bizim etkinliklerimizdeki eleştiri ve mevkilerimiz ile ilgili itiraz parlamento dışında kalmamalı, bilhassa parlamento şubesi aracılığıyla olmalı ve yanıt parlamentonun bu şubesine verilmelidir" konuşmasını yapmıştır fakat sonradan onlar parlamentonun faaliyetlerine katılımı kabul etmediler.

Azerbaycan parlamentosunun açılışı 3 Aralık tarihine görüldü. Daha sonra bu tarihi 7 Aralık ertelendi. Parlamentonun açılmasındaki gecikme İngiliz emirlerinin Azerbaycan hükümetine baskısı ile ilgili olmuştur.

²²¹ Narodnoe Znamya Gazeta, 28 fevralya 1919, No: 35.

²²² Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), Izdatel'stvo Yelm, Baku, 1998, s.56.

Böyle zor bir ortamda 7 Aralık tarihinde H.Z.Tağıyev'in Kızlar Lisesi'nde Azerbaycan Parlamentosu çalışmaya başlamıştır. Onun ilk toplantısını "Müsavat" Fraksiyonu Başkanı ve Ulusal Konsey Başkanı M.E.Resulzade açtı. M.E.Resulzade bağımsızlığın hızlı gelişeceğini ve gelecek bağımsız Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmaya ortam oluşturacağına umut ediyordu. Parlamentonun üyelerine başvurusunda o, ülkenin çıkarlarını ve insanların refahını parti çıkarlarından üstün tutmaya çağırdı. Daha sonra M.E.Resulzade parlamento Başkanı ve Başkan Yardımcısını seçmeyi önerdi. Parlamentonun açılışı sebebiyle "İttihad" partisi tüm siyasi tutuklulara af çıkarılmasını önerdi.

Parlamentonun oluşumu yeni bakanlar kurulunun oluşturulması ile başladı. Parlamentonun Başkan Yardımcısı Hasan Bey Ağayev 13 Aralık 1918'de hükümeti oluşturmak için Hoyski'ye başvurmuştur.

Hoyski ikinci başvurudan sonra kurulu oluşturmuştur. Kurulun oluşturulması parlamentoda sınıfsal gücün olması ile ilgiliydi. Aslında, hükümet koalisyonu büyük zorluklardan sonra İttihad hariç tüm grupların katılımı ile kurulmuştur. İttihadın koalisyonda kalmama nedeni ittihadçıların F.Hoyski'nin rakibi olması ile ilgilidir. Sosyalistler kendi temsilcilerinden Halkçı Partisinden Aslan Bey Sefikürdski'nin kurulda yer almasını destekliyorlardı. Bu nedenden dolayı hükümet kurulu, hükümet başkanının kişilik ve onun programına güven ilkesine göre kurulmuştur²²³.

Başbakan F.Hoyski parlamento toplantısında temelini Azerbaycan'ın bağımsızlığı fikri oluşturan belli hükümet programı ile konuşma yapmıştır. Bu düşünce tüm gruplar tarafından desteklenmiştir. Kendi raporunda, kölelik ve tarım meselelerinin çözümü için devletin iç politikasına değinmiştir. 26 Aralık 1918 yılında F.Hoyski koalisyon temelinde şekillendirilen yeni bakanlar kurulunun içeriğine yönelik bilgi vermiştir. Hükümet yapısı cumhuriyetin partili ve gayri partili görevlilerinin dahil olduğu Demokratik Azerbaycan Parlamentosu gibi nitelendirilmektedir. Yeni koalisyon hükümetinin oluşturulması sona erdiğinde, General Thomson bu hükümeti tek ilke olarak tanıtan bir bildiri yayınladı²²⁴.

Siyasi durum oldukça karışıktı. Küçük burjuva partilerinin başkanlığında oluşturulan Bakü İşçi toplantısı (BFK)'da yeni kurulan hükümete ciddi rakip vardı. 18 Aralık 1918 yılında BFK, tutukluların tahliye olması, basın özgürlüğü, sendika

²²³ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.57.

²²⁴ **Azerbaydjan Gazeta**, 29 dekabrya 1918, No: 61.

özgürlüğü, serbest toplanma özgürlüğü vb. gibi siyasi talepleri içeren bir grev organize etmeye karar vermiştir²²⁵.

24 Aralık 1918 yılında BFK önderliğinde eylem başlamıştır. Eylem BFK'nin özel oturumunda Menşevik Çurayev'in başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Hükümetin tanınmaması mevkinde kalarak küçük burjuva liderleri İngiltere Kumandanlığı'na kendi kararları ile başvurdu. 1918 yılında 3 günlük Aralık grevi Bakü işçilerinin galibiyeti ile sona ermiştir. İşçi kitleleri arasında Bolşevik rağbetinin güçlendirilmesi ile birlikte bu grev zamanı İngiliz Kumandanlığı'nın halen Bakü proletaryanın gücünden tam olarak haberdar olmadığı görülmüştür. İngiliz Kumandanlığı hapsedilen bireyleri serbest bırakmak zorunda kalmıştır. Oluşan durumla ilgili olarak 25 Aralık 1918 tarihli toplantıda Parlamento tutuklular için genel af komisyonu oluşturma kararı almıştır. Komisyonun yapısına A.Tağıyev, A.Kardaşov, A.Efendiye, A.Sefikürdski, S.Ağamalıoğlu dahil olmuştur. Komisyon idari olarak özgürlüğünden mahrum bırakılan tüm kişilerin derhal salıverilmesi kararını vermiştir²²⁶.

Güvenlik meseleleri ülkenin iç politikasının temel meselelerinden biri olduğundan ne Parlamentoda ne de BFK toplantısında tartışılmıyordu. 1919 yılının Ocak ayında Rus işçi kitlelerinin Komünistlerin tarafına geçtiği açıkça hissediliyordu. Bolşevikler'in konferanstaki konuşmaları daha yoğun bir hal almış, işçiler arasında broşürler basılıyor ve dağıtılıyordu. Aynı yılın Mart ayında onlar işçi toplantısında çoğunlukta idi ve kendi temsilcilerini riyaset-i mürettebata dahil ettiler.

8 Ocak 1919 tarihinde Çalışma Bakanı A.K.Kazımlade parlamento toplantısında Müsavat Partisi işçilerin son derece ciddi olarak nitelendirilen durumu hakkında talebini okumuştur. Talepte toplu sözleşme feshi, maaş azaltılması ile oluşan sıkıntılar dile getirilmiştir. Müsavat fraksiyonunun talebini Çalışma Bakanı A.Sefikürdski yanıtlamıştır. A.Sefikürdski, işçilerin ağır durum olgusunu kabul etmiş hükümet bu durumun giderilmesi için gerekli önlemleri alacağını belirtmiştir²²⁷.

Konu ile ilgili olarak A.Sefikürdski'nin başkanlığı altında İttifak Kumandanlığı temsilciliği, petrol seçkinleri, banka ve fabrika denetimleri, ücretlerin azlığına yönelik

²²⁵ *Znamya Truda Gazeta*, 26 dekabrya 1918, No: 256.

²²⁶ *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya*, s.58.

²²⁷ a.g.e., s.60.

toplantı yapılmıştır. Petrol endüstrisinin durumunu iyileştirmek için petrol seçkinlerine 10 milyon ruble kredi vaat edilmiştir²²⁸.

Hükümet, çalışanlarının yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve ekonomik krizden çıkış için fırsatlar arıyordu. Üretimde azalmış bu da temel ihtiyaçlar için gerekli ürün fiyatının yükselmesine neden oluyordu. Bu durum, çalışanları gıdasız kalmasına neden oluyor aynı zamanda genç cumhuriyeti mali kriz ile tehdit ediyordu. 1919 Ocak sonlarında Çalışma Bakanlığı girişimcilere üretimde kontrolün güçlendirilmesi ile ilgili başvuru yapmıştır. Buna karşılık hükümet iş ve yaşam koşulları, çalışanların hukuki durumunun iyileştirilmesi konularında söz vermiştir²²⁹.

4 Şubat 1919 yılında parlamentonun bir sonraki toplantısında parlamentonun işçi komisyonu maaşların yükseltilmesine yönelik konuşma yapmıştır. Bu durum sosyalistler tarafından eleştirilmiştir. Sosyalistler bu yükselmenin çalışanların durumunu gerçekte düzeltemeyeceğini düşünüyorlardı.

4 Şubat 1919 tarihli toplantıda Azerbaycan parlamentosu ilk kez tarım konularını incelemiş ve bu meseleler için komisyon kurmuştur. Komisyon Başkanı Menşevik-Hümmetçi Samet Bey Ağamalı oğlu seçilmiştir

2.2. Azerbaycan Toplumunda Demokratik Reformların Başlaması ve Milli Meclis'in Oluşturulması

Devletin parlamento ve hükümet gibi temel yönetim yapılarının şekillenmesinin sona ermesine rağmen parlamentoda temsil edilen temel alanlar arasında var olan farklılıklar hükümete güncel konulardan herhangi birini bile çözmesine olanak tanımamıştır. Ülkedeki ağır sosyoekonomik durum, istikrarsız siyasi durum anlamında uzun hükümet krizi başlamıştır.

28 Ocak'ta parlamentonun 11'inci oturumunda "İttihad" Partisi hükümete 3 maddeden oluşan talep sunmuştur. Bu talepler: petrol ticareti ile mücadele, 1918 yılında tahıl ürünlerinin dağıtımı ile ilgili sorunlar, Z.Tağıyev'in bez fabrikasındaki yolsuzluktur. "İttihad" Parti lideri G.Garabeyov bu sorunları çözmek için özel oturum kurmayı teklif etmiştir. Hükümeti eleştirerek ifşa eden Müslüman Sosyalistleri halen ne seçim organları ne Zemstvo (Rusya'da 1864-1917 arasında taşra teşkilatının yerel

²²⁸ **Azerbaydjan Gazeta**, 19 yanvarya 1919, No: 82.

²²⁹ **Kaspiy Gazeta**, 29 yanvarya 1919, No: 180.

meclisi) ne de demokratik yönetim merkezi olan belediyelerin oluşturulmadığını vurgulamışlardır. Toprak eskisi gibi zengin kesimin elindeydi.

4 Şubat'ta hükümet üyeleri İçişleri Bakanı H.Hasmemmedov, Ticaret ve Sanayi Bakan Yardımcısı T.Sefereliyev eleştiriye yönelik konuşma yaptılar. Ayrıca muhalefet yanlılarının talebiyle Hükümet Başkanı F.Hoyski parlamento önünde konuşma yapmıştır. Buna rağmen, G.Garabeyov kendi partisi adına hükümete karşı güvensizliğini belirtmiş bir daha hükümete inanmayacağını söylemiştir. "Müsavat" Partisi ve azınlıklar hükümeti desteklemiştir. Müsavatçılar muhalefeti tüm sorumluluğu hükümetin üzerine atmakla itham ettiler. M.E.Resulzade buna karşılık "Bizim bağımsız olmamız düşmanları rahatsız etmektedir, hükümeti düşman eline geçirmek istiyorlar" demiştir. Tartışma süresince sadece bir parti "İttihad" hükümete tam güvensizlik göstermiştir. Parlamento "Müsavat" partisinin önerdiği, hükümetin tatminkar faaliyetinin tanınmasına yönelik karar vermiştir fakat sosyalistlerin ısrarıyla ülkede gıda donanımını çözmek için özel komisyon oluşturulmuştur²³⁰.

Gerçi, "Müsavat" hükümette kaldı ancak bu durumda Parlamentoda hükümet gücü uzun süre devam edememiştir. 25 Şubat'ta F.Hoyski sağlığı ile ilgili sebepler nedeniyle istifa ettiğini açıklamıştır. Parlamento M.E.Resulzade'nin önerisi ile bu istifayı müzakere etmeden kabul etmiştir. Yeni hükümetin oluşumu "Müsavat" Parti üyesi N.Usubbeyov'a devredilmiştir. Onun adaylığını "İttihad" partisinden başka tüm partiler desteklemiştir. Gelecekteki hükümetin önerilen içeriği arasında keskin farklar vardır. "Müsavat" parlamentoda çoğunlukta değildi ve diğer partilerle birlikte blok düzenlemek zorundaydı.²³¹

Bu nedenden dolayı "Müsavat", "Ahrar" ve Sosyalistlerden oluşan koalisyon kurmak önerilmiştir. Müslüman Sosyalistler kurulmakta olan hükümetin, nüfusun ihtiyaçlarına uygun olmasını ve gerçekten demokratik devlet olmasını istiyorlardı. Bu yüzden, onlara göre sol kuvvetlerin de olduğu merkezi demokratik koalisyon oluşturulması mutlaktır. Bunun yanı sıra, onlar hükümetin politikasına etki etmek için hükümette kendilerinin çok sayıda temsilcilerinin olmasını istiyorlardı. Tarafsızlar adına konuşan Yusuf Ahmedzade kendi grubu için program düzenlemeye kalkışmıştır²³².

²³⁰ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.90.

²³¹ **Naş put' Gazeta**, 7 aprelya 1919, No: 61.

²³² **Zarya Gazeta**, 12 aprelya 1919, No: 43.

Böylece, prensib itibarıyla tüm parti fraksiyonları ile anlaşma elde edilmiştir. "İttihad" bloğu hariç Sosyalistlere, "Ahrar" ve tarafsızlar partisindeki kurulda yer alma hakkı verilmiştir fakat bu sayı çoğunluk için yeterli değildir. Bu nedenden dolayı Ermenistan ve Rusya-Slav Fraksiyonu beraber temsil edilmekteydi.

Milli politikada özellikle Azerbaycan'da yaşayan ulusal azınlıkların haklarının tanınmasına, kültürel ve ulusal özelliklerinin korunmasına, onlara dini inanç özgürlüğü verilmesine değiniliyordu. Hükümet milli saldırılara izin vermemek adına çalışıyordu. Mevzuat, çalışma meselelerine ve garanti konusuna ayrılmış burada tarım meselelerine değinilmiştir fakat N.Usubbeyov hükümeti ondan önceki hükümet gibi kararın kabulünü Milli Meclis'in toplanmasına bırakmıştır.

14 Nisan 1919 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu kurulu onaylamıştır. Bakanlar Konseyi Başkanı ve İçişleri Bakanı "Müsavat" partisinden olan N.Usubbeyov, Maliye Bakanı Aliğa Hesenov, Ticaret ve Sanayi Bakanı müsavatçı A.Ağa, Dışişleri Bakanı M.Y.Caferov, Posta ve Telekomünikasyon Bakanı Sosyalist C.Hacinski, Emek ve Adalet Bakanı Sosyalist A.Sefikürdski, Askeri Bakan S.B.Mehmandarov, Sağlık Bakanı A.N.Dastakov, Eğitim ve Dini İşlerden Sorumlu Bakan "Ahrar" partisinden Reşid Bey Gaplanov, Tarım Bakanı A.Kardaşev, Denetim Birimi Başkanı N.Nerimanbeyov olmuştur²³³.

Daha önce belirtildiği gibi Parlamento kendi faaliyetinin ilk aşamasında kendi kararlarını kabul edemiyordu. Bunun nedenlerinden biri partilerin çok dağınık konuşma yapmasıydı ve bu da meseleyi zorlaştırıyordu. Parlamento ülkenin sosyal siyasi hayatında önemli rol oynuyordu ancak yeni N.Usubbeyov hükümeti kendi programını ilan ettiği zaman mevcut parlamento yapısının ona bahsedilen sorunları çözmeye olanak sağlayamayacağı anlaşılmıştı. Görevleri 4 ay boyunca sadece belirli evraklara göz gezdirmek olmuş ve günün önemli meseleleri çözümsüz kalmıştır. Tarım komisyonu sadece toprakların haciz meselesini gündeme getirmiştir. Parlamento müzakereleri parti konferansına taşınmıştır.

Önceki hükümetin politikasından farklı olarak yeni kurul ekonomi siyaset alanında Azerbaycan'ın geleneksel ekonomi işbirlikçileri ile ilişkilere göz atmıştır. Bu durumda önemli olan Sovyet Rusya'dır. Burada petrole acil ihtiyaç vardı ve pazardaki önemli satış Azerbaycan petrolü olmuştur.

²³³ Adres-kalendar, s. 24.

1919 yılı Mayıs ayının ortalarında "Azerbaycan" gazetesi Gence Guberniyasının (Valiliği) Gazah ilçesinde tarım topraklarında gerçekleştirilecek ayaklanmaları yazıyordu. Çoğu zaman toprak sahipleri toprakların satılması veya kiralanması sırasında köylüleri kandırıyorlardı.

Oluşan karmaşık durum Taşnak hükümetinin gerçekleştirdiği Ermenistan'dan olan mültecilerin akını, Azerbaycan nüfusunun sınır dışı edilmesiyle daha da zor bir hal alıyordu. Mihaylov Komisyonu'nu araştırmalarına göre, sadece 1918 yılında 115 köy Taşnaklar tarafından yok edilmiştir. Bu sıkıntılı zamanın tüm zorluklarına rağmen genç cumhuriyet, hemşehrilerini en ağır koşullarda yalnız bırakmamıştır. Mültecilere yardım işinde temel rolü bakanlıklar üstlenmiştir. Bakü'de gıda teşkili ve dağıtım kuruluştan tarafından mültecilere aylık para teşviği verilmekteydi. Mültecilere ücretsiz veya anma meblağı ödeyerek yemek veriliyordu.²³⁴

Azerbaycan'daki iç hayatın zorluğuna rağmen, onun nihai kaderi dünya sahnesinde öncelikle Rusya'da olayların ilerlemesine bağlıydı. Bu zaman Rusya'nın kendi kaderi son derece avantaj kazanacak güçlere bağlıydı. Azerbaycanlılar için bu olgu iç savaşta iki taraftan hangisinin daha az tehlike oluşturacağı ile ilgili sorunları doğuruyordu. 1919 yılı boyunca Rusya'daki büyük tehlike sırasında Azerbaycan gönüllüleri General Denikin'in komutasında Güney Rusya'yı yardıma çağırıştır. Petrovsk'u yakaladıktan sonra Denikin ordusu Güneye doğru ilerledi. Dağlık Cumhuriyet parlamentosu ve hükümeti dağılmaya mahkum edilmiştir. Rusya ve Azerbaycan arasında tampon devlet rolünü oynamış Dağlık Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılması Azerbaycan için yakın tehlikeydi. Bu nedenden dolayı cumhuriyet yöneticileri endişeyle Denikin eylemlerini izliyorlardı. Dışişleri Bakanlığı müttefik kuvvetlerin kumandalarından Dağıstan çöllerinde gönüllü harbin giderilmesi için bir an önce önlemler alınmasını talep etmiştir²³⁵.

İngilizler, Rus General Denikin yardımına inanıyorlardı ve Bakü'ye yardım etme düşünceleri yoktu. Henüz 1919 yılının Ocak ayında İngiliz General Thomson Kafkasya Dağları ve Dağıstan'ın kuzey kısmından geçen demokrasi çizgisini oluşturmuştur.

Başbakan yeni diplomatik adımlar atmıştır. Aynı zamanda, General Şateltvor ve Bakü'de bulunan İtalyan temsilcileri ile sohbetler etmişlerdi. Derbendin işgali

²³⁴ Balaev A, *Fevral'skaya Revolyutsiya i Natsional'ne Okraini, Martovskie Sobitiya 1918 goda v Azerbaydjane*, Flinta, Moskva, 2008, s. 45.

²³⁵ Balaev, s. 46.

Azerbaycan ve Denikin ordusunun komutasında kurulan demokrasi çizgisinin bozulması anlamına geliyordu. 26 Mayıs 1919 yılında parlamento toplantısında Derbent ve Petrovsk'in bağımsızlığını korumak talebi ile "Müsavat" bölümü konuşma yapmıştır. Bu nedenle parti lideri M.E.Resulzade "Biz bağımsızlığımızı savunmalıyız. Dağıstan, Azerbaycan ve yeni kurulan devletler için kapıdır" demiştir. Başvuruya cevap olarak Başbakan Usubbeyov, sınır güvenliğini sağlamak için hükümet tarafından somut adımlar atılacağını bildirmiştir. Parlamento hükümetin ona destek vaat eden tüm tedbirlerini onaylamıştır²³⁶.

Usubbeyov'un raporunun müzakeresi zamanı tüm fraksiyonlar genel düşmana karşı bir cephede yer almayı kabul ettiler. Parlamentonun kabul ettiği bildiride Denikin'in devletimize yönelik görüşünün küçük halkları kendisine tabi kılmak ve özgürlüklerini alarak demokrasiyi yok etmek isteyen eski Çar Generalleri'nin emperyalist tutkuları sonucu olduğu belirtilmekteydi. Parlamenter hükümet etrafında birleşmek, böylece düşmana karşı mücadelede ordunun ve hükümetin başarısına katkı sağlamak için Azerbaycan vatandaşlarına çağrıda bulunmuştur. Usubbeyov, Güney Kafkasya'nın tüm halklarının bağımsızlık, onların özgür gelişimi mücadelesinde yer alacağından umutlu olduğunu bildirmiştir. Denikin işgaline karşı ve halkların kendi kaderini belirlemesine destek için halk ve dünya parlamentosuna başvurmuştur²³⁷.

Durum İngiltere'nin Denikin'in ayrıcalıkları ile ilişkileri normalleştirmeye gayret gösterecek kadar ağırlaşmıştı. 11 Haziran 1919 yılında İngilizler tüm Dağıstan üzerinde Denikin işgallerinin tanınması için Güney Petrovski'nin yeni sınır demokrasi çizgisini belirlediler. Bu gönüllü ordunun Azerbaycan sınırlarına yaklaşmasını özetlemekteydi. Buna rağmen, Sosyalist bloğu hükümetin attığı tüm adımların yeterince kararlı olmadığını ve İngilizler'in önlemlerine cevap vermediğini ilan ettiler. İngilizler'in bu tutumu Azerbaycan'ın tüm halkı arasında tepkiyle karşılanmıştır. İşçiler tarafından kabul edilen kararda "Bakü deniz limanından Denikin'in silah mühimmatı gönderilmektedir ve bu İngiliz Kumandanlığına başlıca olarak Güney Kafkasya'da özellikle de Azerbaycan'da ikiyüzlü siyasetini yürütmek için katkıda bulunduğu belirtilmiştir"²³⁸.

²³⁶ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.64.

²³⁷ a.g.e., s.65.

²³⁸ **Zarya Gazeta**, 12 iyunya 1919, No: 104.

Bakü'de sadece Denikin'e karşı değil hem de İngiliz kumandanlığının ikiye bölünmüş politikalarına karşı da protestolar yapıyordu. 1919 yılının başlarında Azerbaycan hükümeti Bakü Gubernatorluğu'nun (valiliği) kaldırılması için mücadele ediyordu. Bakü, 13 Haziran 1919 yılında işçilerin İngiliz birliklerinin Azerbaycan'da kalması aleyhine yönelmiş büyük gösteriye ev sahipliği yapıyordu²³⁹.

Sınırların güçlendirilmesi amacıyla parlamento 1919 yılı 27 Haziran'da oy birliğiyle Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyeti'nin hükümetleri arasında "Bağımsızlığın birlikte korunması" hakkında imzalanan sözleşmeyi onaylamıştır. Bu antlaşma oldukça siyasi bir önem taşıyordu. Öyle ki sözleşme sadece iki egemen devlet arasında dostluk ilişkilerinin güçlendirilmesine değil aynı zamanda Denikin tehlikesine karşı da güvence oluşturmaktaydı.

Azerbaycan Parlamentosu'nun tüm partileri sözleşmeyi teyit etmişlerdi. Sadece Bolşevikler sözleşmeyi ciddi önem arz etmeyen "kağıt parçası" olarak değerlendirerek onaylamamışlardır. Ağustos'un sonlarında İngilizler Güney Kafkasya'yı terk ettiler. Kafkasya'daki İngiliz ordusu sadece Denikin'in yolunu kapatmadı hem de Güney Kafkasya ülkeleri arasında barış ve istikrarı sağlamış oldu.

İngilizler'in Bakü'den gitmesi ile ilgili Azerbaycan Bakanlar Konseyi "Metropol" otelinde General Korn ve diğer yüksek rütbeli kişilerin onuruna akşam yemeği vermiştir. Kahvaltıda yaptığı konuşmada General Korn böyle bir zor geçiş döneminin Azerbaycan hükümetine özellikle de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın faaliyetine etki ettiğini belirtmiştir.

İngiliz'ler Bakü'yü terk ettiklerinde Azerbaycan hükümetine belediyenin yetki kadrosunu, askeri radyo bölümlerini, savaş gemilerini ve ordu mühimmatlarını teslim etmişlerdir²⁴⁰.

2.3. Azerbaycan Ordusunun Kurulması

Düzenli dış tehlike oluşumu, toprak bütünlüğünün korunma sorunu Azerbaycan Cumhuriyeti için kendi silahlı kuvvetlerini oluşturmayı gerekli kılıyordu. 28 Ekim 1918 yılında hükümetin oturumunda Sivil Savunma Şubesi'nin oluşturulmasına karar verilmiştir. 7 Kasım 1918'de Bakanlar Kurulu'nun kararıyla F.Hoyski'nin başkanlık ettiği Askeri Bakanlık oluşturulmuştur. 1918 yılında Askeri Bakanlık Gence'ye taşınmış

²³⁹ **Nabat Gazeta**, 15 iyunya 1919, No: 50.

²⁴⁰ **Nabat Gazeta**, 15 iyunya 1919, No: 50.

Kafkas İslam Ordusu'nun önceki askeriyesi esas alınarak Azerbaycan askeri bölümlerinde düzenli ordu yapılanması başlatılmıştır²⁴¹.

Parlamento ve hükümet askeri şubenin ihtiyaçlarına dikkat ediyordu. Askeri heyetinin yapısını hazırlamak için etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Henüz 1918 yılının Ekim ayında Türk subayların yardımıyla Gence'de gerçekleştirilen Uzman Çavuş Askeri Okulu oluşturulmuştur. Subayların eğitimi için Bakü'de subay okulu açılmıştır. 1919 yılı sonu 1920 yılı başlarında süvari, ağır silahlar ve istihkam okulları, havacılık, askeri ve tıbbi okullar açılmıştır²⁴².

1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'da piyade ve süvari alayları, topçu tugayı, bölümleri ve diğer teknik-askeri alanlar geliştirilmiştir. 1919 yılının sonunda Azerbaycan ordusu iki piyade ve bir süvari bölümden oluşmaktaydı.

Askeri sanayinin oluşturulması amacıyla gerekli önlemler alınmaktaydı. 1920 yılı 23 Şubat tarihinde parlamento Gence'de askeri fabrikanın inşa edilmesine karar verdi ve bunun için ödenek tahsis etmiştir fakat devletin almış olduğu tüm bu önlemlere rağmen ordu silah ve askeri uzman yönünden ciddi sıkıntılar yaşıyordu.

Bağımsızlık kazandıktan sonra Azerbaycan'ın karşılaştığı temel sorunlardan biri komşu ülkelerle sınır anlaşmazlıkları ve çatışmaların çözümü ve ADC'in toprak bütünlüğünün sağlanmasıydı. 1918 yılı Haziran ayında ADC hükümeti tarafından siyasi araçlarla sınır uyuşmazlıklarının çözüm ilkesine dayanarak komşu devletlerle özellikle de Ermenistanla görüşmelere başlanılmıştır. Azerbaycan Millî Şûrası bağımsızlığını ilan etmekte ve onunla bir konfederasyonda birleşmek için 1919 yılı 29 Mayıs tarihinde Erivanı Ermenistan'ın başkenti olarak kabul etmiştir. Hatta bu hareket bile iki ülke arasındaki ilişkilerin şiddetlenmesinin önünü alamamıştır. Daha sonra bu ilişki kanlı çatışmaya dönüşmüştür.

Nahçıvan nüfusunun ciddi direnişi ile karşılaşan ve Osmanlı ordusu tarafından mağlup olan Andronik, (Rus Ordusunda Ermeni gönüllülerinden oluşan birliklerin komutanı) 1918 yılının Ağustos ayında Zengezur mahalini işgal etmiştir. Rusya Ermenilerin tek dostuydu ve 1918 yazında Andronik Nahçıvan'da Sovyet hakimiyetini ilan etmiş ve bölge Sovyet Rusyası'na bağlı olmuştur²⁴³.

²⁴¹ Agamalieva N, Hudiev R, Ukaz, rab **Azerbaydjanskaya Respublika**, Stranitsı Politiceskoy Istorii, (1918-1920), Sabax, Baku, 1990, s. 27-28.

²⁴² Adres-kalendar, s. 292.

²⁴³ Agayan TS, **Rol` Rossii v İstoriçeskih Sud`bah Armyanskogo Naroda**, Iskustva, Moskva, 1978, s. 267.

4 Haziran'da S.Şaumyan özel telgrafında Merkezi Rusya hükümetinin terkbine kendi birlikleri ile geçmeye ve Bakü'deki yerel idarelere destek göstermeye hazır olduğunu belirtmiştir²⁴⁴. S.Şaumyan'ın cevap telgrafında "Culfa Halk lideri Andronik'e. Sizin No: 577 telgrafınızı aldım. Tam metinle Moskova-merkezi hükümeti haberdar ettim. Kendi tarafımdan sizin simanızda tüm halk kahramanlarını selamlıyorum” diye yazıyordu²⁴⁵.

Biçerahov ve Denikin ile yakın temas içinde olarak Andronik bazı yabancı ülkelerden büyük askeri-siyasi ve mali destek almıştır²⁴⁶.

Azerbaycan topraklarında soykırım politikasını gerçekleştiren Andronik'in Ermenistan yönetimi ile güçlü ilişkileri vardı ve hatta o yurtdışına gittiğinde kendini Taşnak hükümetinin temsilcisi olarak tanıtıyordu²⁴⁷.

Dağlık Karabağ Ermenileri 1918 Temmuz ayında Şuşa'da düzenlenen ilk kurultaylarında Ermenistan tarafından ciddi askeri-siyasi ve propaganda desteği aldılar ve eyaletin bağımsızlığını ilan ettiler.²⁴⁸ Daha sonra 1918 yılının sonbaharında Zengezur'un bir bölümünde kök salmış Andronik, orayı Ermeni valiliği ve Gorus şehrini de onun merkezi ilan etmiştir. Sonra Şuşa'ya girmeye çalıştı. O, Şuşa'yı "küçük Ermenistan" sözde Cumhuriyeti'nin başkenti ilan etmeye çalışmıştır.

Dolayısıyla ADC hükümeti birtakım önlemler almaya başlamıştır. Bu etkinlikler sırasında en önemlisi ve değerlisi Nahçıvan bölgesinde bulunan Türk-Araz Cumhuriyeti'nin kurulmasıydı. Bu kamu kurumu 1919 yılının Kasım ayından 1920 yılının Mart ayına kadar devam etmiştir. Onun toprakları Nahçıvan Şerur-Dereleyez, Ordubad ilçelerinde ve kent merkezindeki Serdarabad, Uluhanlı, Vedibasara, Gomerli, Mehri vs. alanları kapsıyordu²⁴⁹.

Türk-Araz Cumhuriyeti ADC ile sıkı ilişkiler kurmaya ve yollarını birleştirmeye çalışıyordu. Buna karşılık, ADC hükümeti de bu yönde belirli adımlar atmıştır. Milli Meclis'in oluşumunda Türk-Araz Cumhuriyeti'nin çıkarları dikkate alınmıştır. Karşılıklı çıkarların örtüşmesi koşullarında 1919 yılının Ocak ayında Nahçıvan bölgesine birkaç İngiliz askeri güçleri geldi. Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin Nahçıvan, Zengezur ve

²⁴⁴ a.g.e., s. 268-269.

²⁴⁵ *Bakinskiy Raboçiy Gazeta*, 18 iyulya 1918, No: 64.

²⁴⁶ Şahdin I, *Daşnaksugyun na Slujbe Russkoy Belogvardeyşını i Angliyskogo Komandovaniya na Kavkaze*, Tiflis, 1931, s. 13.

²⁴⁷ *Azerbaydjanskaya Bednota Gazeta*, 28 sentyabrya 1920, No: 30.

²⁴⁸ *Azerbaydjan Gazeta*, 17 noyabrya 1918, No: 19.

²⁴⁹ *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya*, s.77.

Karabağ bölgelerine karşı şiddet içeren planları etkin bir hal almıştır. Bu durumda, İngilizler Nahçıvan'ı geçici tarafsız bölge ve bu bölgede kendilerinin de valiliğini ilan etmişlerdi. Ermeniler üzerinde Şerur zaferinden sonra Nahçıvan bölgesinde zor siyasi durum ve hükümetin oluşturduğu diktatörlük ADC ile doğrudan ilişkiyi olanaksız kıldığından İran'la ilişkiler kurmaya çalışıldığını belirtmek gerekir. Bunu 1919 yılının 26 Şubat tarihinde Cefergulu Han tarafından Nahçıvan-Şerur bölgesinin İngiliz General-Gubernatoruna göndereceği bir mektubu da onaylamıştır²⁵⁰.

Nahçıvan'da İngiliz hakimiyeti döneminde, ADC yönetimi bu topraklarda Ermeni vahşetinin önlenmesi, vatandaşların güvenliğinin ve egemenlik haklarının korunması için belirli önlemler alınmıştır. 8-25 Ocak 1919 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu oturumunda hâlihazırda Nahçıvan bölgesinin Azerbaycanlı nüfusunun durumu ile ilgili konularda ve genel olarak eski Erivan Guberniyası ile ilgili sorunlar masaya yatırılmıştır²⁵¹.

25 Ocak tarihinde gerçekleştirilen toplantıda özel bildiri sunan M.E.Resulzade Ermenistan hükümetinin Müslüman nüfusa karşı saldırgan politikasını kötülemiş ve onları korumak için kritik kararların alınmasını önermiştir. 2 Ocak 1919 yılında Erivan Guberniyası temsilcileri ve Türk-Araz Cumhuriyeti temsilcisi N.Bayrambeyov arasında toplantı yapılmıştır. 5 Ocak parlamento binasında Erivan Guberniyası ve Nahçıvan mahalinin Azerbaycanlı nüfusunun temsilcileri tarafından olağanüstü toplantı yapılmış ve toplantıda Müslüman Guberniyaları kardeşliğinin kurumsallaştırılmasına karar verilmiştir. Ertesi gün bu kardeşliğin yöneticileri seçilmiş ve Erivan Guberniyasından olan mülteciler için 1 milyon ruble tahsis edilmiştir²⁵².

ADC hükümeti Nahçıvan'da yerel Müslüman nüfusun sorunlarını çözen özel General-Gubernator düzenlemiştir. ADC hükümeti Azerbaycan'ın güneybatı illerini kurtarmak için alınan önlemler sırasında en önemlisi Karabağ General-Gubernatorluğu'nun özellikle Cavanşir, Şuşa, Zengezur ve Cebrail mahallerinin oluşturulması olmuştur.

Artık özel General-Gubernator oluşturulması şart olmuştur. 15 ve 29 Ocak 1919 tarihlerindeki toplantılarında ADC hükümeti böyle bir General-Gubernatorun

²⁵⁰ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.78.

²⁵¹ **Azerbaydjan Gazeta**, 11 i 28 yanvarya 1919, No: 74-60.

²⁵² a.g.e., s.78.

oluşturulması ve General-Gubernatora Hüsrev Bey Sultanov'un atanmasına yönelik karar almış ve temel masraflar için 5 milyon ruble ayırmıştır²⁵³.

ADC hükümetinin kendi tarihi topraklarında General-Gubernator oluşturmak ve genel valinin H.Sultanov'un atanması kararı Ermenistan'ın silahlı direnciyle karşılanmıştır. Ermenistan bu durumdan tek çıkış yolunu ya Azerbaycan General-Gubernatorun feshinde ya da İngiliz General-Gubernatorun oluşturulmasında görüyordu. Ermeniler İngiliz savunmasına ve yardımına umut bağlamışlardı ve Nahçıvan bölgesinde "Ermeni denetimi" oluşturmaya çalışıyorlardı. 1919 yılı 15 Nisan'da bölgenin Ermeni kontrolüne geçmesi üzerine çok sayıda asılsız haberler yayılmaya başlandı. Bu yüzden de Erivan'daki ADC hükümeti Ermeniler'in bu yasa dışı hareketini durdurmak için Azerbaycan hükümetine başvurdu²⁵⁴.

1919 yılı Mayıs ayının ortalarından Temmuz ayının sonlarına kadar İngiliz-Ermeni ortak hazırlığı bölgede Taşnak yönetimini ortaya çıkartmıştır²⁵⁵.

Bolşevikler ve Albay İlyaseviç tarafından oluşturulan sözde "Lenkeran bölge yönetimi" arasındaki silahlı mücadele 1919 yılı 15 Mayıs tarihinde Muğan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması ile sona ermiştir. Bu olay Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'ı işgal etmek planlarının bir parçasıydı. Bu durum, Sovyet hükümetinin bölgeye Astrahan askeri seferi aracılığıyla büyük askeri araç ve 1 milyar ruble tutarında para gönderdiğini teyit etmektedir. ADC hükümeti bölgede kendi egemenliğini kazanmak için General G.Selimov'un kumandanlığı altında askeri birlik göndermiştir. İlk önce Denikin kuvvetlerini yendikten sonra Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri 25 Temmuz'da "Muğan Sovyet Cumhuriyeti'nin" varlığına son vermiştir. Hükümet bölgede kendi yetkili temsilcilerini belirlemiştir²⁵⁶.

Böylece, devletin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına yönelik daha bir provokasyon eylemi engellenmiş oldu. 1919 yazında Paris Barış Konferansı'nda yer alan Azerbaycan heyeti Ermenistan ve İran'a karşı gergin diplomatik ve siyasi mücadeleye, uluslararası kamuoyun dikkatini Karabağ, Zengezur, Nahçıvan bölgelerinin tarihi topraklarımız olduğu meselesine yöneltiyordu.

²⁵³ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.79.

²⁵⁴ a.g.e., s.80.

²⁵⁵ **Azerbaydjan Gazeta**, 16 may 1919, No: 168.

²⁵⁶ Nesib Nesibzade, **Azerbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920)**, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1996, s. 234.

1919 yılının ikinci yarısında Kuzey Azerbaycan'da İngiliz mevkilerinin zayıflaması bağlamında, ABD hükümeti kendi lehine yukarı bölgelerde özellikle de Nahçıvan'da Ermenistan, Azerbaycan çatışmasını kullanmaya gayret ediyordu.

1919 yılının sonbaharında Ermenistanla Zengezur arasında geniş çaplı askeri-siyasi ve diplomatik eylemler gerçekleştiriliyordu. Bu bölgede tehlikeyi dikkate alarak, 1919 yılı Ekim ayında ADC hükümeti General C.Şihlinski kumandanlığı altında Karabağa yasa dışı askeri yardım gönderilmesi konusunda emir vermişti.

ADC'in bu zorunlu adımı Ermenistan tarafından bölgenin yerel halkına karşı askeri kampanya ve Zengezur'un iç işlerine karışmak gibi değerlendirilmiştir. Ermenistan hükümeti Kafkasya dışında büyük diplomatik gürültü kirliliği yaratmıştır. 12-13 Ekim Bakü'de Ermenistan diplomatik temsilcisi G.A.Bekzadyan ve N.Ussubeyov, M.Caferov arasında görüşme organize edildi. Görüşmede, yılın sonunda planlanan arazi meselelerine yönelik düzenlenecek Ermenistan-Azerbaycan toplantısı ile ilgili konular tartışılmıştır²⁵⁷. 1919 yılı 23 Kasım tarihinde Amerikan aracılığıyla Azerbaycan ve Ermenistan arasında Tiflis'te ek görüşmeler ve tartışmalar gerçekleşmiş beş maddeden oluşan sözleşme imzalanmıştır²⁵⁸.

Bu anlaşma geçici bir nitelik taşıyordu ve şartlarına göre Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tüm anlaşmazlıklar ileride düzenlenecek konferansta karmaşık şekilde çözüm bulmalıydı. Anlaşma şartları Azerbaycan için uygunsuzdu ve askeri-siyasi çıkarlarına zarar veriyordu. Ermenilerin samimiyetine inanarak ve müttefiklerin başvurusunu dikkate alarak Azerbaycan Zengezur'dan kendi birliklerini geri çağırdı. Bunu kullanan Azerbaycan hükümeti bölgeye daha düzenli ordu gönderdi ve geniş çaplı askeri operasyonlara başladı. Müsavat Partisinin II. Kongresi'nin dördüncü oturumunda delegeler hükümetten tüm önlemleri almayı ve ADC'in Zengezur üzerinde egemenliğini korumak için mevcut gücü seferber etmeyi talep etmiştir²⁵⁹.

1920 yılının başlarında Azerbaycan topraklarının ilhakı için Ermenistan'ın girişimleri artmıştı. Hükümetin aldığı askeri-siyasi nitelikte önlemler Taşnakların planlarını gerçekleştirmeye olanak tanııyordu. 1920 yılının Mart ayında Ermenistan'ın Şerur ve Ordubad'a askeri saldırıları Kelbeli Han'ın silahlı desteleri ve onunla faaliyet

²⁵⁷ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.81.

²⁵⁸ a.g.e., s.81.

²⁵⁹ **Azerbaydjan Gazeta**, 11 dekabrya 1919, No: 43.

gösteren küçük Türk grup tarafından geri püskürtülmüştür. Ermeniler savaşta çok fazla kayıp vermiş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır²⁶⁰.

1920 yazında Karabağ'da ağır yenilgiden sonra Ermeni güçleri Azerbaycan'ın diğer bölgesi Zengezur üzerinde denetimi onaramadılar. Böylece, gergin mücadele ve genellikle ulusal hükümetin düşünülmüş politikası sonucunda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü sağlanmıştır.

ADC'in varlığı sırasında arazisi 113.895,97 km² idi. Bunlardan 97.297,67 km² tartışmasız, 16598,30 km² tartışmalı arazi olarak görülüyordu. Azerbaycan'ın XI. Kızıl Ordu tarafından işgali ve Bolşevikler tarafından iktidarın işgali 28 Nisan 1920 tarihinde onun toprak bütünlüğünü sağlamaya olanak sağlamıyordu. O günden itibaren Karabağ, Zengezur ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin daha trajik günleri başlamıştır²⁶¹.

2.4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Ekonomi Politikası

ADC'in kurulması sadece yeni siyasetin temelini atılması değil yeni ekonominin temelini oluşturulmasını da öngörüyordu. Bu iki kavram, ekonomi ve siyaset birbiriyle bütündür. Siyasi reformların başarıyla uygulanması ekonomide başarıya ya da tam tersine ekonominin bilançosu siyasetin normalleşmesine yol açmaktadır. ADC'in ekonomi alanında aldığı önlemleri yalnızca burjuva ya da yalnızca sosyalist önlemleri olarak nitelendirilemez. ADC'in ekonomik ve siyasi platformu vatandaşlarının eşitliğine dayanan bir toplumun kurulmasını öngörüyordu. Bu amaca ulaşmak için temel araç mülkiyet çeşitliliği ilkesini test etmektir. Sosyal, özel, ortak fon ve belediye mülkiyetinin gelişimi için eşit koşullar oluşturulmuştur.

Bunun yanı sıra hükümet çeşitli mülkiyet biçimleri özellikle de büyük fabrikaların ülke ekonomisinin temelini teşkil etmemesi olgusunu tasdik etmiştir. Azerbaycan, tarım ülkesi olduğundan dolayı toprak meselesi en güncel ekonomik, sosyal ve siyasi meseleler sırasındaydı. Petrol endüstrisinden sonra tarım alanı ekonominin önemli alanlarından olduğundan tarım meselelerinin çözümü sadece ülkenin sosyoekonomik durumunu iyileştirebilir ve nüfusun %76'sını teşkil eden köylü kitlesini hükümetin safına çekmekteydi²⁶².

²⁶⁰ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.82.

²⁶¹ a.g.e., s.83.

²⁶² *Istoriya Azerbaydjana*, Tom. III, ç. II, Moskovskiy raboçiy, Moskva, 2000, s. 4.

Yukarıda belirtildiği gibi, Azerbaycan tarımına ciddi darbe indirilmiştir. Genellikle, Azerbaycan'da tarım reformları gelişiminin başlangıcı Azerbaycan tarımında üretim ilişkileri kapitalist ilişkilerin gelişmesi olarak tarif edilebilir. Topraksız ve az topraklı yoksul çiftçiler toprak sahiplerinden toprak kiralamak veya tarım işçisi olarak çalışmak zorunda kalıyorlardı. Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde kira genellikle topraktan kullanımın bir biçimiydi²⁶³.

Toprak sahipleri çiftliklerinde paralı işçilerden yararlanmaktaydı²⁶⁴. Henüz Kafkasya Meclis döneminde, Bolşevik aktivasyon günlerinde Bolşevikler demagojik, popülist sloganlarla, tarımsal tezlerle konuşma yapıyorlardı. Bu çalışma Kafkasya Meclis'nin 7 Mart 1918'de onaylanan "toprak projesi" yazarları tarafından yürütülüyordu²⁶⁵.

Bu yasanın eksik olduğu Güney Kafkasya devletlerinin bağımsızlığı ilan edildikten hemen sonra anlaşılmıştır. Azerbaycan hükümeti bu "yasayla" çoğunluğa karşı gelinmeyeceğini ve devletin hayati çıkarlarına cevap veren daha ciddi eylemler düzenlenmesini gerektiğini anlamıştır. İşte bu yüzden, F.Hoyski'nin ilk hükümeti 22 Haziran 1918'de ülkede Kafkasya tarım kanunları şartlarının yayılmamasına yönelik karar almıştır.

Kararnamenin uygulanması bölümünde şu ifadeler yer almaktadır:

1. Kurucu Meclis çağrılana kadar Kafkasya Meclisi tarafından kabul edilen toprak reformu üzerinde hareket durdurulacaktır,
 2. Ödenen ücretler konusunda rapor sunulacaktır,
 3. Toprak komitelerinin iptali veya yeniden organize edilmesine yönelik bir an önce rapor sunulacaktır,
 4. Şimdiye kadar istila edilmiş özel ve devlet toprakları geri alınacaktır²⁶⁶.
- Kafkasya tarım kanunu ile beraber Bakü Guberniyasında yürürlüğe giren Sovnarkoma'nın (Bolşevik sistemindeki en yüksek hükümet organı) toprak hakkında kararnamesi de feshedilmiştir²⁶⁷.

²⁶³ 20 let Azerbaydjanskoy SSR, Statističeskiy sbornik, Elm, Baku, 1940, s. 44.

²⁶⁴ Karaev A.G, Iz Nedavnego Proşlogo, Baku, 1926, s. 5.

²⁶⁵ Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya, s.88.

²⁶⁶ Adres-kalendar, s. 31.

²⁶⁷ Gruziya Gazeta, 4 oktyabrya 1918, No: 21.

4 Şubat 1919 yılında toprak reformu yasa tasarısını geliştirmek için Menşevik Hümmetçi Smedağa Ağamalıoğlu'nun başkanlık ettiği tarım komitesi kurulmuş ve oraya 9 kişilik çeşitli siyasi grupların temsilcileri katılmıştır.

Tüm bunlar hem parlamentoda hem de bütün olarak ülkede ortamı gerginleştirmiştir ve hükümet krizine neden olmuştur artık bu yasa tasarısının başarısız olduğu açıktı ve 1919 yılı 23 Nisan tarihinde yapılan parlamento oturumunda tarım komisyonu üyeleri kanunun temel noktalarını komisyon günlüğünde masaya yatırmışlardı. Mülk sahiplerinin özel arazilerine el konulması ve alınması meselesi kaldırılmıştır. Çeşitli parti temsilcilerinin oturuma katılması, hemen karışık ve kararsız atmosfer oluşturmıştır. "İttihad" Partisi adına konuşma yapan Behram Bey Bağirov bu partinin mülkedarların özel arazilerinin geri alınması konusunda ısrarlı olduğunu belirtmiştir. İttihatçılar tarafsızlar grubuna katılmıştır. Parti temsilcisi toprak sahiplerinin maddi hasarını ödemek için özel fon oluşturulmasının gerekliliğini belirtmekteydi. Müsavatçıların sağ kanadı tarafsızların düşüncesini destekleyerek istila edilmiş toprak sahiplerinin ciddi tepkisine neden olacağını ve bunun da sırayla tarım sektörünün dağılmasına yol açabileceğini belirtmiştir. Sosyalist bloğu ve Hümmetçi-Menşeviklerin toprakların geri alınarak veya müsadere edilerek kendi asıl sahiplerine köylülere verilmesine yönelik alanları vardı. Uzun tartışmalar ve oylama Sosyalistlerin lehine olmasına rağmen genellikle parlamento toplantıları kararının projenin kaderine hiçbir etkisi olmamıştır²⁶⁸.

Projenin geliştirilmesi yönünde yapılan bir diğer çalışma ise Ermenilerin ve Rus göçmenlerin yanı sıra sahipleri tarafından terk edilmiş özel mülkiyetten kalan toprakların geçici idaresinin bakanlık tarafından kabul edilmesi olmuştur. Bunu yapmak için ilçede Tarım, İç İşleri ve Maliye Bakanlığı temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu topraklar köy topluluklarına ve bireysel köylülere kiraya verilmesi için komisyonlara verilmekteydi ve onlar bölgede yaşayan özel kişilere de kiraya verilebilirdi. Örneğin, Tarım Bakanlığı'nın emrine dayanarak Muğan'da 5 bin desyatin (ölçü birimi, 1,1 hektara tekabül eder) sulanan arazi dikilen bitkilerle birlikte açık artırma olmadan 1919 yılında köy topluluklarına kiraya verilmesi için tahsis edilmiştir²⁶⁹.

²⁶⁸ **Zarya Gazeta**, 29 aprelya 1919, No: 60.

²⁶⁹ **Azerbaydjan Gazeta**, 22 noyabrya 1918, No: 24.

Kiralama işleminin bu türünde ödemeler aynı vergisi ile gerçekleşmekteydi. Fakat bu deneyim beklentileri karşılamamıştır. Radikal reformlar gerekiyordu. İşte bu yüzden 6 Haziran 1919 tarihinde Bakanlar Kurulu'nda tarım reform projelerinin onaylanması için sunulacak tarım reformlar şubesi oluşturulmuştur²⁷⁰.

Bakanlıkta çözülecek meseleler yeterince yoğun ve 1919 yılının Ağustos ayında Tarım Bakanı Hidayet Bey Sultanov'un yönetimi ile 2 yasa tasarısı hazırlanmıştır. Bunlar:

1. "Azerbaycan Cumhuriyeti nüfusunun toprakla temini" hakkındaki tasarısı.
2. "Ormanların kamu emlakının özel mülkiyete geçmesi"ne yönelik kanun²⁷¹.

Bu yasaların da kaderi parlamentonun kabul ettiği yasaların kaderiyle aynı olmuştur. Azerbaycan'daki hükümet krizi bu kanunları müzakereye bile izin vermemiştir. Oldukça radikal görüşleri olan Başbakan Ussubbeyov tarafından kurulan yeni hükümet kurulu, yeni tarım politikasını geliştirmek niyetinde olduğunu beyan etmiştir. Tarım Bakanlığı'nın işi sonuçlandırılarak bakanlığa geri verilmesi için Sosyalist Ahmet Cevdet Bey Pepinov görevlendirilmiştir²⁷².

1920 yılı Mart ayının başlarında bakanlık yeni "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti nüfusunun kamu arazileri ile temini için toprakların ayrılıp özel mülkiyete ve hükümete sunma" hakkında yasa gelişimini sona erdirdi²⁷³. Bu nedenden dolayı, parlamento komisyonu toprakların bedelsiz tahsis edilmesi sloganını ısrarla sürdürüyordu. Tam da beklendiği gibi, bu proje parlamentoya sunulmadı. Ülkede durum giderek gerginleşmekteydi. Hükümet halen tarım kanununu müzakereye başlanamamıştı. Bu mesele oldukça karışık bir hal almıştır. Müsavat Partisinin II. kongresi döneminde, faaliyetleri kendi parti fonksiyonerleri tarafından ağır eleştiriye maruz kaldığında parti lideri M.E.Resulzade, detaylı bir biçimde bu konuda acele etmenin yanı sıra aşırı gecikmenin aynı sonuca yol açabileceğini belirtmiştir²⁷⁴.

Sadece 1920 yılı 16 Şubat tarihinde, parlamentonun bir sonraki toplantısında "Müsavat" Partisi temelini kongrenin tarım hususundaki kararının teşkil ettiği tarım yasası teklifini sunmuştur. Toprakların alınması dikkatli yaklaşım gerektirmekteydi çünkü bu konu dikkatli yaklaşım gerektiren çok karmaşık meseleydi. Unutmayalım ki

²⁷⁰ **Azerbaydjan Gazeta**, 13 iyulya 1919, No: 250.

²⁷¹ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.90.

²⁷² **Iskra Gazeta**, 13 yanvarya 1920, No: 23.

²⁷³ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.90.

²⁷⁴ **Azerbaydjan Gazeta**, 7 dekabrya 1919, No: 39.

özel toprakların sahibi özel kişilere aitti ve onların kaderi hükümeti ilgilendiriyordu. Devletin programı tarım sektöründe toplumun tüm kesimlerinin çıkarlarını yansıtacak şekilde oluşturulmalıydı. Buna dayanarak son (dördüncü) yasa mükemmel olmasa da bu dönem için daha modern sayılabilirdi.

Yasa tasarısı ciddi araştırma ve kontrol gerektiriyordu fakat parlamento Tarım Komisyonu'na bu konuyu araştırmak için 10 günlük süre vermiştir²⁷⁵ ancak Tarım Komisyonu bu süre içinde tamamen etkisizdi. Komisyon üyeleri hükümet krizi ile ilgili uzun zamandır toplantı yapmıyorlardı ve bu yüzden de daimi Başkanı Ağamalıoğlu yeni üyeler ile özellikle Sosyalistler hesabına değişiklik yapılmasını önermiştir. Ağamalıoğlu'nun komisyonunun siyasi güç dengesini bozmak girişimi başarısız oldu ve komisyonun temel faaliyetini Müsavat Partisi organize etmiştir²⁷⁶.

Ülkenin mali durumu da iyi değildi. Ülkede siyasi istikrarsızlık, artan işsizlik, ruble kurunun düşmesi ve hükümette güvensizlik hüküm sürüyordu. Bunun tüm sorumluluğu parlamentonun üzerindeydi. Sadece 4 aylık çalışmadan sonra parlamento çökmüş ekonomiyi onarmak için yasalar kabul etmeye başlamıştır. Bu yasalar ilk önce kredi, banka, vergi ve gümrük alanları ile ilgili olmuştur.

Devlet vergi sistemine katkı sağlanması için yasa paketi hazırlanmış ancak parlamento bunun için geleneksel vergi sistemini temel almıştır. Burada ise ağır gümrük ve tüketim vergileri ön planda olmuştur. Bu vergiler ise işçilerin omuzlarında ağır bir yük teşkil etmekteydi. Zaten hükümet ve parlamento ek kaynak elde etmek için sık sık vergilere başvurmak zorunda kalıyordu ama tüm siyasi partiler, ayrıca hükümet partisi Müsavat Partisi dahil dolaylı gelir vergisinin kaldırılması lehine konuşma yapmışlardır. 1919 yılının başlarında devlet geliri 600 milyon rubleydi ve 400 milyon rublesi dolaylı vergiler özellikle de petrol ürünleri vergilerinden elde ediliyordu²⁷⁷. Vergi politikasındaki diğer bir sıkıntı bölgelerde personel eksikliği ve vergi toplanmasının ilçe başkanlarının yönetiminde olmasıydı. Maliye Bakanlığı'na bağlı mevcut vergi şubesi objektif nedenlerle vergilerin tüm türlerini ve tüm ülke iç vergilerin toplanmasını yetiştiremiyordu²⁷⁸.

1919 yılının Nisan ayında Maliye Bakanlığı tarafından devlet vergi sisteminin oluşmasında önemli rol oynamış bir kanun kabul edilmiştir. Kanun'un 2 maddeden

²⁷⁵ Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya, s.91.

²⁷⁶ **Iskra Gazeta**, 26 fevralya 1920, No: 67.

²⁷⁷ Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya, s.91.

²⁷⁸ **Vestnik Pravitel'stva Gazeta**, 22 yanvarya 1919, No: 5.

oluşmasına rağmen bu kanunla ilk defa doğrudan ve sabit vergi oranlarının belirlenmesine hizmet etmesi açısından bu kanunlar çok büyük önem taşıyordu. Kabul edilen yasada devletin mali durumunun, vergi sisteminin oluşturulması ve güçlendirilmesi ve çalışanların da durumunun iyileştirilmesi öngörülmüştür fakat bu dolaylı vergi oranlarının kabul edilmesinin olumsuz sonuçları da vardı. Öyle ki onun kabulünden sonra iç piyasada fiyat arttı, enflasyon hızlandı ve halk bütçesinde ciddi hasar meydana geldi. Bu yüzden de en ciddi mali problemlerden biri ülkede bağımsız dövizin olmamasıydı.

1919 yılı 14 Nisan tarihinde parlamentoda konuşması sırasında Başbakan N.Usubbeyov mali-para politikasının doğru oluşumu için Bakü ve Tiflis arasında bulunan para basımındaki benzerliğin giderilmesi gereğini belirtmiştir. Başbakan, eğer ihraç aracı ile Azerbaycan döviz kurunun düzenlenmesi yönünde başarı sağlanırsa ek paranın piyasaya çıkarılmasına gerek kalmayacağını düşünüyordu. Değerin yükseltilmesi için Başbakan, ilk olarak petrol satışının sadece Azerbaycan döviz ile yapılmasını önermiştir. Hükümetin bu meselenin çözülmesinde herhangi bir aşama kaydetmesi ancak 1920 yazında sağlanmıştır. Başbakan'ın Maliye Bakanı'na gönderdiği memorandumda, Finans Bakanı'nın 1920 yılı 22 Nisan tarihli "Batumi'a ihraç edilen petrol ve petrol ürünleri için tüketim vergisi ödemeleri sadece Azerbaycan Manatı ile ödenmesi" kararı ile tamamen mutabık olduğu belirtilmiştir²⁷⁹.

Sonraki dönemlerde enflasyon daha da yükselmiştir. Tanınmış bilgi ajansları pound sterline karşı Bakü para birimi kurunun düşmesi hakkında 1919 yılının Ekim ayında 1 pound 525 ruble, Kasım'da ise artık 730 rubleden oluştuğunu yazmıştır²⁸⁰.

Bu nedenle, hükümetin mali politikasında ilk iş emisyonların durdurulması, diğer kaynak ve yollarla paraların tedavülde çıkarılması için çözüm bulmak olmuştur. Parlamento para meselesini kontrol altında tutmak için çok çaba sarf etmiştir. 1919 yılının Nisan ayında Maliye Bakanlığı 510 milyon ruble için emisyon haklarını artırmak hakkında kanun tasarısı sunmuştur. Bu ise parlamento üyeleri tarafından protesto ile karşılanmıştır. Bazı milletvekilleri parlamentonun izni olmadan hükümetin para baskısı yapmasının yasaklanması yönünde konuşmalar yapmıştır. Tartışma konusu ilk önce parlamentoda onun kabulüne karşı çıkanlar tarafından mali-bütçe komisyonunda masaya yatırılmıştır. Komisyon üyeleri paranın belirli meseleler için sarf edilmediğini

²⁷⁹ Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya, s.93.

²⁸⁰ a.g.e., s. 93.

düşünüyorlardı. Hükümetin aylık maliyeti 135 milyon rubleden oluşmaktaydı ve onun 60 milyonu petrol endüstrisinin finanse edilmesine, 35 milyon ruble İngiliz Komutanlığına, kalan 40 milyon ruble ise devletin temel ihtiyaçları için harcanıyordu. Bu nedenle, harcamaların sürekli artması hükümeti baskı hizmetlerine başvurmak zorunda bırakmıştı. 5 Mayıs 1919 tarihindeki oturumunda parlamento gerekli miktarda para basımına izin veren karar aldı ve parlamentonun yaptırımını ilave para piyasaya sürülmemesi ve ayrıca devlet bankası düzenlenmesine devam ettirilmesine karar vermiştir²⁸¹.

Solcular hükümetin mali politikasını eleştiriyorlardı. Onlarca "İttihad", "Ahrar", Ermeni partileri dayanışma içindeydi. Parlamentonun üç oturumu bu meselenin müzakeresine ayrılmıştır. A.Garayev'in görüşüne göre hükümet sadece devleti dağılmaya mahkum edecek para tedavülü ile uğraşmaktaydı. Maliye Bakanlığı'nın görevi ise dolaylı vergilerin artması ile uğraşmaktı. A.Pepinov'a göre ise 600 milyon ruble 3 ay yetecek daha sonra ise hükümet yeniden para basma için izin talep edecekti. Alternatif siyaset gibi onlar ticaretin yeniden tekelciliğini önermişlerdir²⁸².

"İttihad" Sosyalistlerin ticari tekelcilik düşüncesini destekliyordu, Malhazyan (Ermeni partisi) ise ülkeden hammaddenin ücretsiz ihracı fikrini savunuyordu²⁸³.

Devlet harcamalarının sadece vergiler ile karşılayamadığı bir ortamda para yeterli değildi. Üretim maliyetlerini azaltmak ve yeni gelir kaynakları bulmak temel konulardan biriydi.

Ülkede yabancı para birimine gereksinim vardı ve bunu elde etmek için ihracatı yükseltmek gerekmekteydi. Müzakere zamanı finans meselesinin restorasyonu yönünde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. İttihad kredi verilmesi fikrini destekliyordu fakat halkın hükümete güvenmediğini ve bu nedenden dolayı kredi almayacaklarını da belirtiyordu.

Sosyalist ve İttihatçıların karşı çıkmasına rağmen uzun müzakerelerden sonra 600 milyon ruble için emisyon alımına yönelik kanun tasarısı kabul edilmiştir. Aynı oturumda hükümet gelir vergisini yükseltmek için öngörülen kanun tasarısını reddetmiştir²⁸⁴.

Genel olarak parlamento tarafından incelenen kanun projelerinin üçte birlik kısmı maliyenin güçlendirilmesine yönelikti. Devletin, mali politikasını gerçekleştiren

²⁸¹ a.g.e., s.93.

²⁸² **Azerbaydjan Gazeta**, 2 dekabrya 1919, No: 237.

²⁸³ **Azerbaydjan Gazeta**, 2 dekabrya 1919, No: 237.

²⁸⁴ **Vestnik Pravitel'stva Gazeta**, 20 dekabrya 1920, No: 357.

ekonomik-mali kurumunu oluşturmak için devlet bankası ve devlet tasarruf bankasını kurması gerekmiştir.

Bankanın kurulması ülkenin ekonomik hayatının güçlendirilmesine ihtiyaç duyuyordu. İnsanların kredi bankalarına güveni kalmamıştı ve kendi maddi kaynaklarını oraya yatırmış ve böylece kredi bankalarında kullanılmayarak birikmiş büyük para meblağları vardı. Bu durum ise rublenin satın alma gücünü olumsuz etkileyerek ek kambiyo senetlerinin piyasaya çıkarılmasına neden olmuştur.

Yasaya göre bankanın temel amacı emisyon, döviz konularının düzenlenmesi ve özel bankacılık sektörünün sürekli kontrol altında tutulmasıydı. Bankanın başında bankacılar danışma kurulu duruyordu. 18 Eylül'de devlet bankasının tüzüğü kabul edildi ve nihayet 30 Eylül'de resmen açılmıştır. 25 Ekim yasaması ile Devlet Bankası'nın Gence şehri'nde de şubesi açıldı fakat 1919 yılı 1 Eylül tarihinde faaliyete başlamıştır²⁸⁵.

Azerbaycan Devlet Bankası'nın oluşturulması ile banka mevduatları ve küçük kredi birliği hakkında meseleler ileri sürülmüştü. Önceleri banka mevduatlarının mevcut olmasına rağmen fiilen faaliyet göstermiyorlardı. 1919 Ekim sonlarında parlamento 12 merkezi, 70 yerel banka mevduatları ve 200 küçük kredi bankaları oluşturulmasına yönelik kanun tasarısını kabul etmiştir.

Çiftçiler, iş adamlarının, sanayici ve kooperatiflerin işini kolaylaştırmak için onlara ekipman, büyükbaş hayvan, tohum alımı ve gerekli malzemelerle temin edilmesi amacıyla küçük kredilerin verilmesi, 1920 yılı 15 Ocak tarihinde parlamento tarafından karar kabul edilmiştir. Bu yasanın kabulü ile kooperatif birlikler ve onların sendikaları üzerinde Rusya gücünü kaybetmiştir. Bunun yerine küçük krediler oluşturularak kredilerin verilmesi ve temel sermayenin yükseltilmesi için devlet hazinesinden iki milyon ruble tahsis edilmiştir²⁸⁶.

Devlet bankasının, banka mevduatlarının, küçük kredi bankalarının ve diğer mali kurumların oluşturulması, mali ve kredi politikasının güçlendirilmesine ve para meselelerini sürekli kontrol etmeye yardımcı olmuştur. Azerbaycan hükümeti ayrıca gümrük mevzuatının oluşturulması için adımlar atmaya başlamıştır. Parlamentonun faaliyet ettiği dönemde gümrük meselelerine yönelik 20 yasa kabul edilmiştir. Sonuçta, 1920'lerin başlarında cumhuriyette Devlet Gümrük Hizmeti mevcuttu. Bu ilkeler çeşitli sınır kapılarında gümrük postlarının oluşturulmasını sağlıyordu. 1919 yılı 27 Mart

²⁸⁵ Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya, s.94.

²⁸⁶ Vestnik Pravitel'stva Gazeta, 24 yanvarya 1920, No: 372.

tarihinde parlamentonun kararı ile gümrük idare bölümü yeniden oluşturulmuştur. 1919 yılı 23 Haziran tarihli kararla Maliye Bakanlığı nezdinde gümrük resmlerinin düzenlenmesi ile ilgilenen "Gümrük vergileri" şubesi kurulmuştur²⁸⁷.

Hükümet ve parlamento ekonomideki zor durumdan çıkış yollarından biri olarak üretilen petrolün büyük bir kısmını kabul eden Sovyet Rusyası ve diğer komşu ülkelerle dış ticaretin kurulmasında görüyordu. Bu ülkelerle ilişkiler Bakü stoklarında birkaç milyon dolar değerinde stratejik hammaddenin birikmesine yol açmıştır.

Hammadde ithalindeki yasağın, özellikle de petrol ürünlerinin ithalindeki yasağın kaldırılmasına acil gereklilik duyulmuştur. 1919 yılının Aralık ayında parlamento ikinci oturumunda bu konuyu müzakere ederek "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sınırları dışında hammadde ihracına gerekli ortamın oluşturulması"na yönelik yasa kabul edilmiştir.

Parlamentonun özünde bu meseleye iki yaklaşım vardı. Özgür ticaretin taraftarları, ihraç üzerindeki tüm kısıtlamaların ortadan kaldırılmasında ısrar ediyorlardı. Gerçekten de serbest ticaretin uygulamasının ilk sonuçları felaket sonuçlara neden olmuştur. Öyle ki Azerbaycan pazarı hiçbir işe yaramayan değersiz kağıt para ile çevrilmiştir. Sosyalist grupların bir parçası olan İttihad, ticaret üzerinde devlet inhisarı fikrini destekliyordu. Bu kararın kabulü ciddi sonuçlara, sanayi ve ticaretin tamamen çökmesine neden olabilirdi. Böylece parlamento özgür ve devlet ticareti arasında ara yolu sağlayan en optimum çözüm seçeneğini kabul etmiştir. Malın değerinin yarısını ihracatçı herhangi bir dövizle ödeyebilirdi. 1919 yılı 11 Aralık yasası kabul edildiği andan itibaren malların serbest sevkiyatı yapılmıştır. İthalat malları derecelendirilmekte ve seviyesine bağlı olarak devlet hazinesine %25'e varan vergi ödenmekteydi²⁸⁸.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti kendi varlığının ilk gününden itibaren petrol krizinden çıkışı için somut adımlar atılmasını belirtiyordu. Öyle ki çeşitli şubelerde petrol ürünlerinin kötüye kullanımının incelenmesi için özel Soruşturma-Denetim Komisyonu oluşturulmuştur.

Petrol, Azerbaycan ihracının temel maddesiydi ve bu nedenle hükümet donanımının yenilenmesi için büyük çaba sarfetmiştir. Rusya pazarları malum nedenlerden ülke için yitirilmiştir bu yüzden de dikkati Azerbaycan pazarını dünya pazarı ile birleştiren Bakü-Batum petrol hattının onarımına yöneltmek gerekiyordu.

²⁸⁷ Vestnik Pravitel'stva Gazeta, 19 iyulya 1919, No: 206.

²⁸⁸ Vestnik Pravitel'stva Gazeta, 19 iyulya 1919, No: 206.

Petrol boru hattının kaderi çok karmaşıktır. Onun inşaatı henüz XIX. yüzyılda başlamıştır. (1897 yılında başlanmış, 1907 yılının Haziran ayında sona ermiştir). Petrol boru hattının toplam uzunluğu 830 metrekareydi ve onun güzergahı Kafkasya demiryolu boyunca uzanmıştır.

1917 yılı 1 Temmuz tarihinde boru hattı değiştirilmiştir²⁸⁹. Azerbaycan'da bağımsızlık ilan edildiği zaman petrol boru hattı çalışmıyordu. Petrolün Bakü-Batum hattı ile taşınması 1918 yılı 12 Aralık tarihinde restore edilmiştir. Bundan hemen sonra, 1918 yılı 26 Aralık'ta Şemkir Azerbaycan demiryolu istasyonundan Saloğlu Gürcistan demiryolu istasyonuna petrol taşınmasının "geçici kuralları" konusunda Azerbaycan-Gürcistan arasında transit anlaşması imzalanmıştır²⁹⁰.

Azerbaycan'da petrol endüstrisinin restorasyonu sırasında Bakü, Bileceri, Erzurum, Samsun, Dalmaloğlu, Gence, Şemkir ve Ağstafada 25 depo mevcuttu²⁹¹.

Temel petrol taşınması Bakü-Batum boru hattı ile gerçekleşiyordu. Petrol boru hattının çalıştığı dönemde Azerbaycan Gürcistan'a çok büyük oranlarda petrol taşımıştır. Azerbaycan ve Gürcistan arasında transit proje anlaşmasının imzalanması iki komşu ülkenin hayatında hem ekonomik hem de politik önem taşıyordu. Petrolle zengin Azerbaycan için öncelik halkın temel gıdalarını para ile temin etmektir ve bu nedenle hükümet petrolü gıdaya değiştirmeye karar vermiştir. Petrol karşılığında para ile birlikte Azerbaycan Gürcistan'dan kömür, lahana, şeker, otomobil lastikleri alıyordu fakat Gürcistan Azerbaycan'ı şeker ve ekmekle yeterince tatmin edemiyordu. Hükümet Ukrayna'ya başvurdu ve sadece bu durumda Gürcistan Karadeniz'e kadar transit yolu olarak kullanılmaktaydı²⁹².

Dolayısıyla Azerbaycan ve İtalya arasında ticari ilişkiler kurulmaya başlamıştır. 1920 yılının başlarında Bakü-Tiflis demiryolu daha sonra ise Karadeniz çıkış aracı ile barter (takas) işlemleri yapılmaya başlanmıştır. İtalya, Azerbaycan'a ham petrol ve petrol ürünleri karşılığında tekstil, ayakkabı ve diğer üretim malları sunmuştur. Transit Antlaşması Gürcistan için çok uygun koşullardaydı. Çünkü antlaşmaya göre petrolün bir bölümü Gürcistan hükümetine, topraklarından transit geçerek Karadeniz üzerinden petrol taşınmasına izin verdiği için ücretsiz veriliyordu.

²⁸⁹ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.96.

²⁹⁰ a.g.e, 96.

²⁹¹ a.g.e, 96.

²⁹² a.g.e, 96.

Kendi varlığının ilk günlerinden ADC hükümeti çalışanların sosyal durumuna yönelmiştir. Hasılatın azalması, petrol endüstrisi krizi, temel gıda ürünlerinin fiyatının yükselmesi, düşük ücretler işçilerin zor olan durumunu daha da zorlaştırıyordu. Bu nedenle, çalışma sorunu parlamentonun neredeyse tüm toplantılarında tartışılıyordu. Sosyal sorunların çözümünde onun çaresizliğine işaret ederek demagojik sloganların kullanımı ve cazip ekonomik talepler ileri sürerek Bolşevikler meşru hükümete karşı küçük burjuva partilerinin liderlerini kullanıyorlardı. Bu belirsiz sosyal sorunlar hükümet krizi ve siyasi partiler arasında fikir ayrılığı nedeniyle oluşmuştur. Sorunun giderilmesi için hükümet milli-devlet yapılanması sürecinde işçi kitlelerinin dahil edilmesini gerekli sayıyordu fakat bu yönde atılan ilk adımlar beklenen sonucu vermemiştir. Sosyal çalışmaların düzenlenmesinde parlamentonun işçi komisyonu ve devlet düzeyinde Çalışma Bakanlığı paralel çalışıyorlardı.

Kendi faaliyet döneminde parlamento Çalışma Bakanlığı tarafından sunulan çalışanların maddi koşullarının iyileştirilmesi için birkaç yasa müzakere etmiş ve bu yasaları kabul etmiştir. Diğer yandan faiz oranlarının yükseltilmesi devlet bütçesinde kesintilere neden olmuştur. 1919 yılı 4 Şubat tarihinde demiryolu işçilerinin vergi oranlarının yükseltilmesi konusunda tutanağın kabul edilmesinden 10 gün sonra Azerbaycan demiryolu vergi oranlarının ayda 8 milyon rubleden oluşmasına rağmen devlet yeni tarife oranlarının yükseltilmesi konusunda yasa tasarısı sunmak zorunda kalmıştır²⁹³.

20 Ekim 1919'da parlamentoda demiryolu vergi tarifelerinin yükselişi müzakere edildiğinde bu miktar aylık 12 milyon rubleden oluşmaktaydı. Yani hükümetin devlet memurlarına ve işçilere verilen ücretin yükseltilmesine yönelik kararı, bütçe kesintisinin artmasına neden oluyordu bu ise tarife standartlarını yükseltmek ve ek kambiyo senetlerinin piyasaya sürülmesi ile telafi ediliyordu. Bu önlemler enflasyona neden olmuş ve çalışanların sosyal durumunun kötüleşmesine yol açmıştır.

Hükümet soruşturmasına dayanarak hazırlanan yasa paketini müzakere etmek için parlamento sundu. Fakat bu yasa paketini milletvekilleri uzun süre göz önünde bulundurdular ve parlamento genel kurulun gündeminden çıkarmadılar.

Hükümetin pek çok girişimlerine rağmen çalışma sorunu tamamen çözüme kavuşturulmadı ve yine işçi sınıfının durumu kötüleşmeye başladı. Siyasi istikrarsızlık,

²⁹³ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.97.

sürekli dış tehdit ortamında ekonomide köklü değişiklikler yapmanın zorluğuna rağmen birçok çalışmalar gerçekleşmiştir²⁹⁴.

2.5. Cumhuriyet’de Kültürel Yapılanma

Doğu’da ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin oluşumu, Azerbaycan halkının tarihsel sürecinde, milli devletçilik ve milli bilincin gelişmesinde önemli bir role sahiptir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dikkatini; temel olarak eğitimin, milli kültürün, edebiyat ve sanatın gelişimine ayırmıştır. Kaynaklar Parlamento ve ADC (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti) hükümetinin sosyal ve kültürel alanının gelişmesinde sistemli ve amaca yönelik çalışıldığı göstermektedir. ADC’in kurulum sürecinde sosyal ve kültürel alanda durum sıkıntılı bir haldeydi. Bu durumda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti en önemli görev olarak, okul ağının dağılımını planlamıştır. Bir diğer önemli konu ise eğitim sistemini Azerbaycan milli hareketinin taleplerine ve Azerbaycan Devletinin ulusal çıkarlarına uygun hale getirmek olmuştur²⁹⁵.

Azerbaycan hükümetinin ilk önlemlerinden biri, okulların millileştirilmesi olmuştur. Bakanlar Kurulu’nun 1918 yılı 28 Mayıs tarihli kararı ile tüm ilkokul öğretimi, öğrencilerin ana dilinde yapılmaktaydı fakat mutlak olarak devlet dili de öğretilmekteydi. Yüksek ve orta eğitim kurumlarında öğretim, devlet dilinde yapılmaktaydı ve tüm resmi olmayan dillerin öğretilmesi durdurulmuştu. Millileştirme önlemleri dolayısıyla öğrencilerin bazılarının okulu terkedeceği dikkate alınarak, hükümet, Kasım 1918 yılında kabul edilen kararda değişiklik yapmıştır.

Millileştirme politikası ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Söz konusu zorluklar; öğretmen kadrosu eskikliğinden ders gereçlerinin yeterince olmamasına kadar birçok problemi kapsamaktadır fakat bu konuda hükümet kesin bir karar alarak ve tüm zorluklara rağmen millileştirilme politikasına devam etmiştir. 1919 yılının sonlarında Bakü Politeknik ve Ticari Koleji ile 2 erkek ve kadın lisesi hariç tüm orta okullar millileştirilmiştir²⁹⁶.

²⁹⁴ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.98.

²⁹⁵ Kratkie Svedeniya o Deyatel’nosti Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya za 1919 god, Izvestiya AN Azerbaydjanskoy SSR, Istoriya, Filosofiya, Pravo, 1990, h. 2, s. 86-87.

²⁹⁶ Kratkie Svedeniya o Deyatel’nosti Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya za 1919 god, s. 86-87.

Eğitimin millileştirilmesi ile ilgili olarak genel okul reformu meselesi kaldırılmıştır. Reformun mahiyeti okulları yeni koşullara uyarlamak, Azerbaycan devletçiliği ve milli çıkarlarına yaklaştırmak ve yeni nesli milli eğitime hazırlamaktır. Bu amaçla yeni ortaokul programlarını hazırlamak için Komisyon oluşturulmuştur. Komisyon genel tarih ve coğrafya, Türk dili ve edebiyatı, matematik, Kur'an derslerine ait program hazırlamıştır. Türk halkları tarihinin programa dahil edilmesi, toplumdaki millileştirme ile ilgilidir. 1919 yılında, program ve Türk halklarının tarihi hakkında açıklamalı notlar hazırlanmıştır. Kadınların eğitimine özel önem veriliyordu ve ortaokullarda eğitim alan kadınların sayısı arttırılmıştır. Örneğin, Gence lisesi'nde 1918-1919 öğretim yılında 4 kız eğitim alırken, 1919-1920 öğretim yılında kız öğrencilerin sayısı 296'ya ulaşmıştır²⁹⁷.

Azerbaycan hükümetinin karşılaştığı en acil sorunlardan biri de eğitim çalışanlarının mali zorlukları ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi olmuştur. 1919 yılı Eylül ayında parlamento öğretmenlerin maaşlarının yükseltilmesi ile ilgili kanunu kabul etmiştir. Ekstra çalışmalar için özel olarak öğretmenlere para ödenilmekteydi²⁹⁸.

Azerbaycan hükümetinin önemli girişimlerinden biri, eğitim faaliyetleri ve sosyal eğitim programlarının gerçekleştirilmesine katkı sağlayan alfabe reformu olmuştur. 1919 yılında H.Melik Aslanov'un önderliğinde alfabe reformu için özel komite oluşturulmuştur. Sunulan projeler arasında sadece Abdullah Bey Efendiyev'in projesi parlamento tarafından kabul edilmiştir ve yeni alfabenin temeli atılmıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti ekonomi, yönetim ve kültürün tüm alanlarında eğitim programlarını geliştirmekteydi. Sorunları çözmek için çeşitli özel etkinlikler düzenlenmekteydi. Teknik eğitim için etkinlikler yapılmıştır. Gence istasyonunda demiryolu ulaşım ve telgraf hizmeti görevlileri için eğitim kursları açılmıştır. Meslek eğitimi için Azerbaycanlılara bazı ayrıcalıklar sağlanmıştır. 30 Ağustos 1919 yılında bakanların kabulünde Bakü Politeknik Koleji'nin müdürüne şartlara uygun tüm Azerbaycanlı öğrencilerin sınavsız koleje kabul edilmeleri önerilmiştir²⁹⁹.

²⁹⁷ Nazarli A, *Deyatel'nost' Pravitel'stva ADR v Oblasti Srednego Obrazovaniya*, Institut İstorii AN Azerbaydjanskoy Respubliki, Trudi Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşenoy Dnyu Vosstanovleniya Azerbaydjanskoy Gosudarstvennosti, Elm, Baku, 1991, s. 127.

²⁹⁸ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.67.

²⁹⁹ a.g.e., s.68.

Diğer önemli bir konu orta tarım eğitiminin düzenlenmesidir. Gence'de, Nuha'da ve Zagatala'da orta tarım okullarının açılmasına karar verilmiştir³⁰⁰. Kalifiye elemanların eğitimleri için teknik kurslar düzenlenmiştir. Bazı etkinlikler ise kadınların mesleki hazırlıkları için organize edilmiştir. Azerbaycan hükümetinin karşılaştığı önemli sorun ülkede yüksek eğitimin düzenlenmesiydi. Bu mesele, siyasetçiler, aydınlar, ticaret ve sanayi temsilcileri arasında müzakere edilmekteydi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin en önemli kültür politikalarından biri Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulmasıdır. 1 Eylül 1919'da parlamento, Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulmasına ilişkin yasayı kabul etmiştir. Teknik personel, eğitim ve idari masraflar için 10.857.500 ruble ayrılmıştır³⁰¹.

Aynı zamanda Azerbaycan hükümeti yabancı üniversitelerde eğitim almak için 100 öğrenci göndermiştir. Bu amaçla Eğitim Bakanlığı 7,000,000 ruble ayırmıştır. Devlet bursu ile eğitim gören öğrenciler 4 yıllık eğitim bittikten sonra hükümetin belirlediği işte çalışacaktı³⁰².

ADC hükümeti farklı alanlarda nitelikli uzmanların hazırlanması için çeşitli olanaklar yaratmıştır. Azerbaycan hükümeti Müslüman tiyatro grubunu kendi himayesi altına almaya karar vermiştir. 17 Kasım 1919 yılında gerçekleştirilen toplantıda Eğitim Bakanı'nın raporu dinlendikten sonra Türk opera ve drama tiyatrosunun teşkiline ilişkin karar alınmıştır. Bakanlar Kurulu'nun Türkiye devlet opera ve drama tiyatrosunun kurulumunu öngören yasa onaylanmıştır³⁰³.

Böylece Türk tiyatrosu millileştirilmiş ve devlet kontrolü altına alınmıştır. 1919 yılı 8 Kasım'da Bakanlar Kurulu'nun toplantısında devlet tiyatrosunun yeniden kurulması için 300.605 ruble tahsisine karar verilmiştir³⁰⁴.

Tiyatro grupları ve diğer kültür kurumları üzerindeki vergiler sanatın çeşitli türlerinin gelişmesine engel olmaktaydı. 24 Ekim 1919 yılında Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu'nun opera ve operet sezonu açılmıştır. Açılışa parlamento ve hükümet üyeleri, kamu kurumlarında çalışan işçiler katılmıştır.

Devlet Tiyatrosu Müdürü Zülfikar Hacıbeyov tarafından düzenlenen gösteriden toplanan 22.292 ruble 80 kuruş Azerbaycan Ordusu Bakanlığı'nın şehit olmuş

³⁰⁰ *Azerbaydjan Gazeta*, 26 fevralya 1920, No: 233; *Ittihad Gazeta*, 5 Marta 1920, No: 240.

³⁰¹ *Uçrejdienie Bakinskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Sbornik Dokumentov i Materialov)*, Baku, 1989, s. 70-71.

³⁰² *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya*, s.68.

³⁰³ a.g.e., s.69.

³⁰⁴ a.g.e., s.69.

askerlerinin ailelerine verilmiştir. Ağdaş'da yerel aydınlar tarafından düzenlenen gösteriden toplanan para Dağıstan'daki "Hilal-i Ahmer (Kızılay Cemiyeti'ne) gönderilmiştir³⁰⁵.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kültürel yaşamında tiyatro çok önemli bir rol oynamıştır. G.Arablinski'nin ölümüne toplumun ve hükümet dairelerinin tepkisi tiyatroya nasıl önem verildiğini bir kez daha kanıtlamış oldu. Azerbaycan tiyatrosunun komşu devletlerin sanatçılar ile olan tarihi ilişkileri sürdürüldü ve genişletildi. 1919 yılı Ekim ayında Tiflis'te bulunan Azerbaycanlı aktörler grubu Türkiye'ye sefere gitmiştir. Bu ekipte diğer aktörlerle birlikte M.Merdanov ve S.Kirmanşahlı da vardı. Aktörlerin sadece İstanbul seferi 3 ay sürmüştür. 1919 yılı Nisan ayında gerçekleştirilen tiyatro çalışanlarının genel toplantısında tiyatro ve sinema çalışanlarının maaşı yükseltilmezse greve gideceklerini karar verilmiştir. Fakat tüm bu zorluklara ve çelişiklere rağmen genel olarak Azerbaycan tiyatro sanatı gelişmeye devam etmiştir.

Bu dönemde sinema sanatı da gelişmeye başlamıştır. Çalışmalar heykeltraşlık ve mimarlık alanında da gerçekleştirilmekteydi. Özellikle, Bakü teknik okulunda heykeltraşlık sınıfının açılması öngörülmüştü. 1920 yılı 1 Ocak tarihinde Azerbaycan aktörler ittifakının oturumunda Hüseyin Arablinski'nin mezarı üzerinde anıtının yükseltilmesine karar verilmiştir³⁰⁶.

Cumhuriyetin kurulması milli ruhu güçlendirerek edebiyatın canlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu süreci haklı olarak eski Azerbaycan edebiyatında yeni aşama olarak anabiliriz. "Yeşil kalem" (edebiyat derneği) seçkin yazarlar, şairler, halk figürleri yer almıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin siyasi ve ekonomik durumunun zorluğuna rağmen sanat kuruluşlarının gelişmesi için çaba sarfedilmekteydi. Azerbaycan milli mirasını ve kültürünü öğrenmeye ilgi artmıştı. Azerbaycan tarihi, coğrafya, bilim, edebiyat, ekonomiye yönelik kitapların sayısı artmaya başlamıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığı döneminde Bakü'de "Öğrenci Birliği", "Müslüman öğrenciler komitesi", gibi komiteler faaliyet göstermekteydi. Komitenin kültürel hayatına ulusal azınlıklar da katılmıştı. Eğitim Bakanlığı yetkilileri ülkede kütüphanelerin gelişmesine büyük önem veriyordu. 1919 yılında Balahani-Sabuncu, Bibiheybet ve Beyaz şehir işçileri için kütüphaneler ve sendikalara bağlı kütüphaneler açılmıştır. Sendikalara bağlı kütüphaneler açıldı. Kitlelerin eğitimi için "İğne Birliği"

³⁰⁵ **Al bayra` Gazeta**, 31 mart 1920, No: 180.

³⁰⁶ **Azerbaydjan Gazeta**, 3 yanvarya 1920, No: 269.

isimli kütüphane oluşturulmuştur. Önem taşıyan kütüphanelerden biri "İşbirliği" kütüphanesi olmuştur. Bu merkezi kütüphane şehrin tüm bölge merkezlerinde açılmıştır. Çeşitli bakanlıkların bünyesinde çalışanlar için de kütüphaneler açılmaktaydı. Sağlık Bakanlığı için kütüphanenin açılışına 10.000 ruble bütçe ayrılmıştır³⁰⁷.

Azerbaycan hükümeti tarafından kütüphaneciliğin gelişmesi için büyük destek gösterilmekteydi. 1919 yılı 24 Haziran'da düzenlenen konferansta Bakü Bolşeviklerinin girişimiyle işçi kulüpleri heyeti oluşturulmuştur. Merkezi İşçi Kulübü aslında Bakü Bolşevik hareketinin merkezi olmuştur³⁰⁸.

Öyle ki işçi kulüplerin ülke hayatında çok çelişkili ve karmaşık rol oynadıkları görülmektedir. Sosyal-kültürel alanda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin faaliyetleri ülkenin çok uluslu nüfusuna göre gerçekleştirilmekteydi. Azerbaycan'da ulusal azınlıkların kendi kültürel toplumları oluşturulmuştur. "Bakü Rus Yardım Derneği", "Serofim Komitesi", "Bakü Ermeni Kültür Derneği", "Ermeni Öğrenci Birliği" ve Rus, Ermeni, Yahudi, Polonyalı, Alman, Fars ve diğer ulusal topluluklara ait dernekler vardır. Öyle ki, Azerbaycan hükümetinin demokratik siyaseti sonucunda medeni-maarif toplumu liberal yönde gelişmiştir.

³⁰⁷ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya, s.73.

³⁰⁸ a.g.e., s.74.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN BARIŞ HEYETİNİN PARİS BARIŞ KONFERANSI VE VERSAY'A KATILIMI

3.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Paris Barış Konferansı'nda

1918 yılının sonbaharında Dörtler Birliği'nde yer alan Fransa, İngiltere, ABD, İtalya ülkeler birbiri ardına teslim aktini imzalamışlardır. İtilaf bloğu Birinci Dünya Savaşı'nda zafer kazanmıştır. Kasım ayından başlayarak dünya savaşının sonuçlarını tespit etmek, galip ülkelerin elde ettiği zaferi resmileştirmek, savaş sonrası durumu ayarlamak ve tartışmalı meseleleri çözmek amacıyla uluslararası barış konferansı için ciddi hazırlıklar yapılmaktaydı. Açılışına hazırlanan Versay Barış Konferansı'nın başlıca organizatörleri Fransa, İngiltere, ABD, İtalya ve Japonya olmuştur. Tüm kurumsal konular bu sınırlı çerçevede çözüme kavuşturulmaktaydı. Konferansa hangi devletlerin davet edilmesi ve konferans kuralları meseleleri ciddi tartışmalara neden olmuştur. Fransa Başbakanı Georges Clemenceau, tüm sorunların devletler tarafından çözüldükten sonra konferansın tartışmasına sunulması düşüncesindeydi. Fransa başkanı "yeni savaş olursa Almanya tüm ordusunu Küba ve Honduras üzerine değil, Fransa'nın üzerine gönderecektir ve Fransa buna hazır olmalı" düşüncesini savunuyordu³⁰⁹.

ABD Başkanı W.Wilson, konuların sınırlı çerçevede çözümüne karşı çıkmıştır. İngiltere temsilcileri, Clemenceau'nun önerisinin aleyhinde olmasalar da küçük halklara da konferans çalışmalarına katılma fırsatı verilmesinde ısrar etmişlerdir. Uzun müzakerelerden sonra Fransızlar tarafından hazırlanan ve 1919 yılı Ocak ayının 12'sinde kabul edilen belgeye dayanarak konferansa davet edilen ülkeler dört kategoriye ayrılmaktaydı. Birinci kategoriye genel çıkarları açısından, karşılaşan ülkeler dahildi. Bu ülkeler, Barış Konferansı'nın tüm çalışma ve komisyonlarında yer almalıydı. İkinci kategoriye mahalli çıkar açısından çarpışan ülkeler dahil olmuştur. Bu ülkeler sadece kendilerine ait sorunların müzakeresine katılabilirdi. Üçüncü kategoriye savaşın gidişatında Almanya bloğu ile diplomatik ilişkilerini kesen ülkeler dahil olmuştur. Bu ülkelerin temsilcileri de sadece onlara ait olan oturumlarda yer almaktaydı. Son olarak, dördüncü kategoride tarafsız ve yeni oluşum aşamasında olan devletler dahildi. Bu gruba dahil olan ülkeler, doğrudan kendilerine ait özel konuların müzakeresinde birinci

³⁰⁹ S.Beker, **Vudro Vil'son, Mirovaya Voyna**, Versal'skiy Mir, Moskva, 1923, s 204.

kategoriye dahil olan beş devletten birinin daveti ile katılabilirdi. Bu ülkeler sözlü veya yazılı olarak kendi arzu ve tekliflerini oturuma sunabilirlerdi. Yönetmelikte Almanya ve müttefikleri konusuna yönelik bilgiler yer almamaktaydı. Versay Barış Konferansı itilaf devletleri ile yenilgiye uğrayan Almanya bloğu arasında barış anlaşmalarını hazırlamak için düzenlenmişti fakat konferansın gündeminde temel olarak "Rus meselesi'nin" müzakere edileceği açıkça kendini göstermiştir³¹⁰.

Azerbaycan hükümetinin temsilcileri henüz 1918 yılı Kasım ayında Enzeli'de Müttefik orduların baş komutanı General V.Thomson ile görüşmeler sırasında Azerbaycan'ın uluslararası barış konferansı'nda yer alacağı haberini umut verici söylemlerle karşılamışlardır. İtilaf birlikleri Bakü'ye giriş yaptıktan sonra general Thomson ve İngiltere hükümetinin resmi temsilcisi General George Milne defalarca verdikleri demeçlerde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Paris Barış konferansı'nda yer alacağını belirtmişlerdir. Söz konusu kişiler itilaf devletlerinin bölgede resmi temsilcileri olduğu için o ülkelerin açıklamaları Azerbaycan hükümetinin Paris Barış Konferansı'na daveti olarak kabul edilmekteydi. General Thomson; Azerbaycan hükümetine yazılı olarak tüm tartışmalı arazi sorunlarını barış konferansı'nın kararları ile çözüme kavuşturulacağını belirtmiştir ve bu konuda resmi talimat aldığını da eklemiştir³¹¹.

İstanbul'da bulunan Azerbaycan'ın yetkili temsilcisi E.M.Topçubaşov da 1918 yılının Ekim-Aralık aylarında bu yönde önemli adımlar atmıştır. O, Ekim ayı boyunca Türkiye yetkilileri ile yaptığı görüşmede, barış kongresine hazırlığın bazı yönlerini görüşmüştür. Ekim ayının 31'inde F.H.Hoyski'ye gönderdiği mektupta E.M.Topçubaşov gelecek barış kongresine ciddi çalışmayı, gönderilecek Temsilci Heyeti üyelerinin belirlenmesini öneriyordu. Bunun yanı sıra uluslararası konferansa temsilci heyetinin gönderilmemesini de belirtmişti. Aynı zamanda o, belirlenen heyetin barış konferansı'na ciddi çalışmasını zorunlu görüyordu. Azerbaycan'ın İstanbul'daki olağanüstü yetkili temsilcisi olmuş durumdaki uluslararası barış konferansı'na hazırlanmayı en önemli görev olarak görüyordu. Aynı zamanda E.M.Topçubaşov oluşabilecek durumla ilgili kendilerinin daha yoğun ve verimli çalışmak, kaderin oyun ve darbelerine hazır olunmasını belirtti. Bu konuda o, bizi nelerin beklediğini

³¹⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Olağanüstü Büyükelçisi ve Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı F.H.Hoyskiye Mektubu, 31. 10. 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 9, Klasör: 3, Dosya: 4, Yaprak: 5.

³¹¹ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Olağanüstü Büyükelçisi ve Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı F.H.Hoyskiye Mektubu, 31. 10. 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 9, Klasör: 3, Dosya: 4, Yaprak: 6.

düşünmemeliyiz, şimdiye kadar ne olmuşsa, herhâlde ondan kötü olmayacak. Sadece yapmamız gereken kuvvetleri doğru şekilde ayırmak, herkesin kendi yerinde olması, kendi gücüne inanmaktır. Bu nedenden dolayı, "söz konusu halkın kaderiyse, kişisel düşüncelere yer yoktur ve olmamalıdır"³¹² demiştir.

Mondros Mütarekesinin Bakü'ye ilişkin maddeleri konusunda Osmanlı hükümetine protesto notası sunan E.M.Topçubaşov Kasım ayının ortalarında aynı notanın kopyasını İstanbul'a giden müttefiklerin askeri temsilcilerine de ibraz etmiştir. Ayrıca o müttefik devletlerin İstanbul'a gidecek diplomatik temsilcilerine sunmak için Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adına memorandum hazırlamıştır. Aynı zamanda Ali Merdan Bey İstanbul'daki İngiliz temsilcileri ile görüşüp Versay Barış Konferansı hakkında bilgi almıştır. Kasım ayının 20'sinde Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı'na gönderdiği mektupta E.M.Topçubaşov bir gün önce İngiliz temsilcisi Albay Tampl ile görüştüğünü belirterek Barış Konferansı'nın iki-üç ay boyunca Paris'te yapılacağını da yazmıştır³¹³.

İngiliz temsilcileriyle görüşmelerden Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin konferansa müşterek temsilci heyeti göndermesi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin orada yeterince temsil edileceğinin öngörüldüğü anlaşılmıştır. Böyle bir fikir yani Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin tek temsilcilikle Barış Konferansı'nda yer alması Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nda Ekim ayının başlarında yapılan görüşmelerde tartışılmıştır. Bu, söz konusu cumhuriyetlerin arasında küçük zıtlıkların giderilmesine ve onların bağımsızlığının tanınmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu nedenden dolayı E.M.Topçubaşov Ermeni ve Gürcü yetkilileri ile temasta olup ilişkileri pekiştirmeyi ve Azerbaycan'ın konferansa hazırlanmasını zorunlu görmüştür. Aralık ayının 16'sında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı'na yazdığı mektupta E.M.Topçubaşov Kafkasya'nın Rusya esaretinden kurtulması ve gelecekte yeniden Rusya'nın esaretine düşmemesi için tek temsilcilikte birleşmesini gerekli görüyordu. O, hâlihazırda oluşmuş ortamda Kafkasya halklarının bağımsızlığının tanınmasının tek yolunun Azerbaycanlılar'ın, Gürcüler'in ve Ermeniler'in ortak addımlarında olduğunu şu şekilde belirtmiştir: "Bu halkların ulusal siyasi düşüncelerinde herhangi bir farkın olup olmamasına bağlı kalmaksızın, şimdi onların hepsinin bağımsızlığı Barış

³¹² Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Olağanüstü Büyükelçisi ve Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı F.H.Hoyskiye Mektubu, 31. 10. 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 994, Klasör: 10, Dosya: 34, Yaprak: 17.

³¹³ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Olağanüstü Büyükelçisi ve Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı F.H.Hoyskiye Mektubu, 20. 11. 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 70, Klasör: 1, Dosya: iş 68, Yaprak: 21.

Konferansı'ndaki ortak çalışmaları ve ortak çıkışlarına bağlıdır". E.M.Topçubaşov Paris Barış Konferansı'nda güven kazanmak için Kafkasya veya Güney Kafkasya konfederatif temsilciliğinin oluşturulmasını önererek: "Zannımca, şimdilik bu tek çıkış yoludur" diye yazıyordu³¹⁴. A.M.Topçubaşov İstanbul'daki Antant diplomatik temsilcilerine sunulan memorandumu Güney Kafkasya'nın üç milletinin çıkarlarını adil şekilde dikkate alarak hazırlamış ve memorandumun sureti Ermeni ve Gürcü temsilcilerine de ibraz edilmiştir³¹⁵.

Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya, Yunanistan ve Japonya diplomatik temsilcilerine sunulmuş memorandumda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, Azerbaycan halkına yüzyıllar boyu komşuluk etmiş Ermeni ve Gürcü halkları ile daha da yakınlaşması, bu halkların bir konfederasyona katılmasının mümkün olduğunu belirtilmiştir³¹⁶.

Antanta ülkelerinin İstanbul'daki diplomatik temsilcilerine sunulan memorandum, aynı zamanda İngiliz ve Fransızca dillerine çevrilerek Stockholm, Paris, Cenevre, Londra ve New York'a gönderilmiştir. Bu belgenin metni Türkiye Dışişleri Bakanlığına ibraz edilmiştir. Memorandumun Fransızca'daki metni özel başlıkla İstanbul'da bulunan yabancı basın için hazırlanmış, aynı zamanda onun Türkçe'ye tercüme edilmiş çevirisi İstanbul'da yayılmak amacıyla 750 nüshalık bir broşür biçiminde basılmıştır³¹⁷.

Memorandum Azerbaycan'a yönelik siyasi, ekonomik, kültürel, etnik-ulusal konuları içeren, genç cumhuriyetin propagandası ve tanıtılması gerekliliğinden doğan, yeterince ciddi diplomatik bir belgedir. Orada hem Kafkasya hakkında hem de Azerbaycan'a ilişkin çok ilginç bilgiler yer almaktadır. Kafkasya'nın coğrafyası, idari bölümü, bölgenin demografik durumu hakkında memorandumda çok sayıda olgular, istatistiksel materyaller yer almıştır. Belgede Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından kısa süre sonra ülkede yapılan reformlardan, 1918 yılının Mart ayında Bakü'de işlenmiş trajik olaylarından bahsedilmekte ve Karabağ meselesi, onun tarihi ve

³¹⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Olağanüstü Büyükelçisi ve Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı F.H.Hoyskiye Mektubu, 16.12.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 3.

³¹⁵ Devleti-Aliyeyi-Osmaniye, Gürcistan ve Ermenistan Hükümetlerinin Yanında Azerbaycan Cumhuriyeti Olağanüstü Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşov Tarafından İstanbul'daki itilaf Devletleri'nin Yüksek Temsilcilerine Sunulan Memorandum, Kasım 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 108, Yaprak: 1-27.

³¹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Olağanüstü Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşovun İstanbul'daki Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya, Yunanistan ve Japonya Diplomatik temsilcilerine Mektubu, Aralık 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 68, Yaprak: 25.

³¹⁷ Topçubaşeva A.M, **Diplomatičeskie Besedy Stambule (1918-1919), Zapisi Črezvıčajnogo Poslannika i Polnomočnogo Ministra Azerbaydjanskoy Respubliki**, Ergyun, Baku, 1994, s. 143.

çağdaş durumu hakkında geniş bilgi verilmekteydi. E.M.Topçubaşov Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsız yaşamak hak ve gücünde olduğunu işte bu amaçla da Azerbaycan Türkleri kurdukları çağdaş cumhuriyetin dünyaca tanınacağına umut beslediklerini kanıtlamaya çalışıyordu.

E.M.Topçubaşov Paris Barış Konferansı'na hazırlık için, Azerbaycan temsilci heyetinin teşkili ve görevlerine hazırlanması ile ilgili Bakü'ye gelmek niyetinde olduğunu Azerbaycan hükümetinin Başkanına yazmıştır. 1918 yılının Aralık ayında A.M.Topçubaşov sadr-ı a'zam Ahmet Tevfik Paşa'ya yazdığı mektupta kendi ekibini (Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Selim Bey Behbutov, A.M.Topçubaşov'un iki Katipi, Mustafa Bey Vekilov ve Ali Merdan Bey'in oğlu Reşit Bey Topçubaşov dahildir) Azerbaycan'a geri dönmelerini organize etmeyi ve ilgili belgelerin verilmesini rica etmiştir³¹⁸.

Fakat bu mektup, belirtilen adrese gönderilmemiştir çünkü Barış Konferansı'nın Ocak ayında açılacağı artık ilan edilmişti. Bu nedenden dolayı Paris Barış Konferansı'na hazırlıkla ilgili Azerbaycan hükümeti ile diplomatik kurye aracılığıyla bağlantı kurulmuş ve görüşmeler yapılmıştır. Yeni kurulan Azerbaycan Parlamentosu, ilk toplantılarında dünya halklarına ve parlamentolarına, ayrıca savaş sonrası dünya düzeninin baş mimarı olarak kabul edilen ABD Başkanı W.Wilson'a başvurmuştur. Başvuruda parlamentolu cumhuriyet gibi, Azerbaycan'ın istiklaliyetinin tanınması talep edilmekteydi. Parlamento müzakerelerinde Paris Barış Konferansı hazırlığına özel önem verilmiş Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin artık Avrupa'da kendi ülkelerinin yararına faaliyete başladıkları belirtilmişti. "Azerbaycan" gazetesi, 1918 yılı 21 Aralık tarihli sayısında Paris Barış Konferansı'na hazırlık meselesini tüm keskinliği ile ortaya koymuştur. Gazete: "Azerbaycan'a karşı biz ne yapıyoruz. Paris'te veya Londra'da onun çıkarını kim savunacak, onun yurtdışında hangi basını var, kim Batı Avrupa'da ve Amerika'da Azerbaycan hakkında kamuoyu yaratacak" yazısını içeriyordu³¹⁹.

Bu sorularla ilgili Batı Avrupa ülkelerine ve ABD'ye özel temsilcilik gönderilmesi zorunlu olarak görülmüştür. Çeşitli ülkelerde Azerbaycan'ın çıkarlarının savunulması, sosyal görüşün objektif veriler temelinde Azerbaycan'ın lehine şekillendirilen, Azerbaycan'da hangi hükümetin olması, onun bağımsızlık arzusu ve

³¹⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Olağanüstü Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşovun Türkiye'nin Başkanı-Ezemi Ahmet Tevfik Paşa'ya Mektubu, Aralık 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 68, yaprak: 25.

³¹⁹ **Azerbaydjan Gazeta**, 21 dekabrya 1918, No: 53.

demokrasi uğrunda mücadelesinin asıl sebeplerine yönelik bilgi vermek, görüşmeler yapmak bu misyonun temel görevi olmalıydı. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı programa göre Avrupa'ya ve ABD'ye gidecek diplomatik temsilcilik, genel olarak, dört önemli görevi yerine getirmeliydi. Bu görevler: 1-İngiltere, ABD, Fransa ve İtalya müttefik hükümetlerin yanı sıra İsviçre ve Hollanda gibi, tarafsız devletlerin temsilcileri ile görüşmeler yapmak, egemen bir devlet olarak, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasını sağlamak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni tüm diğer katılımcılar ile beraber Paris Barış Konferansı'nda eşit katılımını sağlamak; 2-müttefik ülkelerde tanınan halk temsilcileri, sosyalist hareketin liderleri, uluslararası kuruluşların başkanları ile görüşmek ve onların dikkatini Azerbaycan'a çekmek; 3-kamuoyu Azerbaycan hakkında bilgilendirmek, onun gelecekte uluslar ailesinde oynayabileceği rolü, çıkarları ile ilgili konuları yerel basında açıklamak; 4-yerel ticaret ve sanayi çevreleri ile ticari ilişkilerini kurarak Azerbaycan'ın geleceği için gerekli olan materyaller toplamaktır³²⁰.

Böyle bir temsilciliğin İstanbul yoluyla Roma'ya ve Paris'e, oradan tarafsız ülkelerin başkentlerine, Londra'ya, Washington'a gönderilmesi teklif edilmiştir. Azerbaycan hükümeti bu konuya büyük önem vermiştir. Bu nedenden dolayı Kasım ayında Avrupa ve Amerika'ya olağanüstü temsilci heyetini göndermek için Dışişleri Bakanlığı'na 2,5 milyon manat tutarında ödenek tahsis edilmiştir. Temsilcilik Avrupa ve Amerikan kamuoyunu Azerbaycan'a ait çeşitli tarihi, etnografik ve istatistiksel göstergelerle tanıtmalıydı³²¹.

Hiç şüphesiz ki böyle bir adım Azerbaycan'ın istiklaliyetinin tanınmasına olumlu etki göstermekteydi. Fakat Paris Barış Konferansı'nın açılmasına az bir süre kalmıştı, dünyanın tüm siyasi çevreleri Versay'a toplanacaktı. Bu yüzden hükümet Paris'de Versay Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni temsil etmenin yanı sıra yukarıda belirtilen dört prensibi de yerine getiren temsilci heyetini göndermek istiyordu.

Aralık ayının 28'inde yeni kurulan hükümet kurulu, Paris Barış Konferansı'na gidecek Azerbaycan temsilci heyetinin içeriğini onaylamıştır. Ocak ayının ilk günlerinde Temsilci Heyeti üyelerine diplomatik pasaportlar ve gerekli belgeler ibraz edilmiştir. Müttefik orduların Başkomutanı V.Thomson Paris'e yolculuğu

³²⁰ **Azerbaydjan Gazeta**, 21 dekabrya 1918, No: 53.

³²¹ Avrupa ve Amerika'ya Olağanüstü Temsilcilik Gönderilmesi ile İlgili Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına Finansal Kaynak Ayrılması Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı, Kasım 1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 147, Yaprak: 34.

kolaylaştırmak için onlara kendi imzası ile referans mektubu vermiştir. Dışışleri Bakanlığının kararıyla Temsilci Kurulu Başkan Yardımcısı M.H.Hacinski'ye 150 bin lira para verilmiş Avrupa ve Amerika temsilcilik göndermek için tahsis edilen 2,5 milyon liralık kaynak Dışışleri Bakanlığı tarafından temsilciliğin hesabına aktarılmıştır³²².

Dışışleri Bakanlığı tarafından Azerbaycan'ın Tiflis'te bulunan yetkili temsilcisi M.Y.Caferov'a gönderilen telgrafa aşağıdaki içerikte Azerbaycan temsilci heyetinin Avrupa'ya yola çıktığı belirtilmiştir:

1. Temsilci heyetinin geçici Başkanı M.H.Hacinski.
2. Temsilciliğin üyeleri: E.Ağayev, E.Şeyhülislamov, M.Mehdiyev, C.Hacıbeyli ve M.Mehherremov.³²³

Azerbaycan temsilcileri Tiflis'e gittikten sonra ilk konuşmalarında Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin ortak temsilcilikte temsil edilmesinin imkansız olduğu ve her temsilciliğin ayrı ayrı faaliyet göstermeleri gerektiği belirtilmiştir fakat buna rağmen Tiflis'te E.Gegechkori ile görüşmelerde Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri kendi faaliyetlerini koordine etmelidir. Bunun aksine, kendini Antanta'nın bir parçası olarak kabul eden Ermenistan ne Gürcüler ile ne de Azerbaycanlılar ile hiçbir iş birliği yapmak niyetinde değildi. Kısa konuşmalardan sonra Azerbaycan temsilcileri Kafkasya'dan giden Dağlılar Cumhuriyeti ve Gürcistan temsilci heyeti ile birlikte Ocak ayının 8'inde İstanbul'a yola çıktılar. Bu konuda Tiflis'te bulunan M.Y.Caferov, Azerbaycan Dışışleri Bakanlığı'na telgrafla bilgi vermiştir³²⁴.

Aynı zamanda Dışışleri Bakan Yardımcısı A.Ziyathanov, Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansı'na gönderilen Temsilci Heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov'a 'Kafkasya halklarının kaderi Barış toplantısında çözülünceye kadar Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan İrevan Guberniyası Müslüman bölgelerinin, aynı zamanda Batum, Kars ve Ahalsih illerinin Müslüman nüfusun fiziksel varlığını korumak ve bu alanlarda mevcut durumu korumak meselesini müttefiklerin temsilcileri önünde ortaya koymaya yönelik' acil diplomatik bildiri göndermiştir. Acil diplomatik bildiride Ermenistan ordusunun Erivan Guberniyası'nın Müslüman nüfusunu yok edeceğini ve onları yaşadıkları bölgeden

³²² Paris Barış Konferansına Katılmak İçin Azerbaycan Heyetine Verilen Kimlik, 04.01.1919 // ARPIİ SPIHD Arşivi; Bölüm: 277, Klasör: 2, Dosya: 22, Yaprak: 18.

³²³ ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 34, Yaprak: 24.

³²⁴ Avrupa'ya Azerbaycan Barış Temsilciliği'nin gönderilmesi ile İlgili Yazışmalar, Ocak 1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör:10, Dosya: 147, Yaprak: 34.

temizleyeceği belirtilmiştir. A.Ziyathanov, büyük Avrupa devletlerinin İstanbul'da ve Paris'te bulunan temsilcileri önünde söz konusu meseleler barış toplantısında çözülene kadar belirtilen illerin nüfusunun hayatını her türlü suç ve saldırılardan korumak için bu bölgelere askeri birliklerinin gönderilmesi amacıyla Kafkasya'da bulunan müteffik kumandanlığa talimat verildiği belirtmiştir"³²⁵.

Ocak ayının 11'inde Batum'a ulaşan Azerbaycan temsilcileri bir gün sonra Ermenistan Cumhuriyeti temsilcileri ile Batum'da buluşmuşlardır. Ocak ayının 13'üne kadar Gürcü temsilcileri ile de bir dizi görüşmeler yapılmıştır. Gürcü temsilcileri de "Ermeniler onları temin edecek kadar arazi elde etmedikleri için bizim de hayatımızı zehirleyecekler" diye düşünüyorlardı. Bu nedenden dolayı, Gürcüler, Ermenistan'ın toprak iddialarının Türkiye'nin hesabına ödenmesini ve Türkiye'de bağımsız Ermenistan devletinin kurulmasını teklif etmiştir. Bu konunun Azerbaycan için önemini dikkate alarak M.H.Hacinski Batum'dan gönderdiği şifreli telgrafında Azerbaycan hükümetinin tutumunu bilmek istediğini belirtmiştir. Durumu öğrendikten sonra bizzat kendisi Türkiye Ermenistan özerkliği meselesinde belli ölçüde bazı ayrıcalıklara varmayı mümkün saymıştır³²⁶.

Batum'dayken Azerbaycan temsilcileri buradaki durumu öğrendikten sonra sonra yerel Müslümanların temsilcileri ile bir dizi görüşmeler yapmışlardır. Ansızın Türklerin Batum'dan çıkması ve İngilizler'in buraya dahil olması ile Batum ve Kars'ın Müslüman nüfusu zor durumda kalmıştır. Bu durumu kullanan Gürcüler hemen burada lehlerine propagandaya başlamışlardır. Azerbaycan temsilcileri Acariya'nın tanınmış isimleri ile yaptığı görüşmelerde Kars, Sürmeli ve diğerleri ile birlikte kendi devletlerini kurmalarını önermişlerdir. Bu işte Batum'daki Azerbaycan Konsolosu Mahmut Bey Efendiyev yerel Müslüman nüfusuna yakından yardım etmeliydi. Ocak ayının 17'sinde F.Hoyski'ye gönderdiği telgrafta M.H.Hacinski: "önerimizin kabul edileceğini düşünebiliriz. Bizim Batumdaki Konsolosa gerekli koşullar oluşturulmalı ve onun emrine rapor talep etmeden acil şekilde propaganda çalışmaları için 200 bin manat civarında para tahsil edilmelidir. Bunu sadece Mahmut Bey Efendiyev bilmelidir"³²⁷. yazmıştır. Konsolosluk çalışmalarını güçlendirmek amacıyla M.Efendiyev 1919 yılının

³²⁵ Avrupa'ya Azerbaycan Barış Temsilciliği'nin Gönderilmesi ile İlgili Yazışmalar, 08.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 147, Yaprak 34.

³²⁶ Avalov, s.163-164.

³²⁷ M.H.Hacinskinin Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi Başkanı F.Han Hoyskiye Telgrafi, 13.01.1919 // ARD Arşivi, Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 1.

Ocak ayının ortalarında giderler listesini hazırlayıp Dışışleri Bakanlığı'na göndermiştir. M.Efendiyev doktor Aziz Bey Gadimbeyov'un Konsoloslukta katip görevine atanmasını, Sefvet Ağayev'in ise büro çalışmalarına önderlik yapmasını rica etmiştir. M.Efendiyev, diplomatik çalışmalarda yer alan her iki şahsı iyi tanıdığını onların üstün ahlaki vasıflara sahip vatansever, kendi milletine sadık olan adamlar olarak değerlendirmiştir³²⁸.

M.Hacinski, Batum'dan Azerbaycan hükümeti başkanına ve Dışışleri Bakanına gönderdiği telgrafta iki konuya daha Paris Barış Konferansı'na giden temsilciliğin güçlendirilmesi ve finans konularına da değinmiştir. Çünkü komşu ülkelerin temsilcileri 12 otoriter ve ünlü üyelerden oluşmaktaydı.

Maliye meselelerine gelince M.H.Hacinski'nin verdiği bilgidan komşu devletlerle kıyaslandığında Azerbaycan temsilciliğinin çok az bütçe ile yola çıktıkları anlaşılmaktadır. Oysa Paris'te ve genel olarak Batı Avrupa'da belirtilen işi yerine getirmek için büyük miktarda mali kaynak gerekiyordu. M.H.Hacinski: "Gerekli bütçe olmadan orada hiçbir iş yapmak mümkün değildir" diye yazıyordu. Bunu dikkate alarak konferansa katılım için Ermeni temsilcileri 10 milyon, Gürcüler ise şimdilik 5 milyon lira para hükmet tarafından verilmişti³²⁹. Bunlarla karşılaştırıldığında Azerbaycan temsilcilerinin mali imkanları çok az olmakla birlikte 2,5 milyon manata denktir³³⁰.

Ocak ayının 18'inde Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya temsilcileri Batum'dan İstanbul'a yola çıktılar. Onlar gelene kadar İstanbul'da Ocak ayının ilk günlerinden başlayarak E.M.Topçubaşov çok önemli işler yapmıştır. Türkiye basını artık onun, Paris'e giden Azerbaycan heyetine önderlik edeceği bilgisini vermiştir. "Zaman" gazetesi Ocak ayının 12'sinde: "E.M.Topçubaşov'un Azerbaycan'ın hakkını savunmak için İstanbul'dan Paris Barış Konferansı'na giden Temsilci Kurulu Başkanı olarak atandığı yazıyordu. "Bu nedenden dolayı Ali Merdan Bey vatana dönmek yerine Paris'e gidecektir". Aynı yazıda gazete E.M.Topçubaşov hakkında ve onun İstanbul'daki dört aylık misyonu hakkında bilgi veriyordu: Ali Merdan Bey Petersburg Üniversitesi'ni bitirmiş ve Rusya'nın çok tanınmış avukatlarından biridir. 30 yıl yorulmadan Çarlık Rusyası'nın takiblerine ve baskısına karşı Rusya Türkleri'nin siyasi haklarını

³²⁸ Azerbaycan Cumhuriyetinin Batum'daki Konsolosu M.Efendiyevin 1919 yılında Konsoloslugu Malileştirmek İçin Mektubu, 15.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 43, Yaprak: 1.

³²⁹ M.H.Hacinskinin Bakanlar Konseyi Başkanı F.Han Hoyskiye Telgrafi, 17.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 5.

³³⁰ M.H.Hacinskinin Bakanlar Konseyi Başkanı F.Han Hoyskiye Telgrafi, 17.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 6.

savunmuştur. İstanbul'a geldiği süreden itibaren, uygun siyasi ortamın olmamasına rağmen Ali Merdan Bey ciddi ve aktif faaliyet göstermiştir"³³¹.

Ocak ayının ilk günlerinde Ali Merdan Bey, İstanbul'da bulunan müttefiklerin ve tarafsız ülkelerin temsilcileri ile görüşmüş, onlara Mondros Mütarekesine yönelik Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin protesto notasını sunmuş, İran ve Rusya diplomatları ile görüşmeler yapmış, Ocak ayının 11'inde Osmanlı Padişahı tarafından kabul edilmiştir³³².

Ocak ayının 6'sında E.M.Topçubaşov İstanbul'da bulunan Amerikan diplomatik temsilcisi Mister Heyk ile buluşup görüşmeler yapmış ve Cumhurbaşkanı W.Wilsonun "On dört barış ilkelerinin" Azerbaycan'a atfedilmesini, Cumhuriyet'in bağımsızlığın ABD tarafından tanınmasına yardım etmeyi ondan rica etmiştir³³³.

Ocak ayının 10'unda ise o, Hollanda temsilcisi Van Der Does de, Villebua ile görüşmüştür. Görüşme sırasında Villebua, A.M.Topçubaşova gönderdiği mektubunda Kafkasya ve Azerbaycan hakkında çok ilginç bilgiler aldığını belirterek: Ben sizin zengin ülkeniz olduğuna, inanıyorum. Sizde çok sayıda petrol, pamuk var fakat demiryollarınız yeterli değildir" demiştir. Sohbetin sonunda Villebua Avrupa'nın haritasında büyük değişiklikler yapılacağını tahmin edildiğini hatırlatmıştır³³⁴.

Ocak ayının 5'inde ve 6'sında dış temsilciliklerin bulunduğu İstanbul'un Pera Palas Oteli'nde A.M.Topçubaşov Beyaz Muhafız birlikleri Kolçak ve Denikin hükümetlerinin temsilcisi olarak Paris Barış Konferansı'na giden S.D.Sazonov ile buluşmuştur. S.D.Sazonov 1883 yılında faaliyete başlayan ünlü Rus diplomatıdır. Birleşik Krallık'ta, ABD ve Vatikan'da diplomatik çalışmalarda yer almış, 1909 yılından 1916 yılına kadar, Rusya İmparatorluğu'nun dış politika birimine önderlik yapmış, Antanta'nın oluşturulmasında özel hizmetleri olmuştur³³⁵.

Ancak o, Rusya İmparatorluğu'nun dağılması ve yeni devletlerin ortaya çıkmasını bir türlü kabullenmek istemiyordu. Bir ay önce, 1918 yılının Aralık ayının

³³¹ E.M.Topçubaşovun Türkiye Sultanı Tarafından Kabul Edilmesi Hakkında "Zaman" Gazetesi'nin Bilgileri, 12.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 158, Yaprak: 3.

³³² E.M.Topçubaşovun Türkiye Sultanı Tarafından Kabul Edilmesi Hakkında "Zaman" Gazetesi'nin Bilgileri 12.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 158, Yaprak: 3.

³³³ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Barış Temsilciliği'nin Başkanı E.M.Topçubaşovun Türkiye'deki Amerikan Diplomatik Temsilcisi Heykle Sohbeti, 06.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 151, Yaprak: 45.

³³⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Barış Temsilciliği Başkanı E.M.Topçubaşovun Türkiye'deki Hollanda Temsilcisi Van Der Does de Villebua ile Sohbeti, 10.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 151, Yaprak: 52-53.

³³⁵ **Дипломатический словарь**, Tom III, Moskva, 1986, s.6-7.

7'sinde A.M.Topçubaşov'un benzer görüşmesi Rusya'nın eski Dışişleri Bakanı Pavel Milyukov ile de gerçekleşmiştir.

Rusya'daki karmaşık süreçler geniş müzakere edildikten sonra A.M.Topçubaşov'un henüz birinci Rus Devrimi döneminde Halk Özgürlük Partisi'nden iyi tanıdığı P.Milyukov sivil Rus halklarına ilişkin meselesine açıkça cevap vermekten kaçınmış, hâlihazırda temel meselenin Rusya'nın Bolşeviklerden tahliye edilmesi olduğunu söylemiştir. Eğer Bolşevikler sahneden çekilirse Rusya'nın kurtulacağını ileri sürmüştür. Ali Merdan Bey'in kendi hükümeti ve ordusu olan üç bağımsız Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine yaklaşımı ile ilgili sorusuna verdiği cevapta P.Milyukov "Anlıyorum, halkınız kendilerini kurtarmalıydı, bu açıdan sizin cumhuriyetlerin ortaya çıkması doğaldır ve zaten böyle bir adımı atacaktınız fakat diğer yandan, sizin cumhuriyetlerin oluşmasında Almanların parmağı olduğunu, son dönemlerde onların Doğu politikasında rolü olduğunu da inkar etmek mümkün değildir" ifadelerini kullanmıştır. P.Milyukov'un bu imasına cevap olarak A.M.Topçubaşov: "Halklar artık kendi kaderlerini çözüme kavuşturdular, aynı zamanda biz Azerbaycanlılar da" demiştir³³⁶.

İlk konuşmalardan P.N.Milyukov ve S.D.Sazonov'un Paris Barış Konferansı'nda "tek ve bölünmez Rusya" uğruna mücadele edecekleri göz önüne serilmiştir. A.M.Topçubaşov Azerbaycan'ın Rusya esaretinden kurtularak bağımsız cumhuriyet kurduğunu ve Rusya'nın iç işlerine karışmayacağını kanıtlayarak: "Biz Azerbaycanlılar Rusların düşmanı değiliz ve onlara kendi ülkelerinde istedikleri gibi, Bolşevizm, Sosyalizm, veya Monarşi temelinde hayatlarını düzene koymalarını diliyoruz ancak ben Azerbaycanlı olarak ve sadece Azerbaycanlılar değil Terek ve Kuban Kazakları dışında kalan Kafkasyalılar bir daha Ruslar'la beraber yaşayamazlar diye düşünüyorum. İlk önce bakın sizde ne kadar yeni devlet kurumları mevcut: Don, Kuban, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, Dağıstan. Demek ki fiziksel ilişkiler bozuldu. Manevi ilişkiler, yaşam tarzı ve özellikle de sosyal siyasi bakış açısı farklılıkları daha büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan ciddi sorunlar, son derece büyük farklılıklar var ve şimdi de mevcut. Önceki rejim bunu dikkate almamıştı ve Allah'ın bize doğuştan yetenek ve emeğe sevgi hissini esirgemediği bir zamanda bizi geride kalmış mutsuz halka çeviren

³³⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Olağanüstü Büyükelçisi ve Yetkili Bakanı E.M.Topçubaşov'un Rusya Geçici Hükümeti Eski Dışişleri Bakanı P.N.Milyukovla Sohbeti, 07.12.1918 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 151, Yaprak: 34.

Rus'ların hatası da buydu. Eğer yine de bizim Rusya esaretinde olmamızı arzu ediyorsanız, o zaman demek ki, kaderimiz böyledir, mutsuz olalım, çünkü, bizim halk Rus illerinde kök salmış, tüm Orta Rusya'yı kapsayan Bolşevizm biçimini alan aşırı Sosyalizmden son derece uzaktır. Bizi tekrar böyle bir ülkeye birleştirseler her zaman geride kalacak ve kendi geriliğimizle sizin genel hareketinize engel çıkaracak, aynı zamanda da anlamsız ömür sürmeye mahkum edileceğiz. Azerbaycanlılar 5-6 milyondan oluşmakta, Wilson'un ilkelerine göre, bağımsız yaşamak için onların elinde kanıtları var ve biz her zaman bağımsız yaşamaya can atacağız, yakın komşularımızla beraber yaşamak için çaba göstereceğiz"³³⁷ demiştir.

İran'ın Azerbaycan'a iddiasının geçersizliği ile ilgili henüz İstanbul'a giderken Bakü'de iki gün kalan İran Dışişleri Bakanı ile Nesib Bey Usubbeyov, Ahmet Bey Ağayev arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Aligulu Han sanki Azerbaycan, İran şahlarının hakimiyetine tabi olmuş gibi düşünüyordu. Ahmet Bey Ağayev ise Azerbaycan hanlıklarının yüzlerce yıl bağımsız yaşadığını kanıtlamaya çalışmıştır. O, Azerbaycan hükümetine şöyle bir bilgi verilmişti: İran hükümeti Barış Kongresi için hazırladığı programın 8. fıkrasında Gülistan Antlaşması'na kadarki sınırların yeniden tesisi talebini ileri sürmüştür. Bu durumu netleştirmek amacıyla Dışişleri Bakanı F.H.Hoyski İran'ın Bakü konsolosuna mektupla başvurup böyle bir talebin olup olmadığını sormuştur. Bununla ilgili Feteli Han "Eğer böyle bir talep yoksa o zaman konsolos bunu gazete aracılığıyla yalanlasın" demiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın mektubu hakkında Bakü'de bulunan Aligulu Han Ensariye haber verince İran Dışişleri Bakanı böyle bir talebin olmadığını bildirmiş ve konsolosun bunu yalanlamasına yönelik talimat vermiştir. Fakat daha sonra böyle bir talebin İran'ın Paris Barış Konferansı'na sunduğu memorandumda mevcut olduğu anlaşılmıştır.

Görüşmeler sırasında A.M.Topçubaşov, İran hükümetinin Azerbaycan ile ilişkisinin iyi olmamasının asılsız olduğunu bildirmiş ve "Bizim istiklaliyetimiz, sadece kendimiz için değil, İran'a da fayda getirecek, özellikle de bu durumda diye"

³³⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Barış Temsilciliği'nin Başkanı E.M.Topçubaşovun Rusya İmparatorluğu'nun Eski Dışişleri Bakanı S.D.Sazonovla Sohbeti, 06.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 151, Yaprak: 42.

belirtmiştir. İran Dışışleri Bakanı Azerbaycan'ın istiklalinden yana olduklarını belirterek bu konuda yardım edeceğine söz vermiştir³³⁸.

Ocak ayının 20'sinde Azerbaycan temsilci heyeti İstanbul'a gitmiştir. M.H.Hacınski'nin geçici başkanlığı sona ermiştir. Hacınski, Paris'te düzenlenecek Barış Konferansı'nda Azerbaycan temsilci heyetine önderlik yapmak konusunda Azerbaycan hükümetinin kararını ve bu konuyla ilgili diğer önemli belgeleri A.M.Topçubaşov'a sunmuştur. Ocak ayının 22'sinde A.M.Topçubaşov'un dairesinde Azerbaycan temsilci heyetinin ilk toplantısı yapılmış ve bir takım kurumsal konular incelenmiştir. Öncelikle temsilci heyetine bazı personeller eklendi ve teknik personeller aşağıdaki şekliyle onaylanmıştır: A.M.Topçubaşov, Temsilci Heyeti Başkanı; M.Hacınski, E.Ağayev, A.Şeyhülislamov temsilciliğin üyeleri; M.Mehremov, M.Mehdiyev, C.Hacıbeyli danışmanlar, A.Hüseynzade, V.Marçevski personeller, Sefvet Bey Melikov ve Alekber Bey Topçubaşov kâtipler; A.Gafarov Fransızca, G.Gafarova İngilizce, H.Memmedov Fransız ve Türkçe tercümanları ve nihayet, Reşid Bey Topçubaşov başkanın özel katibi olarak atanmışlardır.

Toplantıda iş dağılımı üzere üç bölüm oluşturulmuştur. Bunlar, siyasi ve milli, ekonomik, ticari, propaganda ve bilgi meseleleri ile ilgili bölümlerden oluşmaktaydı. Siyasi ve milli meselelerle uğraşan bölümde A.M.Topçubaşov, E.Ağayev, A.Hüseynzade, M.Mehremov, S.Melikov ve H.Memmedov yer almaktaydı. İkinci ekonomik iş bölümü M.Hacınski, V.Marçevski, E.Şeyhülislamov, M.Mehdiyev, A.Topçubaşov, A.Gafarov'dan oluşmaktaydı. Üçüncü bölümde ise A.M.Topçubaşov, E.Ağayev, C.Hacıbeyli, G.Gafarova ve A.Hüseynzade yer almıştır. Temsilci Heyeti'nin her üyesinin açıkça faaliyet alanı tespit edilmiştir. A.M.Topçubaşov temsilciliğin siyasi ve milli meselelerle ilgili çalışmalarına önderlik yapmalı, memorandum hazırlamalıydı. M.H.Hacınski ekonomik ve mali konular, A.Hüseynzade tarihi-etnografik ve edebi materyallerin, E.Şeyhülislamov istatistik, sınır ve haritaların hazırlanması, M.Mehremov tarım, M.Mehdiyev ticaret ve sanayi, E.Ağayev politika, C.Hacıbeyli bilgi meseleleri ile uğraşmalı, S.Melikov başkana, V.Marçevski, M.H.Hacınski'ye, A.Topçubaşov A.Hüseynzade'ye yardım etmeliydi³³⁹.

³³⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Barış Temsilciliği'nin Başkanı A.M.Topçubaşovun Rusya İmparatorluğu'nun Eski Dışışleri Bakanı S.D.Sazonovla Sohbeti, 06.01.1919 //ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 151, Yaprak: 51.

³³⁹ Paris Barış Konferansı'na Giden Azerbaycan Heyeti toplantısının Protokolü, 22.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 147, Yaprak: 13.

Ayrıca, misyonun iç işleri ile ilgili görev dağılımı da yapılmıştır. A.M.Topçubaşov temsilciliğin, bölüm ve komisyonların toplantılarını belirlemeli, tüm organları, harcamaları kontrol etmeliydi. M.H.Hacinski başkan yardımcısı ve hazinedarıydı. A.Hüseynzade sorumlu katip ve protokollerin kısa içeriğinin Fransızca yazılmasından sorumluydu. M.Meherremov protokollerini ana dilinde, A.Topçubaşov Rusça yazmalıydı, E.Şeyhülislamov temsilciliğin kütüphanesine bakmalı, M.Mehdiyev mali tablolarını kontrol, S.Melikov ise büroya önderlik etmeliydi.

İstanbul'da bulunduğu ilk günlerde Azerbaycan temsilcileri örgütsel meselelerin yanı sıra bazı önemli belgeler düzenlediler, faaliyet programı tertip ettiler ve karşılaşılan temel sorunları tespit ettiler. Sosyal-ekonomik yaşam konularına ilişkin hazırlanmış belgede siyasi durum ve siyasi partiler, ulusal ve dini meseleler, kültür meseleleri yer almıştır. Tüm bunlara rağmen Ocak ayının 27'sinde M.H.Hacinski karşıdaki mücadelenin zorluğunu dikkate alarak F.H.Hoyski'ye yazdığı mektupta Temsilci Heyeti'nin tanınmış siyaset adamları hesabına güçlendirilmesini ve çeşitli uzmanların Bakü'den gönderilmesini rica ediyordu³⁴⁰.

Azerbaycan'a karşı Avrupa ve Amerika'da Ermenilerin yürüttüğü propaganda kampanyası sırasında ya "Azerbaycan" adlı devletin mevcut olmadığını kanıtlanmaya çalışılıyor ya da Azerbaycan Antanta'ya karşı savaşmış mağlup olmuş Türkiye'nin yanında yer alıyor ve tüm araçlarla müttefiklerin önder militanlarına Azerbaycan hakkında önyargılı bilgiler veriliyordu. İlk adım olarak onlar E.Ağayev'in "İttihad ve Terakki" komitesinin üyeleri ile birlikte tutuklanarak İngilizlerin kontrolündeki Malta adasına sürgün edilmesini başardı. T.Svyatoçevski haklı olarak bu olayı müttefiklerin Azerbaycan temsilci heyetine birinci saygısızlığı olarak değerlendirmişti³⁴¹.

Paris Barış Konferansı 1919 yılının Ocak ayının 18'inde Versay sarayı'nda görkemli şekilde açılmıştır. Konferansa binden fazla temsilci katılmıştır fakat çalışmaları hızlandırmak için beş büyük devletin her birinden beş belirleyici oy hakkına sahip temsilcilik seçilmiştir. 150'den fazla gazeteci konferansı izlemiştir.

Konferansı Fransa Cumhurbaşkanı Raymond Poincaré kısa tebrik konuşması ile açmış ve ülkenin Başbakanı Georges Clemenceau Barış Konferansı Başkanı seçilmiştir. Önceden elde edilmiş anlaşmaya göre Robert Lansing (ABD), David Lloyd George (İngiltere), Orlando (İtalya) ve Sayandzi (Japonya) konferansın ikinci başkanları

³⁴⁰ Swietochowski, s. 153.

³⁴¹ Swietochowski, s. 154.

seçildiler ve Georges Clemenceau, David Lloyd George ve Woodrow Wilson'dan "büyük üçlü" oluşturulmuştur. İlk zamanlarda Wilson'un "14 maddesi" sorunların müzakeresi için temel alınmıştır. Buraya ABD Başkanı W.Wilson ve Devlet Katibi R.Lansing, İngiliz Başbakanı Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Balfur sırasıyla Fransa'dan Clemenceau ve Pişon, İtalya'dan Orlando ve Sonnino, Japonya'dan Makino ve Sind dahildir. Konferansın gündeminde birçok meseleler olmasına rağmen "Rus sorunu" dikkat merkezindeki meselelerden biriydi. Rusya'nın Konferansa davet edilip edilmemesi konusu, siyasi müzakerelere henüz üç ay önce 1918 Kasımı'nda gündeme alınmıştır. 1918 yılının aralık ayında Clemenceau'ya gönderdiği notada Lloyd George Sovyet Rusyası'nın Konferansa katılmasına taraftar olduğunu belirtmiştir.

Müttefikler arası gerçekleşen toplantıda Balfur, Lord Kerzon ve Clemenceau Rusya'nın karşısında yer aldılar fakat Lloyd George Rusya Avrupa topraklarının üçte ikisini, Asya'nın ise büyük bir kısmını oluşturduğunu belirtmiştir: 200 milyon nüfusa ilişkin meseleler onları dinlemeden çözülemez. Bolşevikler tam olarak bunu yapmaya çalışıyorlardı. Hiç şüphesiz ki bu hoş bir durum değildir fakat sırf hoş olmadığı için herhangi bir gerçek inkar edilemez" demiştir. Lloyd George Sovyet Rusyası ile birlikte Beyaz Muhafız hükümetlerin ve yeni kurulan cumhuriyetlerin de konferansa davet edilmesine taraftar olmuştu³⁴².

G.Clemenceau müzakerelerin gidişatında yeniden sağlanan barışın Rusya'ya ait olmadığını belirtmiştir. Ocak ayının 12'sinde Konsey toplantısında Fransa'nın Dışişleri Bakanı Pişo'nun teklifi üzerine Rusya'nın resmi olarak konferansa davet edilmeyeceğine karar verilmiştir fakat Sazonov, Lvov, Milyukov ve diğer kişiler kendi görüşlerini aktarmak ve bazı tavsiyeler vermek için konferansın çalışmasına katılmıştır.

Ocak ayının 22'sinde Konsey toplantısında "Rus sorunu" yeniden detaylı olarak tartışılmıştır. ABD Başkanı W.Wilson'un Rusya'da çarpışan güçlerin kendi aralarında geçici anlaşmaya varmaları, askeri operasyonları durdurmaları hem Bolşevikler hem Beyaz Muhafız hükümetler hem de Rusya İmparatorluğu topraklarında kurulmuş yeni devletlerin kendi aralarında müzakere için Şubat ayının 15'ine kadar Marmara Denizi'nde, İstanbul'un yakınındaki Prens adasında özel konferans düzenlemeleri

³⁴² Avalov, s. 178.

belirtilmekteydi. Fransa, İngiltere, Amerika ve İtalya temsilcileri de Prens adasında düzenlenecek konferansta yer almalıydı³⁴³.

Aslında bu projenin hamili Lloyd George, ama bazı değerlendirmelere göre bu proje ile W.Wilson konuşma yapmıştır fakat "Rus toplantısı" için hiç de başarılı yer seçilmemiştir³⁴⁴.

Ocak sonunda İstanbul'daki İngiliz subayları "Rus toplantısı" için uygun bir yer hazırlamak için Prens adasına gitmişlerdir. Polonya ve Finlandiya hariç eski Rusya İmparatorluğu'nun topraklarında kurulmuş tüm devletlere yanı sıra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstanbul'da bulunan temsilcileri de Prens Adasında düzenlenecek Rus Konferansı'na davet edilmiştir.

Rus mültecileri, Rusya'nın siyasi liderleri ve Bolşevik Devrimi'nden sonra Avrupa'ya yayılmış eski Rus diplomatları yeni zeminde eski Rusya'yı onaracaklarına inandıkları için Bolşeviklerle görüşmelerin yürütülmesiyle ilgilenmiyorlardı. Bu mesele Ocak ayının 30'unda Rusya siyaset adamlarının Fransa'nın Dışişleri Bakanı Pişon'a sundukları bildiride yer almıştır. Bildiride Rusya'da asıl halk hakimiyetinin tesis edileceğine, dini kısıtlamalar ve sivil özgürlüklere uygulanan eşitsizliğin ortadan kalkabileceğine, derin ekonomik değişikliklerin hayata geçirileceğine tarım sorununun kısa sürede çözüleceğine, yönetimde merkezileşmenin ortadan kaldırılacağına ve "nihayet yeni Rusya'nın gayri Rus halklarla ilişkisinde yeni siyasi yaptırımlar uygulayacakları"³⁴⁵ vaatleri yer almıştır.

Yeni cumhuriyetlerden olan temsilci heyetleri İstanbul'da beklerken Şubat ayının 13'ünde Gürcü temsilcilerinden iki kişinin Çheidze ve Sereteli'nin Paris'e bırakılmasına yönelik bilgi vermiştir³⁴⁶.

Fransa temsilciliği Azerbaycanlılar'dan da iki kişinin belirsiz zamanda Paris'e gitmelerine izin verileceğini belirtmiştir. Şubat ayının 22'sinde A.M.Topçubaşov Azerbaycan hükümeti başkanına gönderdiği telgrafta: "Ne yazık ki hala Paris'e gidemiyoruz, izin bekliyoruz"³⁴⁷ diye belirtmişti.

³⁴³ M.H.Hacınskinin Bakanlar Konseyi Başkanı ve Dışişleri Bakanı F.H.Hoyskiye Mektubu, 27.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 3.

³⁴⁴ U.Çerçil, **Mirovoy Krizis**, Gosudarstvennoe voennoe izdatelstva, Moskva, 1932, s. 108.

³⁴⁵ M.H.Hacınskinin Bakanlar Konseyi Başkanı ve Dışişleri Bakanı F.H.Hoyskiye Mektubu // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 64, Yaprak: 12-17.

³⁴⁶ Avalov, s. 180-187.

³⁴⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Barış Temsilciliği'nin Başkanı E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı ve Dışişleri Bakanı F.H.Hoyskiye telgrafi, 22.02.1919//ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 42.

Azerbaycan hükümetine Mart ayının 5'inde gönderdiği raporunda A.M.Topçubaşov "İlk önceleri bu mesele bize kolay iş gibi görünüyordu, Marsilya yoluyla Paris'e arada giden vapurlara yer bulmak gibi teknik içerikli engellerle karşılaşabileceğimizi düşünüyorduk fakat iki kez benim İstanbul'daki İngiliz ve Fransız temsilcileri ile görüşme ve konuşmalarından sonra, anlaşıldı ki daha çok teknik konularla açıklanan gecikmelerin bir süre sonra siyasi içeriğe sahip olduğu belli olmuştur"³⁴⁸ diye belirtmiştir.

Müttefiklerin onlara gösterdiği sıcak ilgiden esinlenerek Ermeniler 1919 yılının başlarında komşu halklara karşı toprak talepleri için geniş bir kampanyaya başlamışlardır. İster iki taraflı görüşmelerde ve gerekse kendilerine yakın olan basın sayfalarında onlar "Büyük Ermenistan" düşüncesinin tanıtımına başlamıştır. Burada öncelikli amaç Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'ın dağlık bölgesiydi. 1919 yılının Ocak ayında müttefiklerin Bakü'de bulunan Komutanı General V.Thomson'un Karabağ'ın Dağlık bölümünü ve Zengezur kazasını Azerbaycan'ın yönetiminde bırakılmasını onaylaması ve Hüsrev Bey Sultanov'un bu bölgelere General-Gubernator olarak gönderilmesini beğenmesi Ermeniler'i daha da kızdırmıştır. V.Thomson bölgenin demografisi ile yakinen tanıştıktan sonra büyük çapta olmasa da taşınma ve yer değişiminin zorunlu olacağı sonucuna varmıştır. Örneğin, ne Karabağ'da Ermeniler kalabilir, ne de hâlihazırdaki gibi "düşman" görülen Müslümanlar Erivan'ın güneybatısında kalabilir. Bakü'ye yaptığı seferinden sonra Şubat ayının 6'sında Londra'ya bilgi gönderen General George Milne Ermeniler'in Karabağ'da işlediği vahşetlerle ilgili bizim Bakü'yü almamızdan önce Şuşa'yı iki Türk alayı Andronik'in ordusunun saldırılarından koruduğunu yazmıştır. Şimdi ise Ermeniler şehri kuşatmış ve Tatarlara saldırıyorlardı. Hükümet düzeni korumak için mümkün olan her şeyi yapıyordu. Disiplin oluşturmak için oraya İngiliz askerlerinden oluşan bir tabur göndermek gerekmekteydi³⁴⁹.

Ermeniler Zengezur ve Karabağ'ın dağlık bölgesi ile ilgili başlatıkları çalışmalarını diplomatik düzene geçirmeye gayret ettiklerinden Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı belirtilen topraklara ilişkin birtakım propaganda içerikli adımlar atmak zorunda kalmıştır. Bu amaçla bakanlığın bilişim bölümünün sorumlu çalışanı

³⁴⁸ A.Raevskiy, **Musavatskoe Pravitel'stvo na Versal'skoy Konferentsii, Doneseniya Predsedatel'ya Azerbaydjanskoy Musavatskoy Delegatsii**, Baku, 1931, s.25.

³⁴⁹ Genel C.Milnin Acil Diplomatik Bilgileri, 06.02.1919 // Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, İngiltere Arşiv belgeleri, s.237.

A.S.Şepotov'un resmi hükümet gazetesi olan "Azerbaycan"da "Karabağ" adlı ayrıntılı bir makale yayımlanmıştır. O, Karabağ'dan Rusya İmparatorluğu'na birleştirilmesi tamamlandıktan sonra bu arazinin 1844 yılında "Güney Kafkasya Müslüman bölgeleri'nin" bünyesine dahil edildiğini ve sonra Gence Guberniyası oluşturulduğunda Karabağ'ın dört kazaya ayrılarak onun idari hudutlarına birleştirildiğini yazıyordu.

Ermenilerin taşkınlık ve gönüllü ordu temsilcilerinin keyfi hareketlerini önlemek için Başbakan F.H.Hoyski 1919 yılının Şubat ayının ortalarında Bakü'nün askeri valisi V.Thomson'a başvurmuştur. O, son zamanlarda Bakü şehrinde oluşan olayların devlet çıkarları ve hükümetin haysiyeti açısından kabul edilemez olduğunu dile getiriyordu. Gönüllü ordunun temsilcileri Prjevalski ve Erdeli Bakü'de ve ilçelerinde seferberlik başlatmış, topladığı kişilere silah dağıtmakta ve tatbikatlar gerçekleştirmekte kısaca askeri hazırlığa başlamışlardı. Öte yandan, kendisini Ermeni militanları diye isimlendirenlerin yanı sıra, tüm faaliyetini Azerbaycan'ın Müslüman nüfusunun imha edilmesine adanmış birisi silah taşıyabilen Ermeni nüfusunun kaydını yapmakta, onları gruplara ayırarak silah dağıtımını yapıp askeri bölümler oluşturmaktadır. Bazı karışık Rus-Ermeni askeri birlikleri şehrin bütün olarak Müslümanların yaşadığı kale bölümündeki Duma meydanının kapılarının yanındaki barakaları ele geçirmiştir. Bakü'nün Müslüman nüfusu içerisinde korku ve heyecan en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bu durumda ülkenin başkentindeki hareketleri ile sadece devletin egemenliğini ihlal etmemiş hatta onun varlığına yönelik adımların atılmaması için hem halk arasında hem de parlamentoda hükümete eleştirel imalar yöneltmiştir³⁵⁰.

Komşu devletler Paris'te toprak iddiaları ile konuşma yaptığı esnada Azerbaycan temsilcileri İstanbul'da vize beklemek zorunda kalmışlardı. Azerbaycan temsilci heyetinin bu zor durumu ile ilgili Prof.T.Svyatoçovski, komşularından farklı olarak kendilerine yardım gösterilmediğini belirtmişti. Batıdaki Ermeni yanlılarının hareketi veya Gürcü Menşeviklerinin uluslararası Sosyalizm ile ilişkileri kapsamında Azerbaycanlılar'ın tutumu zayıftı. Fakat Fransızlar'ın Ermeni konumu ile karşılaştırıldığında İngilizler'in Azerbaycan'a yaklaşımı umut vericiydi. Burada Büyük Britanya İmparatorluğu'nun belli ölçüde ilgisi ve çıkarı vardı. Yeni kurulan cumhuriyetlerin temsilci heyetleri İstanbul'dayken, Versay Yüksek Konseyi'nin kararıyla Rusya'nın güneyinde siyasi ve ekonomik durumu öğrenmek için 30 kişiden

³⁵⁰ Feteli Xan Xoyski, **Heyat ve Fealiyyeti (Sened ve Materiallar)**, Bakı, 1998, s.48-49.

oluşan özel bir komisyon oluşturularak belirli bölgelere atanmıştır. Temsilci Heyeti üç bölüme ayrılmıştır. Onlardan biri Kafkasya'da olan durumu öğrenmeliydi. Bu bölüme Amerikalı Albay Benjamin Burçeg Moore önderlik yapıyordu. 3 Mart'ta A.M.Topçubaşov ve M.H.Hacinski İstanbul'da Moore ile buluşup çok önemli konularda fikir alışverişi yaptılar. Görüşmeler sırasında Moore Azerbaycan ile ilgili aşağıdaki konuları öğrenmek istiyordu:

1.Kafkasya Azerbaycanı'nın siyasi ve ekonomik açıdan bağımsız faaliyet gösterebileceğine emin misiniz?

2.Buna maddi ve manevi gücünüz yeter mi?

3.Siz Kafkasya veya Güney Kafkasya'da federasyon-konfederasyon oluşturabilir misiniz?

4.Rusya Federal Cumhuriyeti kurulursa Azerbaycan onun bünyesine dahil olmak ister mi?

5.Herhangi bir başka bir devletin size müdahalesi meselesi hakkında ne düşünüyorsunuz?

6.Şimdi Azerbaycan daimi veya geçici tarafsızlığını sağlamak konusunu gündeme taşıyabilir mi?³⁵¹.

Aslında ilk iki sorunun cevabını A.M.Topçubaşov Barış Konferansı'na sunmak için hazırladığı memorandumda açıklamıştır ve bu nedenden dolayı bu soruları olumlu cevaplamıştır. Güney Kafkasya ile federasyon veya konfederasyon oluşturmanın olanağı ile ilgili A.M.Topçubaşov, bu ortamda onun mümkün olmasından şüphe ettiğini belirtmiştir, çünkü İtilaf Devletleri bölgede mevcut gerçeklerle hesaplaşmayarak Türkiye ve Azerbaycan'ın hesabına Büyük Ermenistan kurmak arzusu ile konuşan Ermenilerin aşırı taleplerini savunmaktaydılar. Rusya Federal Cumhuriyeti'ne yönelik tutuma gelince o, açık şekilde Rusya'da herhangi bir hükümetin yer almasına bağlı kalmaksızın kendi bağımsızlığını ilan etmiş, kendi parlamentosu ve hükümeti olan Azerbaycan'ın bir daha onun terkinde yer almayacağını belirtmiştir. Moore'un Azerbaycan'a vesayet edebilecek ülkeyi öğrenmek arzusuna cevap olarak A.M.Topçubaşov, bizden maddî hiçbir şey beklemeyeceği ve Başkan W.Wilson'un 14

³⁵¹ Benjamin Burçeg Moore'un Azerbaycan Cumhuriyeti Barış Kurulu Başkanı'na Mektubu, 03.03.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 68, Yaprak: 21.

maddelik barış ilkelerinin evrensel ve manevi değerlerine dayanması halinde ABD'nin, Azerbaycan için vasi devlet olabileceğini eklemiştir³⁵².

A.M.Topçubaşov Tarafsızlık konusunun Güney Kafkasya'nın istikrarına bağlı olduğunu söyledi. Diplomatik misyonun Bakü'ye gideceğini dikkate alarak Azerbaycan temsilcileri Moore'un ilgilendiği konularda Azerbaycan hükümetine yazılı bilgi göndermiştir³⁵³.

Oluşan durumla ilgili olarak Azerbaycan temsilci heyeti Paris Barış Konferansı Başkanı adına kısa mektupla başvuru yapmaya karar vermiştir. Mart ayının 21'inde bu mektup hazırlanarak Temsilci Heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov ve Katibi M.Meherremov'un imzası ile Paris'e gönderilmiştir. Barış heyeti üyelerinin Azerbaycan hükümeti ile yazışmalarından Mart ayının ortalarında Fransa hükümetinin, temsilciliğin bazı üyelerinin öncelikle M.H.Hacinski, E.Şeyhülislamov ve C.Hacıbeyli'nin Paris'e gitmelerine itiraz etmediği anlaşılmıştır³⁵⁴.

Fakat Temsilci Heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov'un adı bu listede yoktu. Azerbaycan temsilcileri ilk önce A.M.Topçubaşov olmadan Paris'e gitmeyi uygun görmüyorlardı ve Paris'e gitmemesinin nedenleri de anlaşılır değildi. Bu nedenden dolayı müttefiklerin İstanbul'da bulunan temsilcilerine tekrar başvurulmuştur.

Mart ayının 28'inde A.M.Topçubaşov Müttefik ordularının Doğu'daki Başkomutanı, Birinci Dünya savaşı'nda önemli askeri operasyonlara önderlik yapmış, tanınmış Fransız Generali d'Espèrey ile görüşmüştü. Azerbaycan temsilci heyeti başkanını dikkatle dinleyen general onlara yardım edeceğini söylemiştir ve sonucu sohbette yer alan Fransız subayı aracılığıyla bildireceğini vaat etmiştir. Gerçekten de general vaadine sadık kalmıştır. Bir gün sonra Azerbaycan temsilciliğine mektupla Fransa temsilcisi Dyupe'nin yanına gitmelerini ve onlardan iki-üç kişiye izin verildiği bilgisini vermiştir.

M.H.Hacinski Mart ayının 30'unda Tiflis'teki Azerbaycan temsilcisi M.Y.Caferov'a önceleri A.Ağayev'e karşı kampanya başlattıklarını yazıyordu, şimdi de Topçubaşov'u lekelemek istiyorlar, açıkça onun Paris'e gitmemesini belirtiyorlardı. "Tüm bunları Fransızlar yapıyorlar. İngilizlerden de, Amerikanlılardan da yazılı uyarı

³⁵² Raevskiy, s.29.

³⁵³ Benjamin Burçeg Moore'un Azerbaycan Cumhuriyeti Barış Kurulu Başkanı'na Mektubu, 03.03.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 68, Yaprak: 21.

³⁵⁴ E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı F.H.Hoyskiye Raporu, 17.03.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 11.

aldık. Onlar bizim Paris'e gitmememizin ve tam kadroda yer almamamızın aleyhinde değiller. Mart ayının sonlarında oluşmuş durumla ilgili A.M.Topçubaşov'un Barış heyetinde başkanlığa getirilmesi meselesi ortaya çıkmıştı. M.H.Hacinski İstanbul'da bulunan temsilcilerden kimsenin Ali Merdan Bey'in görevini değiştirmek sorumluluğunu üstlenmek istemediğini belirtmişti. Bu nedenden dolayı, işe az çok aşına olan M.Y.Caferov ve H.Hasmemmedov'un temsilci heyete ilave edilmesi iyi olurdu" diye düşünüyordu. O: "Feteli hanı önermeye korkuyorum çünkü Paris'te Azerbaycan hükümetinin başkanı olarak sözde Ermeni katliamı işlemekten onu suçlayıp lekelemeye başlayacaklar"³⁵⁵ diye yazıyordu.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Batum'daki konsolosu da Bakü'ye gönderdiği bildiride Ermenilerin entrikası sonucunda müttefiklerin Ali Merdan Bey'i Paris'e gitmesini istemediklerini onaylıyordu. E.Ağayev ve A.M.Topçubaşov'a karşı kaldırılan kampanya hiç de rastgele değildir. Ermeniler onların Kafkasya'da milli meseleyi çok iyi bilen, sınırlı milletçilikten uzak, geniş dünya görüşüne sahip demokratik ruhlu aydınlar olduğunu çok iyi biliyorlardı. Her ikisi hala 1905 olaylarından sonra 1906 yılında Ermeniler ile Müslümanlar arasında Tiflis'te yapılan barış görüşmelerinin katılımcısı olmuşlardır. Ermeniler bu iki tanınmış siyasi militanlara karşı kampanya yapmakla Batı'nın siyasi çevrelerinde onlar hakkında yanlış düşünce oluşturarak Azerbaycan temsilci heyetini hem güç hem otorite hem de zeka bakımından zayıflatmak istiyorlardı.

Artık Nisan ayının başlarında temsilciliğin tam kadroda gidemediğine emin olduktan sonra kendi üyelerinden üç kişinin Paris'e gitmesine izin vermişlerdir. Nisan ayının 7'sinde Bakü'ye aşağıdaki içerikte bir telgraf gönderildi: "Bakü'ye Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi Başkanı Feteli Han Hoyski'ye. Temsilcilik yola çıkamıyor. Paris'e Hacinski, Ceyhun ve Meherremov'un gitmesine izin vermekteler. Ben burada kalmak zorundayım. Başka temsilciler Londra'ya gitmeye çalışıyorlar. Buraya yenilerini göndereceğiniz halde onların Paris'e gitmelerini Bakü'de sağlayın. Temsilci Kurulu Başkanı Topçubaşov"³⁵⁶.

Azerbaycan temsilcileri umutlarından vazgeçmeyerek Paris'e gidip Azerbaycan'ın hakkını ve çıkarlarını savunmak için başvurmadıkları kapı bırakmamışlardır. Temsilci Heyeti'nin toplantısında Barış Konferansı Başkanına

³⁵⁵ M.H.Hacinskinin M.Y.Ceferova Mektubu, 30.03.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 141, Yaprak: 6.

³⁵⁶ E.M.Topçubaşovun Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi Başkanı ve Dışişleri Bakanı F.H.Hoyskiye Telgrafı, 07.04.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 70, Yaprak: 2.

Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya Genel Bakanlarına telgrafla başvuru yapılmasına karar verilmiştir. 8 Nisan'da telgrafın metni hazırlanarak belirtilen adreslere gönderilmiştir. Orada: "Sayın Başkan, Azerbaycan Meclis Başkanı ve beş üyesinin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti barış heyetinin Ocak ayının başlarında Bakü'den çıktığını, 20 Ocak'ta İstanbul'a ulaştığını ve şimdiye kadar Paris'e gitmeye izin alamadığı için burada zaman kaybettiklerini size belirtmek isterim. Kafkasya'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile komşu olan Ermeni, Gürcü ve Kuzey Kafkasya temsilcileri artık Paris'teler ve kendi halklarını temsil ettiklerine dikkat edin. Sayın Başkan Azerbaycan barış heyeti sizden söz konusu temsilciliğin Paris'e gitmesi için izin verilmesine ve Barış Konferansı'na katılmalarına gerekli yardımı sağlamanızı rica ederim" şeklinde ifadeler kullanılmıştır³⁵⁷.

İngiliz temsilciliğinde yapılan görüşmelerde A.M.Topçubaşov'u Londra'ya gitmesini istemedikleri belli olmuştur. Sadece E.Şeyhülislamov ve M.Mehdiyev'in İngiltere'ye gitmesine izin verdiler. Nisan ayının 12'sinde ise Fransa temsilcileri 8 Nisan'da onlara sunulan mektuba yanıt olarak sadece Fransızlar'ın belirledikleri üç kişinin Paris'e gitmesine izin verdiler. Nihayet, Azerbaycan temsilci heyeti oluşmuş durumu müzakere ederek birkaç kısma bölünmesine karar verilmiştir. Üç kişi M.H.Hacinski, M.Mehherremov ve C.Hacıbeyli Paris'e, iki kişi E.Şeyhülislamov ve M.Mehdiyev Londra'ya gitmeli, A.M.Topçubaşov Temsilci Heyeti Katipliği, çalışanları ve teknik elemanları ile birlikte İstanbul'da kalmalı. Bu durumda herkesin kendi gideceği yerde Temsilci Heyetinin adına değil, sadece onun bir üyesi olarak faaliyet göstermesi konusunda mutabakata varılmıştır. Bu esnada Paris'e giden üç kişi öncelikle tüm çabalarını Temsilci Heyetinin diğer üyelerine de Fransa'ya gitmek için vize almalarına sarfetmeliydi³⁵⁸.

Böylece, Azerbaycan temsilcilerinin İstanbul'da üç ayı aşkın yoğun mücadelesi sonuç vermiştir. A.M.Topçubaşov başta olmak üzere Azerbaycan Barış heyetinin Versay Barış Konferansı'nın gerçekleştiği Paris şehrine gitmelerine izin verilmiştir. Bu, yapay engellerle karşı karşıya kalan Azerbaycan diplomasisinin büyük başarısıydı. Yeni oluşan genç bir devletin temsilcileri ilk olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın askeri sonuçlarını siyasi açıdan özetleyen dünya barış toplantısında Azerbaycan'ı temsil

³⁵⁷ E.M.Topçubaşovun Barış Konferansının Başkanı'na, ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümet Başkanlarına Telgrafi, 08.04.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 140, Yaprak: 11.

³⁵⁸ Azerbaycan Barış Temsilciliği'nin Toplantısının Protokolü, 12.04.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 5.

edeceklerdi. Böylece Azerbaycan diplomasisinin önünde kendi ülkesini dünyanın kaderini değiştiren devletler tarafından tanıtılması açısından yeni ufuklar açılmış oldu.

3.2. Azerbaycan Diplomasisi "Bölünmez Rusya" ve "Büyük Ermenistan" İddiaları ile Karşı Karşıya

1919 yılının Mayıs ayının 28'inde Azerbaycan istiklalinin ilan edilmesinin birinci yıldönümü görkemli bir törenle kutlanmıştır. Cumhuriyet basınında bağımsızlığın önemini, onun milletin kaderindeki rolünü belirleyen birçok yazı yayınlanmıştır. İstiklal Bayramı dolayısıyla parlamentonun olağanüstü toplantısı gerçekleşmiştir. Parlamentonun kırk ikinci toplantısına başkanlık eden Hasan Bey Ağayev kısa bir tebrik konuşması yapmıştır. Ağayev: "Muhterem mebuslar! Tam tamına bir sene önce 1918 yılı Mayıs ayının 28'i idi. Yuvası dağılmış kuş gibi, Azerbaycan Millî Şûrası yersiz-yurtsuz kalmıştı. Azerbaycan halkının temsilcileri bile bağımsızlık ilanı yapmakla, Azerbaycan halkı için mutluluk kaynağının açılacağını zannediyorlardı. Bununla, Azerbaycan temsilcileri tarihi bir temel atmış oldular. Millî Şûra'nın gayretle çalışması, bu duygusu, bu işi ya sahihdi, ya da fantezi. Buna cevaben Azerbaycan istiklaliyetinin bir yıllık yaşamına dönersek Millî Şûra'nın duygu ve halka yönelik tahmininin gerçek olduğunu görürüz" demiştir.

Gönüllü ordunun kuzeyde etkinleşmesi ile Azerbaycan'ın başının üzerini almış tehlikeye değinerek H.Ağayev "Azerbaycan Türkleri için belanın hangi taraftan gelirse gelsin, hiçbir tehditten ve düşmandan korkmayarak bağımsızlık yolunda can ile mal ile ve kan ile savunmaya ve fedakarlığa hazır" olduğunu belirtmiştir. İstiklal Bayramı dolayısıyla Üzeyir Hacıbeyov'un Azerbaycan Gazetesi'nde "Bir Yaş" adlı makalesi yayınlanmıştır. Yazıda Azerbaycan'ın bir yıllık bağımsızlık tarihinin kritik noktaları değerlendirilmekte ve geçilen yola kıymet verilmekteydi. Yabancıların gözünde Azerbaycan Türkleri hakkında empoze edilmiş yanlış bakışların değiştiğine işaret ederek Üzeyir Bey, müttefik orduların Bakü'ye girdikten az sonra Avrupa temsilcilerinin Azerbaycanlılar hakkında yayılan olumsuz fikirlerin doğru olmadığını kendi gözleriyle gördüklerini ve itiraf ettiklerini yazıyordu³⁵⁹.

Denikin tehlikesi ve Kolçak'ın etkinleşmesi eşliğinde "Bölünmez Rusya" düşüncesi gittikçe müttefiklerin politikasına sirayet etmekte ve farklı renk tonlarında

³⁵⁹ Azerbaycan Gazeta, 28 may 1919, No: 180.

ortaya çıkan Rus kuvvetleri Versay toplantılarının diplomatik desteğini ve siyasi güvenini kazanmak için her şeyi yapmışlardı. Paris'te toplanan devlet başkanlarının çoğu Kolçak'ın, Denikin'in ve diğer beyaz muhafız birlikleri generallerinin yakında zafer kazanacağına, Sovyet hakimiyetine son vereceklerine umut bağlamışlardı. Bu nedenle Mayıs ayının 20'sinden başlayarak Dörtler Konseyi toplantılarında Rusya'ya tutum meselesi daha etkin tartışılmaya başlamıştır.

Başvuru metninin hazırlanmasında İngiliz temsilci heyeti üyesi Philip Kerr görevlendirilmiştir. 23 Mayıs'ta Dörtler Konseyi iki kez "Rus meselesini" tartışmıştır. Toplantıda Omsk Hükümeti'nin Rusya hükümeti gibi tanınmasına karar verilmiştir. Öğlen gerçekleştirilen toplantıda F.Kerr'in hazırladığı metin Wilson tarafından okunmuş ve müzakere edilmiştir. Mayıs ayının 26'sında bu metin Clemenceau, Lloyd George, Orlando, Wilson ve Sayondzi tarafından imzalanmış nota şeklinde Kolçak'a gönderilmiştir. Notada bu belgenin müttefikler ve birlik ülkelerinin "Rus meselesinde" açıklık oluşturma arzusundan ileri geldiği ve onların Rusya'nın iç işlerine müdahale etmek düşüncesinden uzak oldukları belirtilmiştir. Müttefikler, savaş döneminde Rusya'ya ordu gönderilmesini Almanya ile savaşmak ve Bolşevikler tarafından yok edilmek tehlikesiyle karşılaşmış Çekoslovakya bloğunu kurtarmak gerekliliği ile ilişkilendirmişlerdir³⁶⁰.

4 Haziran'da Amiral Kolçak müttefiklere gönderdiği cevap mektubunda 26 Mayıs notasında ileri sürülen şartları kabul ettiğini bildiriyordu. Kolçak, üç Pribaltika, Kafkasya ve Zakaspi illerine dair tartışmaların Milletler Cemiyeti'ne çıkartılması ve "Ulusal gruplarda" özerkliğin sağlanmasının mümkün olduğunu yazmıştır. İleri sürülen teklifler konusunda Amiral Kolçak tatminkar cevap aldıktan sonra Haziran ayının 12'sinde itilaf ülkelerinin Yüksek Konseyi yukarıdaki şartlar dahilinde Omsk Hükümeti'nin tanınması ve ona kapsamlı yardım edilmesi konusunda nota ile çıkış yapmıştır³⁶¹.

Bu nota Haziran ayının 13'ünde basında yayınlanmıştır. Beşler Konseyi devlet başkanları tarafından imzalanan 12 Haziran notası aslında Kolçak hükümetinin Polonya ve Finlandiya hariç eski Rusya sınırları içinde tanınması demektir. Müttefiklerin Kolçak hükümetini Rusya hükümeti olarak tanımalarına karşı yeni kurulan cumhuriyetlerin

³⁶⁰ Yu, V.Klyuçnikov, i I.Sabanin, *Mejdunarodnaya Politika Noveyşego Vremeni, Vremeni v Dogovorah*, Notah i Deklaratsiyah, Çast` 2, Litiztad NKİD, Moskva, 1926, s.248.

³⁶¹ B.E.Şteyn, "Russkiy Vopros" na Parijskoy Mirnoy Konferentsii (1919-1920), Gospolitiztad, Moskva, 1949, s.245.

Paris'teki temsilcilerinden ilk olarak Azerbaycan heyeti itiraz etmiştir. Dörtler Konseyi toplantıları kapalı düzenlenmesine rağmen Mayıs ayının sonlarında Paris basın toplantısının genel ruh halini yansıtıyordu. Beyaz Muhafız hükümetlerin müttefikler tarafından tanınacağını düşünmeye olanak sağlıyordu. Bu nedenden dolayı hala Mayıs ayının 31'inde Azerbaycan Temsilci Heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov, temsilcilik adına beyanda bulunarak Amiral Kolçak hükümetinin dağılmış Rus İmparatorluğu topraklarının tanınmasının olasılığı konusunda Paris basın haberlerinde, eski Rusya üzerinden ayrılmış yeni cumhuriyetlerle beraber, Azerbaycanı'nın ciddi şekilde hayati çıkarlarına değinerek belirtmiştir. Bağımsızlık uğruna on binlerce kurban vermiş Azerbaycan halkının Rusya'da herhangi ad altında restore edilen ve faaliyet gösteren hükümeti tanımayacağını bildirilmekle birlikte Kafkasya Azerbaycanı'nın arazisinin gelecek Rusya devletinin topraklarına dahil edilmemesinden söz ediliyordu³⁶².

Fakat Kolçak hükümetinin tanınması sadece Azerbaycan temsilcilerini değil Paris'e gelmiş yeni devletlerin büyük çoğunluğunun temsilcilerini de rahatsız etmiştir. Bu nedenle, yeni kurulan cumhuriyetler müttefiklere ve Barış Konferansı Başkanı'na itiraz notası hazırlamak için birlikte bir çok toplantı gerçekleştirmişlerdir. Azerbaycan, Estonya, Gürcistan, Letonya, Kuzey Kafkasya, Beyaz Rusya ve Ukrayna temsilcileri adına bildiri imzalanmasına karar verilmiştir. Bildiride Azerbaycan, Estonya, Gürcistan, Letonya, Kuzey Kafkasya, Beyaz Rusya ve Ukrayna Cumhuriyetleri'nin bu ülkelerin halklarının özgür iradesine uygun olarak kurulduğu ve faaliyet gösterdiğinden bahsediliyordu. Bu cumhuriyetlerin anayasaları hazırlanma aşamalarında idi. Komşu devletlerle karşılıklı ilişkiler orada tespit edilecek, genel oy temelinde seçilmiş ve seçilecekler Müessisler Meclisi'nde belirlenecektir. Rusya'da her devlet hakimiyetinin kararı hiçbir durumda bağımsız devletler olan Azerbaycan, Estonya, Gürcistan, Letonya, Kuzey Kafkasya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'ya ait edilemez. Belgeyi imzalayan cumhuriyetler Barış Konferansı'nın karşısında böyle bir rica ile büyük devletlerin yakın zamanda onların siyasi bağımsızlığını tanımaları için çaba sarfetmekteydiler³⁶³.

³⁶² Paris'te Azerbaycan Barış Kurulu Başkanı E.M.Topçubaşovun Barış Konferansının Başkanı'na Mektubu, 05.06.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: I, Dosya: 143, Yaprak: 49-50.

³⁶³ **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States**, Russia, 1919, s.380-381.

Haziran ayının 17'sinde yedi ülkenin temsilci heyetlerinin başkanları tarafından imzalanan bildiri bir gün sonra, Haziran 18'de Letonya hükümetinin Dışişleri Bakanı Z.A.Meerovits tarafından ABD Başkanı W.Wilsona sunulmuştur³⁶⁴.

Paris'te bulunan Kafkasya temsilcileri Azerbaycan temsilcilerinin bulunduğu "Klaric" otelde iki defa 15 ve 18 Haziran'da bu konuyu müzakere etmiştir. Birinci toplantıda Azerbaycan, Gürcistan ve Dağlı Cumhuriyetleri'nin temsilcileri; ikinci oturumda ise Azerbaycanlılar ve dağlılar yer aldılar³⁶⁵.

Haziran ayının 23'ünde Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya cumhuriyetleri adına yedi maddeden oluşan protesto notası Barış Konferansı Başkanı'na gönderilmiştir. Notada büyük devletlerin Kafkasya Cumhuriyetlerini bağımsız siyasi kurumlar gibi görmeleri ve sadece böyle durumda Rusya ile bu bölgelerin gelecek siyasi yapısı konusunda anlaşmanın sağlanacağı belirtilmiştir. Belgeyi imzalayan cumhuriyetlerin temsilcileri Amiral Kolçak ile yazışmalarda söz konusu Milletler Cemiyeti'nin Rusya hükümetinin içeriğinde bu cumhuriyetlere özerkliğin tanınması meselesine itiraz ettikleri ve Kafkasya devletlerinin bağımsızlığının siyasi açıdan tanınmasını Rusya ile herhangi ilişkinin önemli şartı gibi gösterdikleri lanse edilmiştir.

Oluşan durumla ilgili belgeyi imzalayan Kafkasya Cumhuriyetleri kendi siyasi geleceklerini Milletler Cemiyeti'nin himayesi altında Kafkasya devletleri ittifakının oluşturulmasında görmüşlerdir. İtilaf devletlerinin Paris'te bulunan temsilcilerine Kafkasya Cumhuriyetleri'nin Tiflis'te çağrılmış konferansta Kafkasya konfederasyonu düşüncesinin tartışıldığı ve bu cumhuriyetlerin Versay'daki temsilcilerinin de bu yönde bazı görüşmeler yaptığı bilgisini vermişlerdir.

Haziran ayının 28'inde Estonya, Litvanya, Letonya, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve Polonya temsilcileri Barış Konferansı'nın yönetimine bir başvuruda daha bulundular. Başvuruda: "Şu anda Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti topraklarının General Denikin ordusu tarafından işgal edildiği, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri için tehlikenin olduğu ve böylece Rusya'nın gerici güçlerinin eski Çarlık Rusyası topraklarında kurulmuş genç bağımsız cumhuriyetleri esir altına almaya çalışıyorlar" denmekteydi. Tüm bağımsız devletlerin temsilcileri bu müdahaleye karşı itiraz ederek

³⁶⁴ Şteyn, s.244.

³⁶⁵ Paris'te Olan Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya Temsilcilerinin Ortak Toplantı Protokolü, 15-18.06.1919
// ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 181-186.

mukadderatlarını belirleme hakkının Rusya meclisi tarafından değil, Barış Konferansı tarafından tespit edildiğinden Kafkasya'da tüm devletlerin toprak bütünlüğünün korunması ve halkların kendi parlamentolarında seslendirdikleri özgür iradenin dikkate alınmasının zorunlu olduğunu belirtmişlerdir. Başvurunun sonunda müttefik devletlerden Denikin saldırısına son verilmesi ve halkların özgür gelişmesine yardım edilmesi talep edilmiştir³⁶⁶.

Eski Rusya İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra oluşan yeni cumhuriyetlerin gergin çabaları sonucunda hazırlanıp Barış Konferansı'na ve ayrı ayrı müttefiklerin temsilcilerine sundukları açıklama ve itiraz notalarına o kadar da önem verilmemiştir. Oluşan bu tehlike, aynı zamanda Kafkasya'dan alınan heyecanlı haberler Kafkasya Cumhuriyetleri'nin Versay'daki temsilcilerinin birliğini ve iş birliğini gerekli kılıyordu. Aynı zamanda yeni cumhuriyetlerin temsilcileri, Rusya'ya karşı müttefiklerin birliğinin o kadar da iyi olmadığını gözlemlemiştir. Ali Merdan Bey bu konuda şöyle demiştir: "Bazıları (İtalya ve Fransa) gerçekten tek Rusya oluşumunu istiyorlar, diğerleri (İngiltere ve Amerika) ise kendilerini bu düşüncüyü destekliyorlarmış gibi lanse ediyorlar"³⁶⁷.

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Cumhuriyet'in Versay Barış Konferansı'ndaki Temsilci Heyeti Başkanı'na gönderdiği bildiride "Tek ve bölünmez Rusya" için mücadele eden Denikin gönüllülerinin Azerbaycan ve yeni kurulan milli cumhuriyetler için gerçek tehlike oluşturduğu belirtmiştir³⁶⁸.

Özellikle Kafkasya'nın Karadeniz kıyısında bulunan Tuapse, Soçi ve Sohum bölgelerinin üzerinde Gürcistan ile askeri çarpışmadan sonra Denikinçilerin askeri saldırganlığı daha da artmıştı. 1919 yılının Şubat ayında Dağlılar Cumhuriyeti ile Denikin arasında görüşmeler olumlu sonuçlanmamıştır. 1918 yılının Mayıs ayının başlarında kendi bağımsızlığını ilan etmiş, Aralık ayında parlamentosunu kuran Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1919 yılının Mart ayının başlarında Gönüllü Ordu tarafından saldırıya uğramıştır. Onlar bu adımlarını Bolşevizmle mücadele etmek amacıyla ilişkilendirdiler. Oysa Bolşevizm güneyde değil, kuzeyde faaliyet gösteriyordu.

³⁶⁶ **Papers Realting to the Foreign Relations of the United States**, s.766-767.

³⁶⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Barış Temsilciliği'nin Başkanı E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı'na Mektubu, 22-25.09.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 10.

³⁶⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Paris Barış Konfransındaki Cumhuriyet Temsilciliğine Raporu, Haziran 1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 13, Yaprak: 51-66.

Oluşan durumla ilgili olarak Azerbaycan hükümeti ülke genelinde Denikinçilerin askeri siyasi etkinliğini sınırlamak için bir takım acil önlemler almıştır. Gönüllü ordu temsilcilerinin ve Ermenilerin askeri bölümler oluşturma girişimleri hızla devam etmiştir. 1919 yılının Şubat ayının 15'inde Denikin tehlikesi ile ilgili Azerbaycan Parlamentosu'nun olağanüstü toplantısında Başbakan F.Hoyski'nin konuşmasında, Denikin'e ve Ermenilere gizli şekilde yardım eden güçlerin silahlanmasını, askeri birlikler teşkil etmeleri hükümetin liyakatına dokunduğunu belirterek acil şekilde bu durumların önüne geçilmesinin gerekliliğini bildirmiştir.

Hem Azerbaycan hükümeti ile yapılan görüşmelerde hem de çeşitli yazışmalarda ve beyanatlarda İngilizler Gönüllü Ordunun Dağıstan'a girmeyeceklerinin vaadini vermiştir fakat Denikin'in Derbend'e doğru hareketi bu vaatlerin geçersiz olduğunu kanıtlamıştır. Mayıs ayında Azerbaycan'ın diplomatik temsilcisi E.Hagverdiyev'in Dağıstan'da yaptığı görüşmelerde ise Denikin'in Derbent'ten güneye geçmeyeceklerini belirtmiştir³⁶⁹.

Haziran ayının 5'inde parlamento ile görüşmede hükümetin Denikin tehlikesine karşı önlemlerini savunan M.E.Resulzade hükümete olağanüstü yetkiler verilmesini önermiştir. Bu yetkiler kapsamında genel seferberlik ilan edilmeli, sert kanunlar çıkarılmalı ve daha sonra rapor edilmesi şartıyla düşmana karşı hazırlık önlemleri için hazineden ödenek tahsis edilmeliydi. Bu öneriye göre, Haziran ayının 5'inde Azerbaycan Parlamentosu'nda özel Devlet Savunma Komitesi oluşturulmuştur. Buraya yeni hükümet kuruluna başkanlık yapan N.Usubbeyov, Ulaştırma Bakanı H.Melik-Aslanov, Adalet Bakanı A.Sefikürdski, Askeri Bakan S.Mehmandarov ve Dışişleri Bakanı M.Y.Ceferov dahildi. Devlet Savunma Komitesi Haziran ayının 11'inde tüm Azerbaycan'da sıkıyönetim ilan etmiştir.

Denikin'in karargahındaki İngiliz Generali Briks, Azerbaycan hükümeti ile gönüllü ordu arasında ilişki kurmaya gayret ediyordu. General Briks Azerbaycan hükümetinin Kuban'da bulunan diplomatik temsilcisi C.Rüstembeyov'u, A.Denikin ile görüştürmüştür. General Briks, Denikin ile Azerbaycan arasında ihtilafı gidermek için diplomatik temsilciliklerin kurulmasını önermiştir. Denikin bu durumu kabul etse de Azerbaycan hükümeti bu teklifi reddetmiştir³⁷⁰.

³⁶⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Dağlılar Birliği'nde Diplomatik Temsilcisi E.Hagverdiyevin Dışişleri Bakanlığı'na Raporu, Mayıs 1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 5, Yaprak: 1.

³⁷⁰ ARD Arşivi; Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 13, Yaprak: 61.

Azerbaycan'dan çıkmadan önce İngilizler'in kullanımında olan Hazar askeri filosunun bir bölümünün Gönüllü Ordu'ya verilmesi Azerbaycan hükümetinin ciddi tepkisine neden olmuştur. İngiliz kkomutanlığına Ağustos ayının 3'ünde verilen itiraz notasında Azerbaycan hükümeti, İngilizler'in hareketini saygısızlık olarak değerlendirmiştir. General V.Thomson böyle bir adımı Denikin'in Bolşeviklere karşı mücadelesi ile ilişkilendirse de ulusal hükümetin başkanları hiçbir şeyden çekinmeden bu diplomatik oyunu Azerbaycan'ın güvenliğine yönelik kasıtlı hareket olarak değerlendirmiştir.

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı cumhuriyetin Versay'daki temsilcilerine gönderdiği bildiride Denikin tehlikesinin Gürcistan ile Azerbaycan arasında iş birliğini perçinlediği belirtilmekteydi. 1919 yılının Nisan ayında gerçekleştirilen Kafkasya toplantısında birçok meselelerle beraber söz konusu cumhuriyetleri tehdit eden Denikin tehlikesi de konuşulmuştur. Konferansta bulunan Ermeni temsilcileri Denikin gönüllülerine yönelik takındıkları tutumla ilgili doğrudan cevap vermekten kaçınmışlardır fakat Kuzeyden gelen tehlike Azerbaycan ve Gürcistan'ı aynı derecede rahatsız ettiği için onlar bu konuda dayanışma içerisinde olduklarını bildirmişlerdir. Tiflis işçi milletvekilleri Sovyetinin toplantısında Gegechkori: "Bakü Emekçi sınıfı ile el ele beraber saldırganı kesinlikle def edeceğiz ve Çar generalını ezip geçmeden silahı yere bırakmayacağız" diye belirtmiştir³⁷¹.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin belirsiz tutumu bir yandan Azerbaycan ve Gürcistan'dan farklı olarak sınır bölgede yerleşmemesinden ileri geliyordu. Diğer yandan Denikin tehlikesi ile ilgili Ararat Cumhuriyeti'nin kendi planları vardı. Bu planların büyük bir kısmı İ.Şahdi'nin 1931 yılında Tiflis'te yayınlanmış kitabında yer almıştır³⁷².

İngilizlerin 11 Haziran'da belirlediği Petrovsk şehrinin güneyinden geçen ikinci sınır hattına da Denikin'in önem vermemesi Azerbaycan-Gürcistan iş birliğini daha da hızlandırıyordu ve her iki ülke kendi aralarında askeri nitelikteki sözleşme imzalamaya karar vermişlerdir. Paris'te bulunan Azerbaycan temsilcilerinin 1919 yılının bahar ve yazında Gürcü ve Dağlı temsilcileri ile verimli iş birliği çeşitli uluslararası konularda Kafkasya dayanışmasının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu durum Denikin tehlikesine karşı söz konusu cumhuriyetlerin direncini güçlendirmiştir. Müttefiklerin

³⁷¹ Azerbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi 1918-1920, I cild, Garişma MMC Bakı, 2009, s.245.

³⁷² Şahdin, s.195.

Kolçak Hükümetini tanınmamasına yönelik bildirisi Rusya İmparatorluğu'nda oluşan yeni devletlerin dayanışmasını güçlendirmiştir. Azerbaycan temsilcileri Versay "tek ve bölünmez Rusya" tehlikesine karşı gergin mücadele etmek durumunda kalmıştır. Müttefik devletlerin ihmaline rağmen Azerbaycan temsilcileri istiklaliyetin tanınması uğrunda mücadeleden bir adım bile geri adım atmadı, ülkenin çıkarları, özellikle toprak bütünlüğünün korunması ile ilgili defalarca Barış Konferansı'na, Versay Yüksek Konseyi'ne ve itilaf ülkelerinin devlet başkanlarına kendi hakları ile ilgili talep ileri sürdüler. Azerbaycan Temsilci Heyeti Batı ülkelerinin devlet ve hükümet başkanları tarafından savunulan ve doğrudan, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne karşı yönelen "Büyük Ermenistan" iddialarını tüm araçlarla def etmeyi başarmışlardır. 16 Haziran sözleşmesine uygun olarak taraflar askeri-teknik anlaşma imzalayarak Azerbaycan ve Gürcistan Savunma Bakanlıkları ortak askeri konsey oluşturmuşlardır. Askeri Konsey Başkanı General İ.Odişelidze, üyeleri General E.Şihlinski, General M.Sulkeviç ve General Kutateladze olmuştur. Askeri Konsey askeri operasyonların gerçekleştiği arazileri ve düşmanın olanaklarını derinden öğrenmeli, savunma planını çalışıp hazırlamalı, her iki ülkenin ordusunun askeri hazırlık düzeyinden daima haberdar olmalı ve yerleştirilme durumunu hazırlamalıydı³⁷³.

Dışişleri Bakanlığı tarafından Paris Barış Konferansı'na gönderilen bildiride İngiliz Kumandanlığı'nın imzalanan askeri anlaşmayı Güney Kafkasya birliği için temel teminat olarak gördüğü belirtilmekteydi. Versay'daki Azerbaycan temsilcilerine Kafkasya'da Azerbaycan ve Gürcistan arasında tam ilişki, kapsamlı şekilde mutabakata varılmış ortak faaliyet programının uygulandığından bahsediyordu. Denikin ordusunun Dağıstanı tutması ve Güneye doğru hareket etmesi konusunda İstanbul'a giden E.Tahirbeyov Paris'te bulunan Azerbaycan temsilcilerine telgraf göndermiştir³⁷⁴.

Paris'te bulunan Azerbaycan, Gürcistan ve Dağlılar Cumhuriyeti temsilcileri Avrupa hükümetlerini, itilaf Yüksek Konseyi üyelerini gönüllü ordunun Güney Kafkasya'ya yolunu kapatmanın gerekli olduğuna ikna etmeye çalışıyorlardı. Üç cumhuriyet temsilcilerinin Yüksek Kurul'a sunduğu bildiride müttefikler tarafından savunulan gönüllü orduya Kafkasya halkları ile mücadele etmek için değil Bolşevizmle mücadele etmek için oluşturulduğunu hatırlatmak gerektiği bildiride yer almıştır. Bu

³⁷³ Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan Cumhuriyeti Arasında Askeri-Teknik Anlaşma, 16.06.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 64, Yaprak: 18.

³⁷⁴ ARD Arşivi; Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 13, Yaprak: 55.

nedenden dolayı, bildiride işgal altındaki toprakların terk edilmesi, Kafkasya Cumhuriyetlerinin haklarına saygı duyulmasının gönüllü ordudan talep edilmesi önerilmekteydi. Hatta bu amaçla Azerbaycan ve Gürcü temsilcileri Avrupa sosyal-demokratlarının olanaklarını da kullanmışlardır. Temmuz ayının başlarında gönüllü ordunun oluşturduğu tehlike ile ilgili Gürcistan temsilcileri ABD Başkanı'nın danışmanı Albay Hauz ile görüşmüştür. O görüşmeler sırasında Denikin'in Güney yönünde hareketinin durdurulmasının zorunluluğunu onaylamıştır³⁷⁵.

1919 yazında müttefiklerin, öncelikle İngilizler'in Kafkasya'yı terk edeceği haberi, hem Azerbaycan ve Gürcistan hükümetinin hem de onların Paris'teki temsilcilerinin ciddi tepki almasına neden olmuştur. İngiliz ordusu Kafkasya'da olduğu sürece, gönüllü ordunun Azerbaycan ve Gürcistan'a saldırısı engellenmişti ve müttefiklerin temsilcileri General Miln, General Thomson her iki cumhuriyetin Denikin tehlikesine maruz kalmayacakları konusunda açıklama yapmışlardır. İngiliz ordusunun Kafkasya'yı terk etmesine gönüllü ordunun ve Rus Beyaz Muhafız birliklerin, onların Paris'te bulunan Rus heyeti Kafkasya'nın yeniden Rusyaya birleştirilmesi için uygun koşulların oluşacağına umut etmişlerdi.

Rus siyasi mültecilerinin etkinleşmesi ve yeni oluşan cumhuriyetlere karşı olumsuz tutum sergilemesi Azerbaycan temsilcilerini temsil ettikleri ülkenin istiklaliyetinin korunmasında daha aktif olmaya sevk ediyordu. Bu amaçla İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord Balfour, Eylül ayının 9'unda yeniden Konferans Başkanı'na mektupla başvurmuştur³⁷⁶.

Ağustos ayının 24'ünde verilen protesto notasında Denikin müttefiklerinin belirlediği sınır hattını görmezden gelerek Derbent dahil tüm Dağıstanı işgal etmiştir. Aynı zamanda müttefik komutanlığı'nın Denikin Gönüllülerine vermiş olduğu filonun Azerbaycan'ın Hazar kıyısı sınırları için ciddi tehlike oluşturduğu belirtilmekteydi.

Eylül ayının 3'ünde Paris'te bulunan Azerbaycan temsilcileri Cumhuriyet Dışişleri Bakanı M.Y.Caferov'un imzası ile gönüllü ordunun faaliyeti ile ilgili 26 Ağustos'ta gönderdiği telgrafi aldılar. Telgrafta İngilizler'in belirlediği sınır hattına Denikin'in görmezden geldiği müttefiklerin rızasına dayanarak Azerbaycan'la birleştirilmesi öngörülen Derbent ve tüm Dağıstan'dan gönüllü ordunun çıkmak

³⁷⁵ Avalov, s. 199.

³⁷⁶ Topçibaşev, Pis'ma iz Parija, Bakû, 1998, s.71-72.

düşüncesinde olmadığı ayrıca Hazar filosu aracılığıyla Denikin'in ordusunu Azerbaycan'a yakın bölgelere taşıdığı gösterilmekteydi³⁷⁷.

1919 yazında Versay Barış Konferansı'nda büyük devletler arasında çelişkiler daha da keskinleşmiştir. Almanya ile Barış Antlaşması'nın hazırlanması, Avusturya-Almanya, Japonya-Almanya ilişkileri odak noktasında olduğundan, küçük halkların sorunu neredeyse unutulmuştur. Almanya ile imzalanacak Barış Antlaşması'nda onun Avusturya ile birleşme ihtimali dikkatten kaçırıldığından bu hatanın düzeltilmesine müttefikler bir aydan fazla zaman harcamışlardır. Paris basını da sinirleri oldukça germekteydi. Çeşitli basın organları sık sık Almanya'nın kendi yükümlülüklerini yerine getirmeyeceğini yazmıştı.

Tüm belirtilenlere rağmen Azerbaycan'ın istiklaliyetinin Barış Konferansı tarafından tanınmasını sağlamak Versay'daki Azerbaycan temsilcilerinin en önemli amaçları olduğu için onlar zaman zaman bu meramla konferansın yönetimine müracaat ediyorlardı. Paris'teki "Rus temsilcilerinin" etkinleştiği bir zamanda Ağustos ayının 19'unda Azerbaycan temsilcileri yeniden Barış Konferansı Başkanı'na Azerbaycan'ın istiklaliyetinin tanınmasını konferansın gündemine koymak konusunda başvurudular. Başvuruda, Azerbaycan temsilcilerine konferansın konuşma kürsüsünde konuşma yaparak kendi taleplerini sunmak, onun bağımsızlığını tanımak, Azerbaycan halkının bağımsızlık uğruna mücadelesini objektif değerlendirmek ve diğer konular yer almıştır.

1919 yazında Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan temsilcilerinin karşılaştığı ciddi meselelerden biri de Ermeni temsilciliği ile kurulacak ilişkilidir. Ermeniler Paris Barış Konferansı'nın onların tüm sorunlarını çözeceğine umut besledikleri için ona ciddi şekilde hazırlanmışlardır. Onlar kendilerini "büyük müttefiklerin küçük müttefiki" olarak algılayıp Akdeniz'den Karadeniz'e, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar "Büyük Ermenistan" rüyasına dalmışlardır.

Denizden-denize "Büyük Ermenistan" kurmak iddiaları Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra hem Güney Kafkasya'da hem de Paris'te ve gerekse tüm Avrupa ve Amerika'da Ermeni propagandasının öncelikli konusu olmuştur. Böyle büyük davaların sonucunda Ermeniler Paris'e bir değil iki temsilcilik göndermişlerdi fakat diğer

³⁷⁷ Dışişleri Bakanı M.Y.Ceferovun E.M.Topçubaşova Telgrafi, 26.09.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 1970, Klasör: 3, Dosya: 4, Yaprak: 99.

Kafkasya devletleri gibi Ermenistan'ın da adı resmi olarak konferansa davet edilen devletlerin listesinde yoktu³⁷⁸.

Barış Konferansı'na davet edilen devletlerin listesinde Ermenistan'ı göremeyince 1919 yılının Ocak ayında Bogos Nubar Paşa, cumhurbaşkanı Wilson'a mektup yazarak müttefiklerin istekleri uğrunda binlerce Ermeni'nin öldüğünü hatırlatmıştır. Ocak ayının 30'unda Londra'da "Times" gazetesinin editörüne Bogos'un mektubu yayınlatılmıştır. Mektup gazetenin editörüne yazılsa da aslında itilaf devletlerinin başkanlarına ithafen yazılmıştır. Burada müttefiklerin genel çalışmaları için ölmeye bile hazır olan Ermenilerin Konferansa davet edilmemesi onları hayrete düşürdüğü belirtilmekteydi. Mektupta müttefiklere bağlılıklarından dolayı Ermenilerin büyük acılar çektiği, birçok kayıplar verdiğinden bahsedilmekteydi. Mektupta "Savaşın başladığı zaman Ermeniler tüm cephelerde müttefiklerin yanında savaştılar fakat bunu çok az kişi bilir"³⁷⁹ yazıyordu.

Arazi taleplerine yaklaşımda iki Ermeni temsilcileri arasında fikir ayrılığı vardı. Katolikos ile yoğun iletişimde olan diasporların temsilcisi Kilikyanı da almak niyetindeydi. S.D.Sazonov'un Rusya'nın yakında kendini toparlayacağı ve Ermenistan'la birlikte Kilikya'yı da alacağı düşüncesindeydi fakat Ermenistan Cumhuriyeti temsilcisi A.Hatisyan, Kilikiya'nın ismini bile dile getirmemeyi önermiştir.

Ermenilerin ileri sürdüğü toprak iddiaları o kadar büyüktü ki hatta Antanta'nın galip üyeleri bile böyle talepler ileri sürmemişlerdir. Bununla yetinmeyen Lloyd George, Ermenilerin arzularının çok fazla olduğunu belirtmiştir. Onlar Akdeniz'den, Karadeniz'e bir zamanlar büyük arazilere sahip Ermeni Çarlığına dayanarak talep ediyorlardı ama bu topraklarda Ermeniler, nüfusun çok az bir kısmını oluşturmaktaydı³⁸⁰.

Kafkasya Cumhuriyetleri'nin ve genellikle eski Rusya İmparatorluğu'nun sınırları içinde oluşan yeni cumhuriyetlerin müzakerelerinde Ermeni temsilcilikleri neredeyse yer almıyorlardı. Onlar Paris Konferansı'nın her şeyi aydınlayacağı, her şeyi çözeceği inancındaydı³⁸¹.

³⁷⁸ Armenian Allegations, **Myth and Reality, Handbook of Fakts and Dokuments, Assembly of Turkish American Associations**, Washington, 1987, s. 115-116.

³⁷⁹ Armenian Allegations, s. 115-116.

³⁸⁰ a.g.e., s.259.

³⁸¹ Avalov, s.210.

Paris'te bulunan Ermeni temsilcilerinin kendi arazilerini, sadece Türkiye'nin topraklarıyla Azerbaycan ve Gürcistan topraklarıyla da genişletme niyetleri her iki misyonun ciddi direnişi ile karşılaşmıştır. Versay'daki Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri Ermeniler'e karşı çoğu zaman birlik içinde olmuştur. Arazi taleplerine ilişkin Ermeniler, sadece Avrupa'nın siyasi çevrelerinin değil sosyalist ve sosyal-demokrat güçlerini de Gürcistan ve Azerbaycan'a karşı harekete geçmeye gayret ediyor, onların basınıni kendi amaçları için kullanıyorlardı. Bu amaçla Avrupa Sosyalist çevrelerde yaygın olan Mikayel Varandian (Yazar) 1919 yılının Mayıs ayında Gürcüler ve Azerbaycanlılar'ın Ermeni nüfusuna zulüm ettikleri iddası, tüm Avrupa'da yaygın olan Gürcü Sosyalistlerinin ve Azerbaycan Sosyalist Partilerinin temsilcilerinden E.Şeyhülislamov ve M.Meherremov'un gayreti ile bu iddianın asılsız olduğu kanıtlanmıştır.

Müttefiklerin Ermeni meselesini çözmekte geciktiğini gören Taşnaklar oluşmuş durumu kendi lehlerine kullanmaya karar vermişlerdir. 1919 yılının Mayıs ayının 28'inde istiklaliyetin ilanının birinci yıldönümünde onlar Türkiye'nin yedi ilinin Ermenistan'a ilhak edilmesi ve Ermenistan devletinin kurulması konusunda antlaşma imzaladılar. Bu konuda Erivan'dan Paris'teki Ermeni temsilcilerine acil bilgi gönderilmiştir. Daha önce birçok konuda ayrı ayrı hareket eden Ermeni temsilcileri 28 Mayıs Antlaşması'nın hemen ardından ortak hareket etmeye başlamışlardır³⁸².

1919 yazında Azerbaycan'da kanlı cinayetler işlemiş, İngiliz Kumandanlığı'nın ısrarıyla Azerbaycan topraklarından çıkarılmış Andronik de Fransa'ya gitmişti ve Haziran ayının 15'inde Bogos Nubar Paşa'nın aracılığıyla Fransa Cumhurbaşkanı Paymon Poincaré tarafından kabul edilmiştir. Bu sırada Avrupa ve Amerika'da, Ermeniler'e hizmet gösteren basın organları Türkiye ve Azerbaycan topraklarında Müslüman nüfusuna karşı vahşetler işlemiş Andronik'i "Ermeni Kahramanı" gibi kamuoyuna ve siyasi dairelere sunmaya gayret etmiştir. Birleşmiş Ermenistan üzerinde harekete geçtikten sonra A.Agaronyan her iki Ermeni temsilciliği adına Barış Konferansı Başkanı'na özel mektupla ve yeni memorandumla başvurmuştur. Mektupta Rusya'nın Brest sözleşmesini imzalayıp Kars ve Ardahan'ı Türkiye'ye iade etmekle ilişkileri oldukça keskinleştirdiği ve Ermenistan'ı zor durumda bıraktığı yazıyordu.

³⁸² Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Barış Konfransındaki Heyeti Başkanı E.M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanına Mektubu, 22-25.09.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 23.

A.Agaronyan bu sorunları çözmek için Ermeniler'in konferansta Polonya veya Çekoslovakya gibi yeni kurulan devletlerle eşit haklarla yer almayı talep etmişlerdir³⁸³.

Ermenilerin yeni memorandumu Barış Konferansı Başkanı'na ibraz edilmeden önce Fransa'da çıkan "Dergi de Deba" da basılmıştır. Bu belge ilk olarak Türkiye ve Azerbaycan'a karşı kullanılmıştır. Burada müttefiklere Türkler'i ve Azerbaycanlılar'ı tüm Ermeni topraklarını boşaltmaya zorlamaları önerilmiştir³⁸⁴.

Şuşa'da işlenmiş olayla ilgili Ermenistan hükümetinin H.Sultanov'a karşı kaldırdığı propaganda kampanyasının asılsız olduğunu kanıtlamak için onun faaliyetini kontrol eden Parlamento komisyonu oluşturulmuştur ve "H.Sultanov yaşanan olayda suçlu olmadığı anlaşılmıştır. Ermeniler onu İngiliz Kumandanlığı'nın gözünden düşürmek için propaganda kampanyasını yapmışlardır. Fakat 1919 yazında Azerbaycan hükümetinin kasıtlı politikası sonucunda ülkenin Karabağ'da egemen hakları onarılmıştır. Paris'te bulunan temsilcilere gönderilen bildiride Karabağ meselesinin kesin şekilde çözüldüğü belirtilmiştir.

Güney Kafkasya'ya ait meselelerde Versay'daki Ermeni temsilcilerinin kibirli yaklaşım sergilemesine rağmen Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri onlarla ilişkileri kesmek yoluyla değil, birlikte hareket etmek, ortak korunma yolunu bulmayı uygun görmüşlerdir. Aslında her üç Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınması, onların gelecek bağımsız bir devlet olarak varlığını devam ettirmeleri, genel olarak bu cumhuriyetlerin iş birliğine bağlıydı fakat Ermeniler'i Kafkasya iş birliğine ikna etmek oldukça zordu. Henüz Haziran ayında Dağlılar Cumhuriyetin çöküşünden sonra Azerbaycan temsilcileri Kafkasya'ya özel komisyon gönderilmesi için konferansa dilekçe ile başvurulmasını ileri sürmüştür. Tartışmaya Ermeni temsilcileri de davet edilmişlerdi ama bu komisyonda yer almaktan kesin olarak vazgeçmişlerdir.

Paris'te bulunan Azerbaycan temsilcilerinin 1919 yılının bahar ve yazında Gürcü ve Dağlı temsilcileri ile verimli iş birliği, çeşitli uluslararası konularda Kafkasya dayanışmasının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Denikin tehlikesine karşı bu, cumhuriyetlerin direncini güçlendirmiştir. Müttefiklerin Kolçak hükümetini tanımak hakkında beyanatı eski Rusya İmparatorluğu'nda oluşan yeni devletlerin dayanışmasını güçlendirmiştir. Azerbaycan temsilcileri Versay'da "tek ve bölünmez Rusya" tehlikesine karşı sert mücadele edeceklerini beyan etmişlerdir. Müttefik devletlerin ihmaline

³⁸³ Kazemzadeh, s.260.

³⁸⁴ Kazemzadeh, s.261.

rağmen Azerbaycan temsilcileri istiklaliyetin tanınması için mücadeleden hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Ülkenin çıkarları özellikle, onun toprak bütünlüğünün korunması ile ilgili defalarca Barış konferansı'na, Versay Yüksek Konseyi'ne ve itilaf ülkelerinin devlet başkanlarına kendi hakları ile ilgili talepte bulunmuşlardır. Azerbaycan temsilci heyeti Batılı ülkelerin devlet ve hükümet başkanları tarafından savunulan ve bizzat Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne karşı yönelen "Büyük Ermenistan" iddialarını tüm önlemlerle def etmeyi başarmıştır³⁸⁵.

3.3. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Versay Yüksek Konseyi Tarafından Tanınması

Eski Rusya İmparatorluğu'nun dağılması sonucunda yeni kurulan cumhuriyetlerin kaderinde hissedilecek dönüş İngiliz Başbakanı Lloyd George'un 1919 yılının Kasım ayının 17'sinde İngiltere Parlamentosu'nun Topluluk Meclisi'ndeki konuşması ile başlamıştır. Bu çıkış Rusya'da meydana gelen olayların, öncelikle Kolçak'ın yenilmesi, Denikin'in ise 1919 yılının Ekim ayından başlayarak, kendi mevkilerini terk etmesinin anlaşılır tezahürü olmuştur.

Denikin'in yenilgisinden Batılı ülkelerinin, öncelikle İngilizlerin endişesi, Bolşevizm hastalığının Yakın ve Orta Doğu'ya yayılabileceği ihtimalinden ileri geliyordu. T.Svyatoçevski: "Onlar Bolşeviklere Kafkasya Dağlarını geçmeye olanak tanırса, İran'a, Türkiye'ye ve Orta Doğu'nun geride kalan bölümlerine devrimin yayılması için kapılar açılacağını anlıyorlardı" demiştir. Başbakan Lloyd George'un Topluluk Meclisi'ndeki 17 Kasım tarihli konuşmasında iki kez Azerbaycan ve Gürcistan'ın isimlerini zikretmesi bu etkenlere bağlıydı.

Lloyd George'a göre, Rusya'da Bolşevizm karşıtı güçler hiç de az değildi. Bu kuvvetler Baltık ülkelerini, Finlandiya ve Polonya'yı, Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı, Rusya'da Kolçak, Petlyura ve Denikin'i kapsıyordu. Aynı zamanda İngiltere Başbakanı, şöyle ilginç bir soru ileri sürmüştür: "Onlar neden birleşemiyorlar"? Bu soruyu yine kendisi, "çünkü, onların çıkarları temel konularda birbirine uygun değildir" şeklinde yanıtlamıştır³⁸⁶.

İngiltere siyasi çevrelerinin, ilk etapta ise Lloyd George'un Azerbaycan'a ilişkin düşüncesinin olumlu yönde değişmesinde İngiliz gazetecisi Skotland Liddel'in 1919

³⁸⁵ Kazemzadeh, s.262.

³⁸⁶ D.Lloyd George'un Topluluk Meclisinde Konuşması, Fransızcadan Çevri, 17.11.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 145, Yaprak: 30-31.

yılının Eylül ayında "Morning Post" ve Kasım ayının 11'inde "Tarık" gazetelerinde Azerbaycan hakkında yayınlanmış makaleleri rol oynamıştır³⁸⁷.

S.Liddell birinci makalesinde: "Azerbaycan'ı Güney Kafkasya'da bağımsız varlığını devam ettirmek gücünde olan ilk cumhuriyet olarak görüyordu" yazmıştır³⁸⁸. Ermenilerin İngiltere ve diğer ülkelerde yaydığı Karabağ konusu ile ilgili S.Liddell: "Kendi coğrafi durumuna göre Karabağ gerçekten Azerbaycan'a ait olmalıdır" diye yazıyordu³⁸⁹.

İngiliz Başbakanı Lloyd George'un Kasım ayının 17'sinde İngiliz Parlamentosu'ndaki konuşması ve Kasım sonuna kadar yeniden "Rus meselesine" iki kez dokunması, Fransa milletlerarası sömürge ve dış politika bölümü başkanı Pol Burdari'nin, A.M.Topçubaşov'un adına gönderdiği mektubun Kasım ayının ortalarında ilan edilmesi tüm Avrupa basınında sansasyona neden olmuştur³⁹⁰.

A.M.Topçubaşov Bakü'ye-Azerbaycan Bakanlar Konseyi Başkanı adına gönderdiği yazıda: "17 Kasım'da Temsilciler Odası'nda İngiliz başbakanı Lloyd George konuşmasını olgu olarak kabul etmek gerekir. İngiltere Hükümeti Başkanı yeniden Rusya'ya bağlı kalmak istemeyen Azerbaycan, Gürcistan ve Rus Ermenistanı'nı iki kez anmıştır. Kasım ayının sonlarında Paris'te bulunan ABD devlet katibi yardımcısı F.Polk ile sohbetinde Lloyd George'un eski Rusya topraklarında yeni devletlere yaklaşımı daha da netleşmiştir. Lloyd George konuşmalar sırasında Amerika tarafına açık şekilde "Kolçak ve Denikin'e yardım etmenin hiçbir önemi yoktur, onların mağlubiyeti açıktır ve onlara gönderilen tüm silah ve askeri mühimmat ise Kızıl Ordu tarafından ele geçirilir" ifadelerini kullanmıştır. Konuşma esnasında Lloyd George, Polk'a Bolşevik Rusyası'nın Avrupa için büyük tehlikeye dönüşeceğini belirtmiştir. Bu nedenden dolayı, Lloyd George "Gürcistan, Azerbaycan, Ukrayna, Besarabya (Moldova), Baltık illeri ve Finlandiya, Sibirya'nın bağımsızlığı tanınmalıdır" diye düşünüyordu³⁹¹.

Kasım ayının 29'unda F.Polk, Lloyd George ile bu sohbeti hakkında ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e bilgi vermiştir. İngiltere'nin Azerbaycan ve Gürcistan'a yaklaşımı kesinleştiği için Aralık ayının ilk günlerinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı kendisinin Güney Kafkasya'da bulunan Yüksek Komiseri Oliver Wardrop

³⁸⁷ *Azerbaydjan Gazeta*, 14 dekabrya 1919, No: 250.

³⁸⁸ *Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan*, Paris, 1920, 17 Janvier, No: 7, s.1-2.

³⁸⁹ Skodland-Liddell, Ermeni-Tatar (Azerbaycanlı) Anlaşması, Karabağ'a Barışın Sağlanması, 1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Kklasör: 1, Dosya: 103, Yaprak: 10.

³⁹⁰ *Uni letter de Bourdarie Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan*, Paris, 1919, 15 Decembre, No: 5, s.3.

³⁹¹ *Papers Relating to the Foreign Relations of the USA*, s.126.

aracılığıyla Cumhuriyet Bakanlar Konseyi Başkanı N.Usubbeyov'a İngiltere hükümetinin Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunduğunu ve Azerbaycan'a çok büyük beğeni ile yaklaştığını belirtmiştir³⁹².

İtilaf ülkeleri başbakanlarının Aralık ayında Londra'da yapılan görüşmesinde Güney Kafkasya Cumhuriyetleri hakkında konu ayrı değil, genel Rus meselesi zemininde müzakere edilmiştir. Büyük devletlerin başkanları General Denikin ile Azerbaycan ve Gürcistan'ı barıştırmaları ve onların ortak savunmasını yapması düşüncesindeydi. Bu amaçla Bolşevik karşıtı güçlerin ortak savunmasını yapmak istemiştir. Bunu gerçekleştirmek için onlar toplantının kararı ile Britanya Parlamentosu üyesi Makkinder'i Kafkasya'ya görevlendirmişlerdir³⁹³, fakat Makkinder'in misyonu başarılı sonuç vermemiştir çünkü barıştırılması belirtilen taraflar arasındaki çelişkiler çok derindir. Azerbaycan ve Gürcistan Denikin ile bir blokta yer almaktan kesin olarak vazgeçmişlerdi. Buna karşılık Denikin de bu devletlerin görüşmelerde yabancı devlet olarak katılmalarının kabul edilemez olduğunu göstermiştir.

1919 yılının Kasım-Aralık aylarında uluslararası ortamın yeni kurulan cumhuriyetlerin lehine değiştiğini dikkate alarak Versay'daki Azerbaycan temsilcileri Aralık ayında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesi konusunda memorandum hazırlayarak katipliğe sunmuştur.

1920 yılında Ocak ayının ilk günlerinde İngiltere'nin Güney Kafkasya Yüksek Komiseri Oliver Wardrop hemen hemen her gün müttefiklere ve İngiltere hükümetine telgraf göndererek Denikin ordusunun Güneye doğru geri çekildiği bilgisini vermiştir. Bolşevik kuvvetleri onu takip etmekteydi. Wardrop acil şekilde Güney Kafkasya Cumhuriyetlerini, aynı zamanda Dağıstan Cumhuriyeti'ni kendi konumlarını sağlamlaştırmak için tanınmanın gerekli olduğu önerisini getirmiştir. "Eğer İngiltere aktif hareket etmezse, Kafkasya Cumhuriyetleri Bolşeviklerle anlaşmaya girmek zorunda kalacaktır" demiştir³⁹⁴.

Ocak ayının 2'sinde RSFSC Dışişleri Bakanı G.Çiçerin Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine nota ile başvurarak gönüllü orduya karşı ortak mücadele için askeri antlaşma yapmayı teklif etmiştir. Fakat bu teklif samimi niyetli değildi ve

³⁹² Zengezur Olayları Sırasında Yabancı Devletlerin Temsilcileri ile Toplantılar, 1919 // ARPIİ SPIHD Arşivi; Bölüm: 276, Klasör: 9, Dosya: 12, Yaprak: 47.

³⁹³ Avalov, s.240.

³⁹⁴ Richard Henry Ullman, *The Anglo-Soviet Accord: Vol III of Anglo-Soviet Relations (1917-1921)*, Princeton University Press, New Jersey, June 1973, s.322.

Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerini zayıflatma özelliğine sahipti. Gönüllüler ordusu üzerinde ve genel olarak iç savaş sırasında Sovyet ordusunun kazandığı zaferler onun konumunu gittikçe güçlendirmişti. Askeri zaferler komşu devletlere diplomatik baskıları güçlendirmekte ve Bolşevik propagandası için uygun koşulları sağlamaktaydı. Azerbaycan'ın örneğinde bu baskılar 1920 yılının Ocak ayından Nisan ayına kadar diplomatik çatışma seviyesine kadar yükselmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan topraklarına karşı istila planlarını yaptığı bir dönemde Sovyet Rusyası'nın çağrısı üzerine Azerbaycan'ın Denikin'e karşı savaşa girerek iki cephede çarpışması onun için ağır sonuçlar doğurabilirdi. RSFSC Halk Dışişleri Komiseri G.Çiçerin ise 1920 yılı 2 Ocak tarihli notasında Azerbaycan hükümetinden Denikin'e karşı acele savaşa girmeyi talep etmiştir³⁹⁵.

G.Çiçeri'nin notasının alındığı gün, Ocak ayının 6'sında N.Usubbeyov'un başkanlığında Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi'nin acil toplantısı yapılmıştır. Toplantıda 1919 yılının aralık ayında N.Usubbeyov'un düzenlediği ikinci hükümet kurulunda Dışişleri Bakanı görevinde yer alan Han Hoyski Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan ve Gürcistan ile askeri anlaşma imzalamak teklifine yönelik rapor sunmuştur. Raporu müteakip toplantı iki maddeden oluşan karar alınmıştır: 1.Dışişleri Bakanı görevlendirilsin: Sovyet Rusyası'nın teklifi konusunda Gürcistan ile görüşüldükten sonra, Sovyet Rusya'sına Azerbaycan Halk Cumhuriyeti özgür ve bağımsız bir devlet olarak Sovyet Rusya ile karşılıklı ilişkiler kurmak için görüşmelere girmeye hazırdır. 2.İtilaf ülkeleri ile ilişkilerle ilgili İngiltere son günlerin siyasi koşullarına yaklaşımını netleştirmeli ve İngiltere ülkelerin çıkarına uygun davranmalı şeklinde yanıt versin"³⁹⁶.

Azerbaycan tarafı görüşmelere başlamak için Sovyet Rusyası Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni tanıma görüşündeydi. İşte bu adım Azerbaycan'ın ulusal bağımsızlığının korunmasına teminat olabilirdi. G.Çiçerin'e gönderilen notanın içeriği hakkında İngiliz Yüksek Komiseri Oliver Wardrop'a da bilgi verilmiştir³⁹⁷ fakat Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin pozisyonunun Sovyet Rusyası'nı tatmin etmediği açıktır ve RK/b/P MK Siyasi Bürosu F.Hoyski'den alınan yanıtı ve genel olarak, Azerbaycan hükümetine

³⁹⁵ **Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, 1920, 1 Mars, No: 10, s.1.

³⁹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Savunma Komitesi Kararları Dergisinden Alıntı, 06.01.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: I, Dosya: I-12, Yaprak: 8.

³⁹⁷ Gürcistan'da Diplomatik Temsilci F.Vekilovun O.Uordropa Raporu, 14.01.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 897, Klasör: I, Dosya: 69, Yaprak: 33.

ilişkin sorununu Ocak 17-18'de düzenlenen toplantıda müzakere etmiştir. G.Çiçerin'in raporu ve V.İ.Lenin'in teklifi ile toplantı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin iç işlerine müdahale ruhunda karar almıştır.

Kafkasya'da Bolşevik tehlikesi ile ortaya çıkmış bir durum, itilaf ülkelerini ciddi şekilde düşündürüyor ve gerçek pratik adımlar atılmasını zorunlu kılıyordu. Batı'nın siyasi çevreleri Sovyet ordusunun Güney Kafkasya'ya saldırısı Bolşevik görüşünün İran'a ve Türkiye'ye yayılmasına neden olacağını, tüm Yakın ve Orta Doğu'nun endişeye kapılacağını çok iyi biliyordu. Öte yandan, 1920 yılının ilk günlerinde oluşmuş gergin durumda bu cumhuriyetlerin bağımsızlığının tanınmasına engel olabilecek "tek ve bölünmez Rusya" düşüncesi artık anlamını yitirmiş, onun taraftarlarının umutlarını zayıflatmıştı. Bu nedenle, olayların çok hızlı cereyan ettiği bir dönemde Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması acil bir görev olarak ortaya çıkmıştır. Bu amaçla İngiltere'nin girişimiyle Ocak ayının 10'unda Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi toplantısı çağrılmıştır. Toplantıda İngiltere, Fransa ve İtalya hükümet başkanları ve dışişleri bakanları, ABD ve Japonya'nın ise Barış Konferansı'ndaki temsilcileri ve Fransa'daki büyükelçileri de katılmıştır. Ke d'Orse'de gerçekleşen toplantıda Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin meselesi çok geniş ve kapsamlı şekilde tartışılmıştır.

Ocak ayının 12'sinde müttefiklerin birleşik askeri komitesi Kafkasya meselesine dair kendi tekliflerini Versay Yüksek Konseyi'ne göndermiştir. Belgeyi Mareşal Ferdinand Foch, General Sackville West ve Ugo Cavallero imzalamışlardır. "Orada, eğer Bolşevizm'i kendi topraklarında ezmek mümkün olmazsa O, Kafkasya gibi tehlikeli bölgelere geçebilir" diye belirtilmişti. O, yüzden Bolşevikler'in Kafkasya'ya doğru hareketine karşı askeri engel oluşturulması meselesini bir daha dikkatle incelemek gerekir. Yerel hükümetlerin sivil istikrarını ve askeri birliklerin zayıflığını dikkate alırsak Bolşevizme karşı bu engel ilk dönemlerde Avrupa orduları tarafından oluşturulmalıdır. Bu görevi iki güçlü tümen yerine getirebilir. Sonraki aşamada eğitimli yerel silahlı kuvvetler bu işe görevlendirilebilir ve zamanla Kafkasya'da Avrupa ordusu azaltılabilir. Finansal ve maddi meselelerin yanı sıra Kafkasya savunma barajını oluşturmak için yeterli zaman yani en az üç ay zaman gerekiyordu³⁹⁸.

Uzmanlar, savunma barajı oluşturulana kadar belli şartlarda Kafkasya'ya askeri mühimmat gönderme işini devam ettirmek gerekir ve Hazar denizinde müttefiklerin

³⁹⁸ **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States**, The Paris Peace Conference, 1919, vol. IX, s.902-903.

donanması durumu kontrol altında tutulabilir görüşünü savunuyorlardı. Uzmanlara göre, müttefik devletler söz edilen hükümetlerle antlaşmaya varıldığında, Kafkasya Cumhuriyetlerine yardım etmenin yolunu ve biçimlerini araştırma düşüncesindeydiler.

Versay Yüksek Konseyi'nin kararından sonra Ocak ayının 15'inde Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri Fransa Dışişleri Bakanlığı'na davet edildiler. Azerbaycan temsilcilerinden A.M.Topçubaşov ve M.Meherremov'u; Gürcistan temsilcilerinden İ.Tsereteli ve Z.Avalov'u bakanlığın Genel Sekreteri Jül Kambon, İngiliz temsilcisi Philip Kerr ve İtalya temsilcisi Marchese della, Torrettayı karşılamışlardır. Jül Kambon Kurul üyeleri ve müttefik ülkeler tarafından Azerbaycan'ın fiilen tanınması konusunda Paris Barış Konferansı'nın resmi kararını A.M.Topçubaşov'a sunmuştur³⁹⁹.

Jül Kambon temsilcileri tebrik ederek bundan sonra Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri Barış Konferansına gerekli konularda başvurabileceklerini belirtmiştir⁴⁰⁰.

Versay Yüksek Konseyi'nin tarihi kararına yönelik bilgi yayılır yayılmaz Azerbaycan temsilcileri birçok yabancı devletlerin temsilcilerinden, toplum ve birliklerden tebrik mektupları almıştır. Bağımsızlığın tanınması ile ilgili Gürcistan, Estonya, İran, Hindistan ve diğer ülkelerin temsilcileri, Lozan'daki Ukrayna bürosu, "Franko-Kafkasya" komitesi, Cenevre'de bulunan Sayın Pittard ve diğerleri tebrik mektupları göndermişlerdir⁴⁰¹.

17 Ocak tarihinde Azerbaycan temsilcilerinin yaşadığı Klaric Otel'de Feldmareşal H.Wilson'un başkanlığında, Amiral Bitti'nin, İngiltere Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Robert Vansittart'ın, Azerbaycan ve Gürcistan temsilcilerinin katılımıyla toplantı yapılmıştır. Toplantının amacı Bolşevikler'in saldırı halinde Azerbaycan ve Gürcistan'a ne gibi maddi yardım sağlanabileceğini netleştirmektir. Kafkasya'ya müttefik birliklerinin gönderilmesi meselesi toplantıda görüşülmemiştir. Yalnızca askeri mühimmat ve gıda şeklinde yardım edilmesi konusuna değinilmiştir. Amiral Bitti'nin "dışarıdan yardım almadan Azerbaycan askeri-deniz donanması Hazar Denizi kıyılarının savunmasını yapabilir mi" sorusuna A.M.Topçubaşov "hayır", yanıtını vermişti⁴⁰².

³⁹⁹ La reconnaissance de l'indépendance de l'Azerbaïdjan et de la Georgie, **Bulletin d'Information de L'Azerbaïdjan**, Paris, 1920, 1 Février, No: 8, s.1.

⁴⁰⁰ Avalov, s.241.

⁴⁰¹ **Bulletin D'Information de L'Azerbaïdjan**, Paris, 1920, 1 Février, No: 8, s.2.

⁴⁰² Avalov, s.245.

1920 yılı 19 Ocak'ta hükümet başkanlarının katılımı ile Paris Barış Konferansı'nın Yüksek Konsey toplantısı Güney Kafkasya Cumhuriyetleri konusunu ayrıntılı olarak ele almıştır. Artık o gün Azerbaycan temsilcileri tam kadroda Paris Barış Konferansı toplantısında yer almıştır. Toplantıya dönemin en büyük siyaset adamları Lloyd George, Clemenceau, Nitti, Kambon, Matsi, Kerzon, Churchill, Foch, Bitti, Wilson ve diğerleri katılmıştı⁴⁰³.

Toplantıda Yüksek Konsey'in talimatı üzerine İngiliz temsilcileri tarafından hazırlanan memorandum okunmuştur. Toplantıda Mareşal Ferdinand Foch müttefiklerin Askeri Uzmanlar Konseyi'nin raporunu sunarak konuşma yapmıştır. En önemli tartışma, yardımın nasıl ve hangi şekilde verilmesi konusundaydı. Askeri uzmanlara başkanlık eden Mareşal Foch Güney Kafkasya'ya birkaç tümen göndermeyi gerekli görmüştür. Feldmareşal Wilson, Ferdinand Foch'u savunarak eğer İngiliz donanması Hazar Denizinde inisiyatifi ele almazsa Güney Kafkasya'yı savunmanın mümkün olmayacağını eklemiştir.

1920 yılının Ocak ayında Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin siyasi açıdan tanınması, değişen siyasi ortamla birlikte A.Topçubaşov başta olmak üzere Azerbaycan temsilcilerinin başarılı diplomatik çalışmalarının sonucu olarak algılanmalıdır. Büyük zorluklar ve kayıplar hesabına bağımsızlığın tanıtılması uğruna mücadeleyi A.Topçubaşov Paris'ten Azerbaycan hükümetinin başkanı N.Usubbeyov'a, 1919 yılının Kasım ayında gönderdiği mektupta: "Siyaset kadar çok değişim gösteren ve esnek bir şey yoktur. Bu yüzden, onun kabarması ve çekilmesi her zaman beklenmedik bir şekilde gelişir, fakat öyle bir dönem başlar ki bizim de özgür, bağımsız yaşama umutlarımız güçlenerek gerçek bir biçimde can atar. Biz hiçbir zaman umudumuzu yitirmiyoruz, hatta eski Rusya'nın tüm halkları için uygunsuz anlarda dahi, hatta o zaman bize boş yere zahmet çektiğimiz dendiğinde bile umudumuzu yitirmedik. Bunun nedeni halkımızın bağımsız yaşayabileceğine ve en nihayet, ne pahasına olursa olsun bağımsızlık elde edeceğimize inanmamızdır ancak biz diğer küçük halkların da etkili mücadelelerini unutmadık. O, uluslar yarım yıl, bir yıl içinde değil, on yıllarca ve daha büyük zaman, uzun yıllar boyunca, kendileri için özgürlük elde etmek adına çalıştı ve çok büyük kişisel ve maddi fedakarlıklar pahasına isteklerine ulaştı. Herkese, tüm halkımıza bu aylarda, bu günlerde özgür siyasi-sosyal ve ekonomik hayata muktedir

⁴⁰³ La Reconnaissance de l'indépendance de l'Azerbaïdjan et de la Georgie, **Bulletin d'Information de L'Azerbaïdjan**, Paris, 1920, 1 Février, No: 8, s.1-2.

olmamızın ispatı yolunda gereken sınavlardan geçmek istediğimizi belirtmek isteriz" yazmıştır⁴⁰⁴.

Müttefiklerin Yüksek Konseyi tarafından Azerbaycan istiklaliyetinin tanınma haberini Kafkasya'daki İngiltere'nin yetkili temsilcisi Oliver Wardrop Azerbaycan hükümetine bildirmişti. Ocak ayının 12'inde Oliver Wardrop'un telgrafı alınır alınmaz hükümet acil toplantıya çağırılmıştır. Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi tarafından Azerbaycan'ın istiklaliyetinin tanınması gibi büyük olayı kutlamak için özel etkinlikler belirlenmiştir. Ocak ayının 13'ünde bu önemli olayla ilgili hükümet bildirisi ilan edildi ve hükümet telgrafı ile Ocak ayının 14'ünde tüm Azerbaycan'da bayram şenliklerinin gerçekleştirilmesi konusunda bilgi verilmiştir. Cumhuriyetin başkentinde miting ve gösteriler yapılması, Azerbaycan ordusunun askeri geçit ve Azerbaycan Parlamentosu'nun görkemli toplantısının yapılması konusunda karar alınmıştır. 14 Ocak'ta tüm Azerbaycan'da tatil ilan edilmiştir⁴⁰⁵.

İstiklaliyetin tanınması dolayısıyla Azerbaycan basınında bir çok yazılar yayınlanmıştır. Ocak ayının 14'ünde resmi hükümet organı olan "Azerbaycan" gazetesi bu günden itibaren Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri'nin halklarının dünyanın özgür uluslararası ailelerine dahil olduklarını yazıyordu⁴⁰⁶.

İstiklaliyetin dünya siyasetini belirleyen devletler tarafından tanınması Azerbaycan Türkleri'nin kendi gücüne güvenini, yarına olan umudunu yükseltmiştir. Azerbaycan istiklaliyetinin Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi tarafından tanınması ile ilgili M.E.Resulzade: "Sivil ve siyasi haklardan mahrum edilmiş, devletin kontrolüne yakın bile bırakılmayan Doğu'nun zulüm altında ezilen halklarından biri fırsatını bulur bulmaz tüm zorluklara rağmen, kültürel toplumun oluşturulmasında öyle liyakat örneği gösterdi ki onun bu yeteneği sayesinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti müttefiklerin ve tüm dünyanın dikkatini çekerek uluslararası hayata girmiştir. Müttefik Devletler Yüksek Konseyi'n 11 Ocak 1920 tarihinde gerçekleşen toplantısında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni fiilen tanıdı. Rusya İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kurulan cumhuriyetler arasında Azerbaycan, Avrupa'nın inandığı tek

⁴⁰⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Barış Konfransındaki Temsilciliği'nin Başkanı M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı'na Mektubu, 06-10.11.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 146, Yaprak: 27-28.

⁴⁰⁵ Celebration de l'indpendence de la Republique D'Azerbaidjan, **Bulletin d'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, 1920, 15 Fevrier, No: 9, s.4-5.

⁴⁰⁶ **Azerbaydjan Gazeta**, 14 yanvarya 1920, No: 280.

Müslüman kurumdu. Bu yeni Türk devleti tüm Müslüman dünyasında kurulan tek Türk Cumhuriyeti olduğunu"⁴⁰⁷ demiştir.

Böylece, 1918 yılının 28 Mayıs ve 15 Eylül sonrası Azerbaycan'ın kaderinde ve tarihinde üçüncü önemli olay yaşandı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Paris Barış Konferansı tarafından tanınması genç cumhuriyetin dünya birliğine kavuşması, geniş iş birliği sistemine dahil olması için büyük imkanlar tanımıştır. İşte buna bağlı olarak da 1920 yılı Ocak ayının 29'unda Azerbaycan Temsilci Heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov ve Gürcistan Heyeti Başkanı N.Chkheidze ülkelerinin Bolşevizme karşı beraber savunma oluşturacakları konusunda ortak açıklama yaptılar. Şubat ayının 10'unda ise her iki misyonun başkanları Birleşik Devletlerin Paris'te bulunan Büyükelçisine özel mektupla başvurarak Washington'u, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması konusunda Versay Yüksek Konseyi kararına katılmaya çağırıyordu.

3.4. Diğer Ülkelerin Bağımsızlık Hareketine Tepkisi

Paris Barış Konferansı'nda uluslararası politikanın temel yönlerini dikkatle izleyen Azerbaycan diplomatları genç cumhuriyetin hür dünyaya entegre edilmesinin yollarını arıyorlardı. Çeşitli düzeylerde Kuzeyden yaklaşan tehlike, beyaz ve kırmızı Rusya'nın İmparatorluğun eski hudutlarına yaklaşımda aynı tutumu sergilemesi Batı'nın dikkatini Azerbaycan dış politikasının üstün yönüne çeviriyordu. Güçlülük de olsa Avrupa ülkelerinin siyasi çevrelerinde Azerbaycan hakkında belirli tasavvurlar ortaya çıkmıştı. Azerbaycan'ın Batı temsilcilerini hayrete düşüren doğal zenginlikleri, bazı durumlarda ona olan ilgiyi artıran önemli faktör olmuştur. Barış Konferansı'nın bölgeye gönderdiği çeşitli heyetler kendi raporlarında bunu açıkça ifade etmişlerdir. Azerbaycan'ın doğal kaynakları hakkında efsaneler Avrupa başkentlerine hatta okyanusun diğer tarafında bulunan ABD'ye bile gidip ulaşmıştır⁴⁰⁸.

Dünya savaşındaki yenilgiye kadar Azerbaycan için güvenebileceği müttefik devlet kayıtsız şartsız Türkiyeydi. Dünya Savaşı sona erdikten sonra uluslararası siyasi durum köklü olarak değiştiğinden Azerbaycan'a dost yaklaşımı sergileyen, ona sahip çıkan devlet Fransa, İngiltere, ABD ve İtalya'dan herhangi birisi olabilirdi fakat bu işin ağırlığını kendi üzerine almayı kabul eden güçlü devlet bulmak o kadar da kolay

⁴⁰⁷ Rezulzade, s.57.

⁴⁰⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Barış Konferansı'daki Temsilciliği'nin Başkanı M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı'na Mektubu, 22-25.09.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 30.

değildi. Örneğin, İngilizler'i aslında Kafkasya'dan kimse çıkarmadı aksine, Kafkasya devletleri ve onların Paris'teki temsilcileri İngiltere hükümetinden talep etseler de İngilizler Kafkasya'da kalmamışlardır.

Kafkasya devletleri için Fransa korumacılığı çok da gerçekçi değildi. Fransa'nın iş çevrelerinin Kafkasya'ya ilgisi büyük olsa da Clemenceau hükümetinin "tek ve bölünmez Rusya" fikrine sadakati daha önemliydi. Barış Konferansı'nda yüksek etkisi bulunan büyük devletler içerisinde, özellikle Fransa, yeni kurulan cumhuriyetlerin bağımsızlığının tanınmasının aleyhineydi. Diğer devletler gibi, Fransa hükümeti de 1919 yılı ortalarında kendi temsilcilerini Kafkasya'ya göndermiştir. Fransızlar'ın Kafkasya'daki durumu öğrenmeye gönderdiği temsilci Ermeni olan Loris Melikov'dur. Görüşmeler sırasında, Loris Melikov'u Kafkasya'ya göndermekte Fransa hükümetinin temel amacının, tüm Kafkasya halklarının dahil olacağı Federal Cumhuriyet'in kuruluşunun mümkün olup olmadığını ve Kafkasya'nın siyasi durumunu öğrenmekten ibaret olduğu ortaya çıkmıştır.

Loris Melikov'un görüşmeleri hakkında Ali Merdan Bey şöyle yazmıştır: “Loris Melikov, her şeyi Fransız gibi değerlendirerek içtenlikle "tek ve bölünmez Rusya'dan" yanadır. Kendisi hakkında söylendiğine göre, o, milliyetçi değildir. Bu nedenle, burada Ermenistan temsilciliğinin attığı adımları takdir etmemektedir. Kendisi bu temsilcilikle hiç görüşmediğini söylüyordu. Kısacası, aktif siyasetçi etkisi uyandırmasa bile kendi başarısına inanıyordu. Kafkasya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarının sağlanacağına asla inanmıyor, daha doğrusu inanmak istemiyor, büyük Rusya fikrini karlı buluyordu”⁴⁰⁹.

Fransa'nın Kafkasya'daki ekonomik çıkarı bile, 1919 yılının ortalarında kendisinin siyasi açıdan bu cumhuriyetlerle ilgili objektif pozisyon yakalamasına etki etmemiştir. Fransa'nın Askeri Bakanlığı yakıtı olan ihtiyacı dolayısıyla Paris'te bulunan Azerbaycan temsilcileriyle gaz yağı satın alınması konusunda görüşmeler yapıyordu⁴¹⁰. Benzer görüşmeler Güney Kafkasya'da bulunan Fransa askeri ve siyasi çevreleriyle Azerbaycan temsilcileri arasında da yapılmış ve alınan petrol ürünlerinin Batum'dan Marsilya'ya taşınmasıyla ilgili anlaşma yapılmıştır⁴¹¹.

⁴⁰⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Barış Konfransındaki Temsilciliği'nin Başkanı M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı'na Mektubu, 22-25.09.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 31.

⁴¹⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Barış Konfransındaki Temsilciliği'nin Başkanı M.Topçubaşovun Bakanlar Konseyi Başkanı'na Mektubu, 22-25.09.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 157, Yaprak: 24.

⁴¹¹ **Azerbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi 1918-1920**, I cild, GARIŞMA MMC, Bakı, 2009, s.273.

Azerbaycan ve Gürcistan fiili olarak, mevcut olduğu halde Fransa hükümeti onları ne hukuki ne de fiili yönden tanımak istemiyordu fakat bununla birlikte, Pişo'nun cevaplarından anlaşıldı üzere, Fransa hükümeti Azerbaycan'la genellikle ekonomik ilişkiler kurmaya eğilimlidir. Bu da kuşkusuz, Azerbaycan'ın güvenliği açısından yeterli değildir. "Franco-Kafkas" Komitesinin ciddi girişimlerine rağmen, Fransa hükümetinin Kafkasya egemenliğini almaya niyeti yoktu⁴¹².

Aslında Azerbaycan hükümeti de kendince Fransızların Kafkasya'ya gelmesine olumlu yaklaşmıyordu çünkü Birinci Dünya Savaşı sonrası Fransa hükümetinin Ermenileri savunma girişimleri Azerbaycan siyasi çevreleri tarafından biliniyordu. Fransa hükümeti açık Ermeni yandaşlığı siyaseti yürüttüğü için daha sonra Güney Kafkasya'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri kendi ülkesine öneriyordu ki "Fransa'dan farklı olarak, hükümetin Azerbaycan'ı savunması uygundu"⁴¹³.

Öte yandan, Paris'ten alınan bilgiler gösteriyordu ki, Kafkasya Cumhuriyetleri'nin siyasi ve yasal olarak tanınmaması Fransız hakim çevrelerinin bu cumhuriyetlere olumsuz yaklaşımı ile bağlantılıydı". İtalyanlar'ın Kafkasya'ya eğilimi İngilizler'in oradan çıkmak arzuları ile sıkı bağlıydı. Daha önce belirtildiği gibi, İngilizler henüz 1918 yılı Kasım ayında Bakü'ye girince onlar geçici olarak Kafkasya'ya dahil olduklarını ilan etmişlerdi. Bu geçici süre uluslararası Barış Konferansı'nın Kafkasya'da siyasi sorunları çözmesine kadar öngörülüyordu fakat İngiliz birlikleri Bakü'ye girdikten üç ay sonra, 1919 yılının Şubat ayında Lloyd George hükümeti askerlerini Güney Kafkasya'dan mümkün olan en kısa sürede çıkarma kararı almıştır⁴¹⁴.

Fakat İngilizler Kafkasya'yı terk etmekle birlikte, öyle bir şey yapmak istiyorlardı ki ne Amerikanlar ne de Fransızlar bu bölgede tek taraflı olarak yerleşmesinler. Çünkü 1919 yılının Şubat-Mart aylarında ABD'nin ve Fransa'nın Paris Barış Konferansı'ndaki siyasi çevrelerinin çıkışları apaçık bu ülkelerin Kafkasya'ya ilgisini yansıtıyordu. Bu tür eğilimleri hissedince İtalyanlar'ı Kafkasya'ya çekmek düşüncesi ilk kez İngilizler tarafından ileri sürülmüştür. Gerçekten de, İtalya'nın Kafkasya'da İngilizler'in yerine geçmesi Ortadoğu'da var olan güçler oranını bozmuyordu. Diğer taraftan, bununla İtalya'nın Barış toplantısından memnuniyetsizliği az da olsa giderilmiştir.

⁴¹² Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan, Paris, 1919, 8 Septembre, No: 2, s.5.

⁴¹³ Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, Vol.12, s.578-580.

⁴¹⁴ Swietochowski, s.156.

Güney Kafkasya konusuyla ilgili İngilizler ile İtalyanlar arasında yapılan görüşmeler 24 Mart'ta iki ülke arasında ilk antlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Gizli anlaşmanın şartlarına göre, Güney Kafkasya'daki İngiliz ordusunun pozisyonları İtalya ordusuna teslim edilmeliydi. İtalyan'lar Batum limanı yoluyla Kafkasya'ya yeterli sayıda ordu çıkarmalıydılar. Ermenistan'ın Doğu Anadolu ve Kilikya topraklarıyla Akdeniz'e çıkmak iddiaları, aslında bu denizi "İtalya gölüne" çevirmek isteyen Orlando hükümetinin bölgede konumlarının güçlenmesine hizmet etmeliydi⁴¹⁵.

15 Haziranda Azerbaycan temsilciliğinin ikametgahında Gürcü ve dağlı temsilcileriyle birlikte yapılan toplantıda İngilizler'in Kafkasya'dan çıkması ve İtalyanlarla değiştirilmesi meselesinin detaylı öğrenilmesine dair karar alınmıştır. Amerikalılar'a yapılan görüşmeden anlaşıldı ki bu mesele şimdilik Versay Askeri Şurasında müzakere edilmemiştir⁴¹⁶.

İngiltere Kafkasya'dan çıkma kararını 28 Haziran'da Barış Konferansı'na sunmuştur. Bu bilgiyi aldıktan sonra Azerbaycan, Gürcü ve Dağlı temsilcileri İtalyanlar'la yakınlaşmanın mümkün olduğunu düşünüyorlardı, fakat bazı sıkıntılar vardı. İtalya'da hükümet kabinesi değişmiş ve daha önce Kafkasya'ya ilgi gösteren, oraya ordu göndermeye izin veren Orlando hükümeti istifa etmiştir. Roma'da yeni oluşturulan Francesco Nitti hükümeti ilk adım olarak Kafkasya'ya ordu gönderilmesi meselesini geçici olarak durdurmuştur. 28 Haziranda A.M.Topçubaşov'la yeni görüşmesinde İtalya temsilcisi Valeri, Nitti hükümetinin Kafkasya konusunda tereddüt ettiğini teyit etmiştir⁴¹⁷ fakat yine de o, İtalya'nın Kafkasya'ya ekonomik nedenlerle ilgisinin yüksek olduğunu göstermiştir.

7 Temmuzda Azerbaycan, Gürcü ve Dağlı temsilcileri İtalya'nın Paris'teki askeri temsilcisi Sadino ile görüştüler. Fikir alışverişi sırasında Sadino kendi hükümetinin Kafkasya'daki niyetlerini şöyle anlatmıştır:

1. İtalya Kafkasya'da siyasi değil, sadece ekonomik amaçlar güdüyor;
2. Kafkasya'nın yönetilmesine dair Milletler Cemiyeti'nin egemenliğini İtalya bu ülkelerin onayı ile almak istiyor;
3. İtalya Kafkasya'da üç-beş yıldan fazla kalmayacak;

⁴¹⁵ Hovannisian, **The Republic of Armenia**, s.306.

⁴¹⁶ Paris Barış Konferansı'ndaki Azerbaycan, Gürcistan ve Dağlılar Cumhuriyeti Temsilcilerinin Ortak Toplantısının Protokolü, 15.06.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: I, Dosya: 142, Yaprak: 181-184.

⁴¹⁷ ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 94, Yaprak: 8.

4. Bu süre zarfında Kafkasya Cumhuriyetleri Konfederasyonu oluşturulacak, bu konfederasyon güçlendirilecek, Kafkasya halkları kendileri kendi kaderlerini belirleyecekler. Eğer bu süre zarfında Rusya Federal Cumhuriyeti kurulursa, muhtemelen Kafkasya Konfederasyonu Rusya Federasyonu sınırları içinde olacaktır, bu durumda İtalya Kafkasya'da gidecektir;

5. İtalya ne Denikin'le, ne de başka birisi ile savaşmayacaktır;

6. Kafkasya'nın kendi ordusu olabilir ve İtalya da buna yardımcı olacaktır⁴¹⁸.

5-6 Ağustos'ta Azerbaycan, Gürcü ve Dağlı temsilcilerinin ortak toplantısında oryantasyon konusu detaylı olarak masaya yatırılmıştır. Ortaya çıkan sıkıntı İtalya'nın Kafkasya'ya ordu göndermesinden vazgeçmesiydi.

1919 senesinin yazında İtalya hükümetinin aniden Kafkasya'ya ordu göndermeyi ertelemesi kuzey tehlikesiyle karşı karşıya kalan yeni cumhuriyetler için büyük sıkıntılar yaratmıştır. 1 Ağustos'ta İtalya Dışişleri Bakanlığı, Roma'da bulunan İngiltere Büyükelçiliği'ni F.Nitti hükümetinin Kafkasya'ya ordu göndermeyeceği konusunda bilgilendirmiştir. İtalya hükümetinin 5 Ağustos'ta ilan edilen resmi beyanatı da bu fikri onaylamıştır. İngilizler'in Kafkasya'yı terk etmeleri konusunda bilgi verildikten sonra F.Nitti'nin böyle karar alması Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı zor durumda bırakmıştır.

Öte yandan, bu dönemde İtalya'nın sosyo-politik ve ekonomik durumunun analizi şu şekilde bir yorum yaptırmaktadır: Kafkasya'ya askeri heyet gönderilmesi İtalya'nın kendisi için ciddi sorunlara neden olabilirdi. Kendisinden önceki hükümet başkanı Orlando'ya oranla, daha gerçekçi düşünen Francesco Nitti bunu fark etmiştir. Orlando'dan farklı olarak Nitti "Büyük Ermenistan" kurulması çağrılarını, özellikle, Türkiye'nin bölünmesi fikrini Antant devletlerinin serüveni olarak değerlendirmiştir.

Azerbaycan'dan çıkma sırasında, 23 Ağustos'ta Müttefik birliklerinin Komutanlığı adına İngiliz Generali Şatelvort Bakü nüfusuna veda çağrısı ile müracaatta bulunmuştur. Bu müracaatta: "Şimdi Bakü'yü terk eden İngiliz birlikleri adına Azerbaycan'dan özellikle Bakü halkından özür diliyoruz. Çok sayıda dostlarımızla ve tanıdıklarımızla vedalaştığımız için içtenlikle üzülerken onlara yürekten barış ve mutluluk diliyoruz. General Şatelvort İngiliz ordusunun tüm personeli Azerbaycan'da

⁴¹⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Barış Konferansı Temsilciliğinin Başkanı A.M.Topçubaşov'un Bakanlar Konseyi Başkanına Mektubu, 22-25.09.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 21-22.

geçirdikleri günlerin en iyi anılarını beraberlerinde götürüyorlar" ⁴¹⁹ ifadelerini kullanmıştır.

İngiliz birliklerinin 1918 yılı Kasım ayından 1919 yılı Ağustos ayına kadar Azerbaycan'da olduğu dönemle ilgili belirtmek gerekir ki 1918 yılı Kasım ayında müttefik orduları Bakü'ye işgal niyetli girmiş olsalar da onların Azerbaycan'da yürüttüğü siyaset işgal niteliğinde değildir. Bu dönemle ilgili olayların analizi bizi böyle bir düşünceye götürmektedir. Nitekim 1918 yılının Ekim ayında imzalanmış olan Mondros Antlaşmasının şartları gereğince Bakü'ye giren İngiliz askerleri 1919 yılının Ağustos ayında Azerbaycan'dan dost gibi çıkmışlardır.

İngiliz ordusunun Kafkasya'da bulunması sadece Denikin tehlikesinden korunmak için değil aynı zamanda Kafkasya Cumhuriyetleri'nin kendi aralarında barış ve istikrar oluşturması için önemlidir. Ünlü İngiliz siyasetçisi W.Churchill'in şu düşüncesine katılmak mümkündür. "Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar bütün Kafkasya'yı ele geçiren İngiliz tümeni birbiriyle rekabet eden halklar Ermeniler, Gürcüler, Tatarlar (Azerbaycanlılar), Dağlılar ve Ruslar arasında barışın yegane sağlayıcısıdır"⁴²⁰.

İngiltere'nin Güney Kafkasya politikasını objektif bir şekilde aydınlatmaya gayret göstermiş R.Ullman da kendi araştırmasında bu fikri şu ifadeleriyle doğrulamaktadır: "Bölge halkları arasında bazı durumlarda ulusal katliam karakteri alan husumeti gidermek İngiliz politikasının olumlu yönü olarak değerlendirilmelidir"⁴²¹.

Müttefik birliklerinin Kafkasya'dan çıkması yeni cumhuriyetler ve Versay'daki temsilcileri için biraz beklenmedik bir durum oluşturmuştur. A.M.Topçubaşov'un İngiliz temsilcileriyle görüşmesinden anlaşıldı ki İngiliz hükümeti tarafından birliklerin geri çağırılması artık çözülmüştür. A.M.Topçubaşov, "Biz tamamen emindik ki, İngiliz askerleri bizde kalacaktır ancak anlaşıldı ki yanılmışız. Hem de sadece biz değil, diğer Kafkasya Cumhuriyetleri'nin Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri de yanılmışlar. İngiliz temsilcileri ile kişisel görüşmeler sırasında İngiliz hükümeti tarafından birliklerin geri çağırılması meselesi artık çözümlendiğinden başka birşey öğrenemedik. Böyle bir durumda biz, Gürcüler ve Ermeniler bir araya geldik, Barış Konferansı'na ve tüm

⁴¹⁹ **Telegramme du General Shuttleworth // Bulletin D.39; Information de L.39;** Azerbaidjan, Paris, 1920, 17 Janvier, No: 7, s.2.

⁴²⁰ Çerçil', s.247.

⁴²¹ Ullman, s.337.

müttefiklere, cumhuriyetlerimizin kaderi konferansta çözülene kadar birliklerin bizde kalması için teklif sunma kararı aldık"⁴²² demiştir.

Sonuç olarak, her üç ülke temsilcilerinin imzaladığı ve hakkında yukarıda bahsedilen 28 Ağustos teklifi ortaya çıkmıştır. İngiltere hükümeti İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çıkarılmasıyla ilgili Oliver Wardrop başta olmak üzere, kendisinin siyasi heyetini Güney Kafkasya'ya göndermiştir. Bu konuda ilk kez Paris Barış Konferansı'nda olan İngiliz temsilcisi Crowe 25 Temmuz'da İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour'un kararını Azerbaycan tarafına iletmiştir. Oliver Wardrop Kafkasya'ya doğru yola çıkmadan önce Paris'te bulunan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcileriyle buluşmuştur.

İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çıkarılmasının sona erdirildiği dönemlerde, Ağustos ayının sonlarında Wardrop'un başkanlığındaki Uayt, Malligan, Grandi ve daha bir kişiden ibaret İngiliz heyeti Tiflis'e gelmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanının Wardropu Güney Kafkasya'ya İngiliz Komiseri tayin etmesi hakkındaki kararı 22 Ağustos'ta Azerbaycan hükümetine iletilmiştir⁴²³.

Böylece, Britanya İmparatorluğu Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya politikasının mahiyet itibarıyla eskisinden farklı yeni aşaması başlamıştır. İngilizler'in Azerbaycan'dan çıkmasıyla ilgili Azerbaycan'ın içinde ve dışında çeşitli kesimler söylentiler yaymaya başladılar. Şöyle ki: Azerbaycan hükümetini yöneten İngilizler'dir. Onlar çıktıktan sonra Azerbaycan hükümeti ülkeyi yönetemeyecek, ülkede Ermeni ve Rus yağmaları başlayacaktır". Aksine iç durumuyla beraber Azerbaycan'ın uluslararası durumu da belli ölçüde sabitleşmiştir. Komşu Gürcistan'la ilişkiler 16 Haziran sözleşmesi temelinde daha da genişlemiş, İran'la önceki belirsizliğin yerini pratik iş birliği almıştır. Yeni oluşan cumhuriyetlerden Finlandiya ve Polonya'nın da Bakü'de konsolosluk daireleri açılmıştır.

Aynı zamanda A.M.Topçubaşov Bakanlar Konseyinin Başkanı N.Usubbeyov'a gönderdiği raporda Paris Barış Konferansı'ndaki Polonya delegasyonunun başkanı Dimovski, ayrıca Polonya Bakanlar Konseyi Başkanı Paderevski, Fransa Dışişleri Bakanlığı Doğu Şubesi çalışanı Gu ile görüşüp fikir alışverişi yaptığını, Estonya, Letonya, Beyaz Rusya ve Ukrayna temsilcileriyle ilişkiler kurulduğunu bildirmiştir. Oliver Wardrop'un yönetimindeki İngiliz heyeti dışında, Kafkasya'ya gelmiş Binbaşı

⁴²² Topçubaşev, s.59-60.

⁴²³ ARD Arşivi; Bölüm: 1970, Klasör: 3, Dosya: 4, Yaprak: 30.

Nonankur'un yönetimindeki Fransa, Albay W.Haskell'in yönetimindeki Amerika, Albay M.Gabban'ın yönetimindeki İtalya heyetleriye Azerbaycan hükümeti, Dışişleri Bakanlığı arasında gittikçe karşılıklı güvene dayalı iş ilişkileri oluşmaktaydı. Batı ülkeleriyle olan ilişkiler ve sahiplenme meselelerinin araştırılması, Paris Barış Konferansı'nın onayıyla Kafkasya ülkeleri üzerinde büyük devletlerden sadece Britanya himayesinin olduğunu ortaya koymuştur. Bu Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi yönden gelişmesi, genel olarak, bölgede barış ve huzurun sağlanması açısından faydalı bir adım olmuştur. En önemlisi de sadece Britanya'nın himayesi sonucunda bu ülkeler dış baskıdan, Denikin gönüllüleri ve Bolşevik Rusya'nın saldırısından korunabilirlerdi. Diğer devletlerden ne ABD ne Fransa ne de İtalya çeşitli sebepler nedeniyle yukarıda belirtilen meselelerin üstesinden gelme gücüne sahip değildir. 1919 senesi sonlarından itibaren herhangi bir büyük devletin himaye sistemi yoluyla Kafkasya ülkelerini askeri ve siyasi açıdan savunması konusu pratik yönden önemini kaybetmiştir⁴²⁴.

Azerbaycan'la ilgili Batı himayesi konusu araştırıldığında ülkenin bu dönemde güçlü ve ekonomik yönden gelişmiş bir devletin himayesi altında bulunmaya gerçekten ihtiyacı olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer Batı ülkeleriyle kıyaslandığında Fransa'nın Kafkasya'ya, bununla birlikte Azerbaycan'a olan ilgisi tereddütlü bir meseleydi. Almanya ve Türkiye sömürgesinde olan arazilerin bir kısmını ele geçiren Fransa, Rusya İmparatorluğu'nun sömürgesinde olan topraklara oldukça dikkatli yaklaşmaktaydı. Fransız politikacılar "tek ve bölünmez Rusya" fikrini desteklemekteydiler. Diğer yönden Fransa bölgede ve yakın arazilerde güçlü askeri birliklere sahip değildi.

İtalya Azerbaycan'a ekonomik yönden yoğun ilgi göstermekteydi fakat egemenliğine almak istediği toprakları dış saldırıdan koruma gücüne sahip değildi. İtalya'yı böyle bir adım atmaktan çekindiren asıl neden, ilerde Rusya ve Türkiye ile karşı karşıya gelme korkusuydu. Azerbaycan için İtalya egemenliğinde bulunmak verimli bir seçim değildi.

Bu dönemde Britanya Kafkasya'yı, bununla birlikte Azerbaycan'ı egemenliğine alabilecek imkanlara sahip tek ülkeydi. Britanya'nın bölgedeki güçlü askeri birlikleri, dış saldırıya karşı savunma aracı olan kuvvetli ekonomik potansiyele sahip olması, tüm

⁴²⁴ G.Gambaşidze, *Iz İstorii Politiki SŞA v Otnoşenii Gruzii, (1917-1920)*, Istoriya, Tbilisi, 1960, s.35.

dünyada sahip olduğu siyasi nüfuzu Azerbaycan'ın yükselmesi ve kaderi açısından önemli rol oynayabilirdi.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ABD güçlü devlet olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Savaşan tarafların askeri araç siparişleri Amerika Birleşik Devletleri tam anlamıyla dünyanın ekonomi ve maliye merkezine dönüştürmüştür. Amerika'nın 1917 senesinde askeri faaliyetlere katılması, onun siyasi nüfuzunu, galip Antant'ın üyesi olarak dünyanın kaderinin belirlemesindeki rolünü güçlendirmiştir.

Amerika Birleşik Devletler savaş sonrasında dünya düzeninin kurulmasında önemli statü kazanmış, onun barış mimarı olarak meşhur olan Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson aynı zamanda küçük halkların dostu olarak tanınmaya başlamıştır.

Dörtler Konseyi'nin 28 Haziran toplantısında ABD temsilcileri, daha sonra Amerika Birleşik Devletler'in Cumhurbaşkanı olan Herbert Hoover ve ABD'nin Türkiye'deki eski büyükelçisi Henry Morgenthau, Amerika'nın Ermenistan'da önemli konuma sahip olan Yüksek Komiserliğine en iyi adayın General James Harbord olduğunu ileri sürmüşler⁴²⁵.

Eğer J.Harbord herhangi bir sebeple bu vazifeyi üstlenmek istemezse o zaman Albay W.N.Haskell göz önünde bulundurulacaktı⁴²⁶. 28 Haziran ve 4 Temmuz arasında geçen sürede ABD temsilcileri bu konuyu Cumhurbaşkanı Wilson'a danışarak uzun uzun tartıştılar. 2 Temmuz'da Dışişleri Bakanı R.Lansing, Versay'daki ABD temsilciliğinin üyeleri Uayt, Bliss ve Hoover'in katılımıyla yapılan toplantıda ABD temsilcileri kararlarını kesinleştirip Ermenistan Yüksek Komiserliğine W.N.Haskell'in atanmasını uygun gördüler. Böylece, Haskell Ermenistan Yüksek Komiseri seçilmiştir. Konseyin kararında Albay Haskell'in Birleşik Devletler, İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetleri adına Ermenistan Yüksek Komiseri atandığı, Ermenistan'a her türlü yardımda bulunulacağıyla ilgili sorumluluk taşıdığı belirtilmiştir. ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetlerinin Azerbaycan'da, Gürcistan'da, Ermenistan'da ve İstanbul'da bulunan tüm temsilcileri acil şekilde Albay Haskell'le iş birliği yapmalı ve ona yardım etmeliydiler⁴²⁷.

W.Haskell aynı zamanda "Ortadoğu Amerikan Yardım Komitesi" Kafkasya Başkanı atandı ki bu komitenin Bakü'de ve Şuşa'da da şubelerinin açılması

⁴²⁵ G.Gambaşidze, s.36.

⁴²⁶ V.I.Adamiya, *Iz İstorii Angliyskoy Interventsii v Gruzii, (1918-1921)*, Abgiz, Suhumi, 1961, s. 127.

⁴²⁷ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference*, Washington, vol. VII, 1947, s.28.

gerekmekteydi. Fakat burada amaç, Ermeni silahlı birliklerinin zorbalıkları sonucunda yurdunu terk eden Azerbaycan halkına yardım etmek değil belirtilen kentlerde Ermeni nüfusunu korumaktı.

W.Haskell'in Ermenistan'a müttefiklerin Yüksek Komiseri tayin edilmesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Amerika'nın Kafkasya siyasetine dahil edilmesi meselesini etkilemiştir. Oluşan durumdan yararlanmak isteyen Ermeniler ABD üzerinden Azerbaycan'a olan toprak iddialarını çözmek istiyorlardı. Ağustos ortalarında Taşnak Parlamentosu'nda konuşan W.Haskell, Ermenilerin toprak iddialarını savunduğunu bildirmiştir. Bu kez Ermeniler Karabağ ve Zengezur meselelerini değil Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez meselelerini çözmek istiyorlardı. W.Haskell, konuşmasında, Azerbaycan hükümeti başkanlarının bu bölgelerle ilgili Ermeni iddialarını kabul etmedikleri taktirde, bu konuyla ilgili kişisel sorumluluk taşıyacaklarını belirtmiştir⁴²⁸. Albay W.Haskell'in çalışanı olarak Albay James Ray Yüksek Komiserin Azerbaycan sorumlusu olarak atanmıştır. Aynı zamanda Tiflis'te bulunan Amerikan konsolosluğu memuru John Randolph da ikinci konsolos olarak Bakü'ye gönderilmiştir⁴²⁹.

Türkler Kafkasya'dan çıktıktan sonra Kars ve Batum vilayetleri Tiflis Guberniyasının Ahalsik ve Ahılkelek kazalarıyla birlikte merkez Kars olmak üzere Güney Batı Kafkasya Cumhuriyeti kurdular. 1919 yılının Ocak ayında kurulan Parlamentonun başına Çıldırly Esat Bey, hükümetin başına ise Cahangiroğlu İbrahim Bey geçmiştir⁴³⁰.

Kısa sürede İngiliz Valisi Temperley, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Türkiye Güneybatı Kafkasya Cumhuriyetini onaylamışlardır. Komşu devletlerin saldırısına maruz kalan Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti kendini savunmak için 8 bin kişiden oluşan ordu kurmuştur. 40 bin kilometrekare toprağı, 1.763.148 kişi nüfusu olan bağımsız Türk Cumhuriyeti altı ay kadar ayakta kalmıştır. Milletlerin kendi hakkını tayin etme ilkesi takip edilmekle oluşturulmuş Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti 1919 yılının Nisan ayında müttefiklerin Başkumandanı General Thomson'un fermanıyla son bulmuştur⁴³¹.

⁴²⁸ M.I.Naydel, Yu.V.Sogomonov, *Kistoriiinterventsii SŞA v Zakavkaz'e*, Istoriya SSSR, 1961, No:3, s.35.

⁴²⁹ ARD Arşivi; Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 20, Yaprak: 2.

⁴³⁰ ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 27, Yaprak: 7.

⁴³¹ Kars Vilayetine Ermenistan Cumhuriyetine Birleştirilmesi ve Nahçıvan, Şerur-Dereleyez, Sürmeli Kazalarının, Erivan Kazasının Bir Kısımının Ermenistan'a Verilmesiyle İlgili A.M.Topçubaşov'un Müttefiklerin Barış

W.Haskell projesine geçmeden önce belirtmek gerekir ki, Azerbaycan'ın Versay Barış Konferansı'nda olan temsilcileri Ermenistan hükümetinin eski Azerbaycan toprakları olan Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez'i, Kafkasya'da olan Güneybatı Kafkas Türk Cumhuriyeti'ni kendi arazilerine katmak niyetlerine, Taşnakların bu topraklarda işlediği şiddet eylemlerine karşı mücadele etmekteydiler. A.M.Topçubaşov 19 Ağustos'ta bu konuyla ilgili Barış Konferansı başkanına özel itiraz notası takdim etmiştir⁴³².

Bölgede yaşanan kanlı olayları dikkate alarak Paris Barış Konferansı'na sunulan itiraz notasının sonunda Barış Konferansı'ndan Kafkasya'da bulunan müttefik komutanlığı aracılığıyla iki önemli meselenin çözümü istenilmekteydi:

1. Kars vilayetinin sınırları müttefik askeri birlikleri dışında tüm askeri kuvvetlerden arındırılsın, bu arazinin kaderi çözülünceye kadar, onun yönetimi yerel halkın isteğine uygun bir şekilde teşkil edilsin.

2. Nahçıvan, Şerur-Dereleyez, Sürmeli kazalarının ve Erivan kazasının bir kısmının yönetimi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin iktidarında kalsın⁴³³.

Azerbaycan temsilcileri itiraz notasını Barış Konferansı'na sunmakla birlikte müttefiklerin Paris'te bulunan tüm temsilcilerine de verdiler. Müttefik komutanlığının belirtilen topraklara ilişkin Ermeni konumuna rağmen, bu kazaların nüfusu Ermenistan hükümetine tabi olmadı. Taşnak hükümetinin kendi hükümetini silah gücüne kurma girişimleri birçok Müslüman köyünün boşaltılması ile sonuçlansa da, genel olarak bu politika sekteye uğradı. Silah gücüyle kendi hükümetini Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Sürmeli'de kurmayı başaramayan Ermeniler, bu isteklerine 1919 senesi Eylül ayından itibaren, Amerikan diplomasisi aracılığıyla ulaşmak istiyorlardı.

Genel olarak Türkler Nahçıvan'ı terk ettikten sonra bu bölgenin nüfusu kendisini Ermeni baskınlarından silah gücüyle savunmuştur. Azerbaycan hükümeti tüm gücüyle Erivan Guberniyası'nın Müslüman kazalarının bağımsızlık uğruna mücadelesini savunuyordu. Ermeniler bu bölgeyi kendilerine tabi edememelerini burada daima Türk askerlerinin olmasıyla ilişkilendirmekteydiler ve bunu İngilizler'i ve Amerikan'ları kızdırmak için bir araç olarak görmektedirler. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı

Konferansındaki Temsilcilerine İtiraz Notası, 19.08.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 58; La Question de Nakhitchevan, Note Presentee ALe Conference de La Paix Par La Delegation de L'Azerbaidjan, **Bulletin D'Information d L'Azerbaidjan**, Paris, 1919, 8 Septembre, No: 2, s.2.

⁴³² La Question de Nakhitchevan, Note Presentee a Le Conference de La Paix Par La Delegation de L'Azerbaidjan, **Bulletin D'Information d L'Azerbaidjan**, Paris, 1919, 8 Septembre, No: 2, s. 1-4.

⁴³³ La Question de Nakhitchevan, Note Presentee a Le Conference de La Paix Par La Delegation de L'Azerbaidjan, **Bulletin D'Information d L'Azerbaidjan**, Paris, 1919, 8 Septembre, No: 2, s.3-4.

Versay'daki Azerbaycan temsilcilerine gönderdiği bildiride, Erivan Guberniyası'nda durumun isyan noktasına ulaşp bu bölgede Büyük Vedi isyanının başladığı belirtmiştir. Bu isyan, Ermeni güçlerinin tamamen darmadağın edilmesiyle sonuçlandı ve Ermeni ordusu Erivan şehrine kadar geri sürüklenmiştir⁴³⁴.

ABD temsilciliği Kafkasya'da olduğu sürede Tiflis'te 23 Kasım'da onların aracılığıyla Ermenistan ile Azerbaycan arasında antlaşma imzalanmıştı. Amerikanlar'la birlikte, İngilizler de iki ülke arasındaki askeri operasyonların durdurulmasına ve barış sağlanmasına teşebbüs etmişlerdi. 16 Kasım'da İngiliz Yüksek Komiseri Oliver Wardrop Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerine bu amaçla telgraf göndermiştir⁴³⁵ fakat son anda Amerikanlar meseleye aracılık etmişlerdir. Anlaşma imzalandıktan kısa süre sonra Ermeni askeri birlikleri Zengezur'a saldırıp, birkaç Müslüman köyünü yerle bir etmiştir. Dereleyez bölgesinde 300 kişinin ölümüyle sonuçlanan kanlı olaylar yaşanmıştır⁴³⁶.

1919 yılı Kasım ayı başlarında Versay Barış Konferansı'na Güney Kafkasya'daki durum hakkında bilgi vermek amacıyla Paris'e davet edilen W.Haskell A.M.Topçubaşov'a mektup yazıp Azerbaycan temsilcileriyle buluşmuştur. Paris'te verdiği mülakatlarında Haskell Nahçıvan Genral-Gubernatorluğun (Valiliğin) oluşturulmasının önemsiz olduğunu anlayarak, bu meseleyle ilgili yorum yapmamıştır. Artık o bile Güney Kafkasya için tek çarenin bu bölgenin bir bütün olarak herhangi bir ülkenin egemenliğinde bulunması gerektiğini düşünüyordu.

Belirtmek gerekir ki, Albay Haskell Kafkasya'ya gönderildiğinde Başkan Wilson başta olmak üzere, ABD resmi çevrelerinden Ermenilere yardım etmek konusunda talimat almıştır. Fakat Kafkasya'da üç ay kadar yaptığı gözlemler ona çok şey anlatmıştı. En önemlisi ise Haskell, Ermeniler'in Batı basınının tebliğ ettiği gibi, hiç de "çilekeş bir halk" olmadığını itiraf etmiştir.

Amerikanlar'ın Kafkasya egemenliği için ısrar etmemeleri Küçük Asya'ya ve Kafkasya'ya gönderilen diğer bir heyetin Harbord heyetinin Cumhurbaşkanı hazırladığı bilgiyle ilgiliydi. General James Harbord Başkan Wilson'a gönderdiği raporda Kafkasya'daki Amerikan egemenliği aleyhinde görüş belirtmiştir. 1919 yılında

⁴³⁴ Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının Versay'daki Azerbaycan Temsilcilerine Gönderdiği Bilgi, Ekim 1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 20, Yaprak 2.

⁴³⁵ Tiflis'te Bulunan Britanya Yüksek Komiseri O.Uordrop'un Azerbaycan ve Ermenistan Hükümetlerine Telgrafi, 16.11.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 144, Yaprak: 50.

⁴³⁶ **Azerbaydjan Gazeta**, 3 dekabrya 1919, No: 239.

ABD'nin Kafkasya'ya ilgisinin arttığı, Amerikan siyasi çevrelerinde Kafkasya egemenliği meselesi tartışıldığı zamanda Başkan Wilson; Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Küçük Asya'da siyasi, askeri, coğrafi, ekonomik, yönetim ve diğer konularla ilgili bilgi edinmek amacıyla oraya özel Amerikan heyeti gönderme kararı almıştır⁴³⁷.

Daha sonra Versay'daki Azerbaycan temsilcileri Harbord heyetinin Azerbaycan sorumlusu, Albay Ray'le bir araya gelip onu gereken konularda bilgilendirmişlerdir.

Harbord'u üç aylığına özel heyete rehber tayin etmişlerdir. Harbord heyeti Ağustos sonlarında Fransa'nın Brest kentinden yola çıkmış, 2 Eylülde İstanbul'a varmıştır. Kısa süre içinde Harbord İngiltere, Fransa, İtalya komiserleri, ayrıca Ortadoğu'da Amerikan çıkarlarını savunan İsveç Büyükelçisi ile görüşmüş ve İstanbul, Kilikya, Erzurum, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzincan, Kars, Erivan, Tiflis, Bakü ve Batum üzerinden yolculuğunu devam ettirmiştir. Heyet bulunduğu yerlerdeki görüşmeler ve gözlemlediği olaylar üzerine İstanbul'da bulunan Amerikan heyetine elde edilen bilgileri iletmekteydi.

Erivan ve Tiflis'ten sonra Harbord başta olmak üzere, Amerikan heyeti 5 Ekimde üç general ve 15 uzmanın katılımıyla Bakü'ye gelmiştir. Amerikan heyetinin, Ermenistan ve Gürcistan'da olduğu gibi, Azerbaycan'da onları ilgilendiren politika, devlet yapısı, finans, ticaret, sanayi, sağlık, nüfus, doğal kaynaklar, coğrafya, posta-telgraf, askeri meseleler ve egemenlik konusunu araştırmaları gerekmektedir. Harbord, kendisini ilgilendiren Azerbaycan parlamentosu ve hükümeti, halkın eğitim durumu, yargı kurumlarının yapısı ve işleyişi, eyaletlerin yönetim biçimleri, seçim sistemiyle ilgili ayrıntılı bilgi edinmiştir⁴³⁸.

Görüşmeler sırasında J.Harbord Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ihtilafların kısa sürede ortadan kaldırılmasının gerekliliğini belirtmiş, Azerbaycan'da mevcut olan kanun, özellikle Azerbaycan askerinin disipliniyle ilgili memnuniyetini ifade etmiş ve bütün bunları Azerbaycan'ın bağımsız yaşama hazır olmasının tezahürü olarak değerlendirmiştir. General, Barış Konferansı'nın Azerbaycan halkının tüm arzu ve isteklerini dikkate alacağına umut ettiğini belirtmiştir⁴³⁹.

⁴³⁷ Avalov, s.228.

⁴³⁸ **Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920)**, Vneşnyaya politika, Dokumentı i Materialı, Baku, 1998, s.366-367.

⁴³⁹ **Azerbaycan Arşivi**, 1988, No: 1-2, s. 147-148.

Harbord'un Bakü'ye kısa vadeli seferini şehrin Ermeni nüfusu ve onların ulusal kurumları kendi çıkarlarına uygun başarıyla kullanmışlardır. General Harbord'un Tiflis'e ve Bakü'ye gideceğini dikkate alarak Ermenistan hükümeti tarafından her iki şehirde bulunan Ermeni milli kurumlarına ve Ermeni kiliselerine genel Ermeni talepleriyle ilgili General Harborda belgeler sunmaları görevi verilmiştir.

Bakü'de yaşayan Ermeniler bu tavsiyelere göre hareket ettiler ve Bakü Ermeni nüfusu adına General Harbord'a başvuru sundular. Başvuruda: "Amerikan halkının ve devlet adamlarının hoşgörülü siyaseti sonucunda Ermenistan devleti siyasi açıdan tanınırsa biz, Bakü Ermeni toplumu adına kendi tarihi vatanımız olan Ermenistan'ın kalkınması adına her şeyi yapacağımızı vaat ediyoruz" deniyordu⁴⁴⁰.

8 Ekim'de James Harbord heyeti Batum'dan Fransa'ya doğru yol alacaktı. O yüzden Bakü'den doğrudan Batum'a sefer etmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanı M.Y.Ceferov Batum'a kadar Harbord'a eşlik ederek ülkenin dış ve iç politikasının birtakım zorunlu meselelerini ona bildirdi. Azerbaycan Dışişleri Bakanının gelişi şerefine Amerikalılar Batum'da bulunan "George Washington" gemisinde ziyafet düzenlediler. 8 Ekimde Azerbaycan konsolosluğunda Gürcüler'le birlikte James Harbord şerefine ziyafet meclisi düzenlenmiştir.

16 Ekimde James Harbord başkanlığındaki Amerikan heyeti Paris'e geldi ve ABD'nin Versay'da bulunan Dışişleri Bakan Yardımcısı F.Polk'a, daha sonra da ABD Devlet Departmanı ve Senato'ya sefer hakkında bildiri sunmuşlardır⁴⁴¹. Harbord raporu kısaca, üç ülkenin de Batı açısından çok da iyi durumda olmadığını içermekteydi. Ona göre, Kafkasya'da ekonomi ve finans sistemi felaket derecede yıkılmıştır. O Gürcistan'da "kırmızı tehlike", Bolşevizm tehlikesinin güçlü olduğunu, Azerbaycan'da yönetim için yerel kadroların yetersiz olduğunu, Ermenistan'ın harabeyi anımsattığını bildirmiştir. Üç ülkenin de siyasi yönü Harbord tarafından şu şekilde belirtilmiştir: "Gürcistan bağımsızlık için ısrar ediyor, Ermenistan muhtemelen Rusya egemenliğinden yana, Azerbaycan ise Türkiye eğilimlidir ve Hristiyanlara güvenmiyor ama onların eğitim görmüş temsilcileri dış ilişkilerin geliştirilmesinin gerekliliğini anlıyor"⁴⁴².

⁴⁴⁰ Bakü'nün Ermeni Nüfusu Temsilcilerinin General James Harbord'a Mektubu, Ekim 1919 // ARPIİ SPİHD Arşivi; Bölüm: 276, Klasör: 9, Dosya: 26, Yaprak: 29.

⁴⁴¹ Conditions in the Near East: **Report of the American Military Mission to Armenian**, By the U.S.Senate, Senate Documents 266, 66-th Congress, 2-nd Session, Washington, 1920.

⁴⁴² Avalov, s.230.

Genel olarak egemenlik konusunda Harbord fikri şöyleydi: “Güney Kafkasya tek egemenlik altında birleşmelidir”. Fakat bu egemenliğin Amerika’ya verilmesi konusunda onun fikri olumlu değildi. Bir askeri uzman olarak o, bölgede barışı sağlamak için iki veya dört birlik değil, daha büyük, 60 bin kişilik ordu gerektiğini anlıyordu⁴⁴³.

1919 yılının sonbaharında Amerikan ordusu Avrupa’dan çıkarılmak üzereydi. General Harbord heyetinin sonuçla ilgili hazırladığı bildiriye bakıldığında onun, Güney Kafkasya ve İstanbul’un tek egemenlikte birleşmesinden yana olduğu, fakat bu egemenliğin ABD yönetiminde olmasına itiraz ettiği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Harbord heyeti, ABD’nin Kafkasya egemenliği konusundaki ilgisine son vermekle kalmayıp Bileşik Devletlerin siyasi dairlerinde yaygın hale gelen Ermeni yanlısı görüşlere şüphe tohumu serpmiştir. Böylece, belgelerin araştırılması sonucunda, ABD’nin Kafkasya’ya askeri, siyasi, ekonomik ve stratejik yönden yoğun ilgisi olsa bile, Birleşik Devletlerin Güney Kafkasya ülkelerini kuzeyden yaklaşan tehlikeden korumak için yeterli güce sahip olmadığı anlaşılmıştır. Diğer yandan, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupalı Müttefikler Birleşik Devletlerin Kafkasya’ya girmesine karşı tedbirli yaklaşmakla birlikte, onun Yakın Doğuya nüfuz etmesini kıskanmaktaydılar. Bu bölgedeki konumunu güçlendirmek için Birleşik Devletler, İkinci Dünya Savaşı’nın bitmesini beklemek zorunda kalmışlardır.

1919 senesi sonbaharından itibaren uluslararası durum yeni kurulan ülkeler için olumlu yönde değişmeye başlamıştır. Bunu belirleyen en önemli nokta, Rus Beyaz Muhafız Generallerin yenilgisiydi. Bu dönemde Yudenic ve Kolçak’ın yenilgisi ve Denikin’in ümitsizliğe kapılması, Antant siyasi çevrelerinde “tek ve bölünmez Rusya” düşüncesine olan inancı sarsmış, Avrupa açısından ciddi tehlikeye neden olacak Tek Bolşevik Rusya’nın kurulma ihtimali ise onları iyice korkutmuştur.⁴⁴⁴

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve onun Paris’te bulunan temsilcileri, ABD ile siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmak, özellikle Birleşik Devletler tarafından tanınmak için büyük çaba göstermekteydiler. Bu daha çok geleneksel Avrupa devletleriyle birlikte, Birinci Dünya Savaşı sonrasında ABD’nin ekonomik yönden oldukça güçlenmesi ve dünya siyasetini belirleyen devletlerden birine dönüşmesiyle alakalıydı. Savaş sonrasındaki ilk yıllarda Birleşik Devletler dünyanın en önemli bankeri rolünü

⁴⁴³ Naydel, s.33.

⁴⁴⁴ Third Session of the Sixty-Fifth Congress of the USA, vol.57, part 5, January 24, 1919, s.39.

üstlenmişti ya da Dışişleri Bakanı Lansing'in deyimiyle, dünya ekonomisini Amerika yönetiyordu ve siyasi yönden de yönetmeye hazırlanıyordu. Bunun dışında Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson, Dünya Savaşından sonra oluşan dünya sisteminin en önemli mimarı, yeni kurulan devletlerin savunucusu, küçük halkların dostu olarak bilinmekteydi. Paris Barış Konferansı döneminde Wilson'un Kafkasya ülkelerine soğuk tutumunun nedeni, bu ülkelerin Polonya, Finlanda, Çekoslovakya, Yugoslavya ve diğerlerine göre farklılık göstererek bir anda ortaya çıkmış olmaları ya da Wilson'un 1918 senesi Ocak ayında ilan edilen on dört barış prensibinde küçük halkların kaderinin belirlenmesi hukuku tesbit edilse bile, bu prensiplerde Rusya İmparatorluğu'nun parçalanacağını göz önünde bulundurulmamasıydı. Wilson'a göre Rusya'nın parçalanması ve onun hudutlarında Gürcistan ve Azerbaycan isimli devletlerin kurulması tamamen beklenmedik bir durumdu. Kafkasya'da aniden ortaya çıkan bu ülkeler hakkında sadece Amerika Cumhurbaşkanı ve siyasi çevreleri değil, Birleşik Devletler toplumu da çok az bilgiye sahipti. Bunu göz önünde bulundurarak A.M.Topçubaşov Azerbaycan ve Gürcistan'ı ABD'de siyasi yönden tanıtmayı vazife olarak üstlenmiştir. New York'tan ABD Kongresi Temsilciler Meclisi Sözcüsü Walter Chandler aracılığıyla 26 Eylülde Cumhurbaşkanı W.Wilson'a mektup ve bir takım belgeler göndermiştir.

Amerika ile ilişkileri zaruri kılan başka bir neden daha vardı: Dünya Savaşı biter bitmez Ermeniler ABD'de "Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerika Komitesi'ni" oluşturmuşlardı. Bu komite sadece Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıtmak için değil, aynı zamanda Azerbaycan ve Gürcistan'ı Amerika siyasi çevreleri ve toplumunun gözünde değersizleştirmek için çalışmalar yapmaktaydı. Bu yüzden ABD'de Azerbaycan'la ilgili gerçeğin bilinmesi, Amerika siyasi çevreleri Azerbaycan hakkında doğru izlenimler oluşturulmasına ihtiyaç vardı. Bu amaçla Baltık ülkeleri, Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri Sözcü W.Chandler'le antlaşma yapmışlardır⁴⁴⁵.

ABD'de birbirleriyle bağlantılı şekilde çalışan W.Chandler ve M.Rabinov karşılaştıkları siyasi, ekonomik ve hukukla ilgili sorunları çözmek amacıyla Azerbaycan temsil heyetinin üyesi M.Meherremov'un ABD'ye gönderilmesini istemekteydiler fakat bu dönemde Azerbaycan Dışişleri Bakanı M.Y.Ceferov'un imzasıyla Sosyalist Partisi

⁴⁴⁵ Third Session of the Sixty-Fifth Congress of the USA, vol.57, part 5, January 24, 1919, s.40.

ve Azerbaycan Parlamentosu üyesi Abbas Bey Atamelibeyov, parti arkadaşı M.Meherremov'un yerine Versay'a gönderilmiştir⁴⁴⁶.

Temsil heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov, bu tür mekanik yer değiştirmelere karşıydı. Sonuç olarak Versay'da bulunan Sosyalist Partisi üyeleri bu sorunu birlikte çözdüler. 9 Ekimde Paris'e varan A.Atamelibeyov, temsil heyetine katılmış ve katip olarak göreve başlamıştır. O, Paris'teki heyette bulunan ve geçici olarak Bakü'ye dönen M.H.Hacinski'nin yerine geçmişti. M.Meherremov ise, tecrübeli bir eleman olarak temsil heyetindeki görevine devam etmiştir.

18 Ekimde Walter Chandler Amerika'dan A.M.Topçubaşov'a rapor nitelikli ilk mektubunu göndermiştir. O, ABD'de Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkelerle ilgili tanıtım kampanyası yapmanın zor olacağını yazmıştı. Çünkü bu ülkeler Amerika'da bilinmiyorlardı ve aynı zamanda Estonyalılar, Ukraynalılar, Letonyalılar, Ermeniler gibi koloniye sahip değillerdi. Chandler Azerbaycan ve Gürcistan temsilcilerinin Amerika'ya gelmelerini ya da bu meseleyi arkadaşlarıyla birlikte çözmelerini teklif etmekteydi.

A.M.Topçubaşov Chandler'e yazdığı cevap mektubunda konferansta Kafkasya hakkında cereyan eden olaylar, konferansta Azerbaycan'la ilgili düşünceler, Denikin'le ve diğer konularla ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir. O, Paris'te Amerikan Heyeti üyesi ve Henry Morgenthau'nun onunla tanıştırdığı M.G.Buckler'le görüşmüş ve Kafkasya'da cereyan eden olaylarla ilgili Buckler'in çok sayıda sorusuna cevap vermiştir. Özellikle, Kafkasya'da Ermeniler'le ilgili duydukları M.G.Buckler için yeni şeylerdi.

1 Kasımda yazdığı mektupta Chandler ABD'de Ermenilerden yana Hristiyan dayanışmasının kuvvetlendiğini mektubunda şöyle belirtmişti: "Karşılaştığım her senatör ve milletvekili Azerbaycanlıları fazla önemsememek gerektiği düşüncesindedi, çünkü onlar Türk, Tatar ve Müslümandırlar. Ben onlara Azerbaycan'ın Hristiyan ülkesi olan Gürcistan'la tam bir dayanışma içinde olduğunu anlatıyorum. Azerbaycanlılar ve Hristiyan Gürcüler yakın geçmişte savunma sözleşmesi imzaladılar ve siyasi açıdan müttefiklerdir. Onlar Ermeniler'i de bu sözleşmeye davet etmişler"⁴⁴⁷.

⁴⁴⁶ Azerbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi, s 376.

⁴⁴⁷ Walter Chandler'in Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Paris Barış Konferansındaki Temsil Heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov'a Mektubu, 01.11.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 145, Yaprak: 56.

Walter Chandler'in bu mektubuna cevap olarak, Paris'te bulunan Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri ondan Ermeniler'le hiçbir tartışmaya girmeden orada onların çıkarı için Özel Propaganda Komitesi oluşturmasını rica etmişlerdir⁴⁴⁸.

ABD'nin eski Rusya İmparatorluğu'nda yeni kurulan devletlere, bununla birlikte Azerbaycan'a karşı tutumunun tipik yönleri W.Chandler'in 10 Kasım'da A.M.Topçubaşov'a gönderdiği mektupta daha kabarıklık şeklinde kendini göstermekteydi. O, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasını Dışişleri Bakanlığı önünde resmi şekilde ilan ettiğinde ABD'in Kolçak, Denikin ve Yudenic'in akıbetinin ne şekilde olacağını bildiği anlaşıyordu. W.Chandler, Dışişleri Bakanlığında Rus Beyaz Muhafız Generallerin yenilgisinin yeni kurulan devletlerin hayrına olduğu düşüncesinin oluştuğunu bildirmişti. ABD Dışişleri Bakanlığında yeni kurulan cumhuriyetlerin bağımsızlığının tanınmasına ilişkin W.Chandler'in sorgusuna verilen cevapta ABD Bakanlığının küçük halkların bağımsızlığının tanınmasının aleyhine olmadığını, ama bunun şimdi mümkün olmadığını bildirilmiştir, çünkü Amerikan hükümeti Milletler Cemiyeti meselesini sonuna kadar çözmemişti ve bir de Kolçak'a Bolşevizm'i yok etmek için kendi gücünü göstermesi için son şans verilmişti. Aynı zamanda bu mektupta yakın bir dönemde, Azerbaycan da dahil olmak üzere, Rusya halklarına ABD tarafından Başkanlık Projesi konusunda yardım edileceği olasılığı bildirilmiştir. W.Chandler, haklı olarak küçük halkların kendi bağımsızlıklarının tanınması için birkaç ay yani Kolçak ve Denikin'in tam yenilgisini beklemek zorunda olduklarını belirtmiştir⁴⁴⁹.

1919 yılının sonbaharında Rus Beyaz Muhafız Generallerin yenileceği hissedildiğinden, sadece ABD'nin değil İngiltere, Fransa, İtalya politika ve iş çevrelerinin de Kafkasya'ya, bununla birlikte, Azerbaycan'a ilgisi artmıştır. De Monzie yönetimindeki Franco Kafkasya Komitesi 4 Ekim'de Azerbaycan ve Gürcü, hatta Fransa iş çevrelerinin katılımıyla Kafkasya ile ilgili konferans düzenlemiştir⁴⁵⁰.

Konferans konusuyla ilgili açıklama yapan Fransa basınının Kafkasya'ya ilişkin önceki tutuculuğu neredeyse yoktu. Konferansta Azerbaycan temsilcilerinden C.Hacıbeyli ve M.Meherremov konuşma yapmışlardı. Ekim ayının ortalarında Fransa

⁴⁴⁸ Walter Chandler'in Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Paris Barış Konferansındaki Temsil Heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov'a Mektubu, 01.11.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 145, Yaprak: 10.

⁴⁴⁹ Walter Chandler'in Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Paris Barış Konferansındaki Temsil Heyeti Başkanı A.M.Topçubaşov'a Mektubu, 01.11.1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 145, Yaprak: 80.

⁴⁵⁰ **Comite France-Caucase, Bulletin d'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, 1919, 18 Novembre, No: 4, s.5.

askeri heyetiyle birlikte Fransa Cumhuriyeti'nin ticaret ve sanayi bakanlığı temsilcisi Bakü'ye gelmiştir⁴⁵¹.

Dışişleri Bakanı M.Y.Ceferov'la yapılan görüşmelerde onlar Fransa hükümetinin Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi durumuyla ilgilendiğini ve onunla dostluk kurmayı arzuladığını bildirmişlerdi. Fransa'nın telgraf ve telefon şirketi, Paris'teki Azerbaycan temsilcileriyle yapılan karşılıklı antlaşmaya göre, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin posta-telgraf işlerini dünya standartlarıyla uyumlu hale getirmek ve Gence radyo istasyonunu Eyfel kulesindeki Avrupa radyo istasyonlarıyla birleştirmek için Azerbaycan'a çok sayıda ekipman göndermiş ve kendi mühendislerini bu meseleyle ilgili görevlendirmiştir. 1919 Kasım'ında ilk kez, A.M.Topçubaşov Eyfel kulesindeki radyo istasyonundan Gence radyo istasyonuna direkt hatla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi Başkanına bu bağlamda telgraf çekmiştir. Fransa'yla posta-telgraf alanında imzalanan anlaşmadan hemen sonra A.M.Topçubaşov İsviçre'nin Bern şehrinde bulunan Dünya Posta birliğine üye olmak için Uluslararası Büroya dilekçeyle başvurmuştur. 1919 yılının sonbaharında Gürcistan ve Azerbaycan temsilcileri Kafkasya ile ilgili bütün konuları öncelikle onlara ait siyasi meseleleri tartıştılar ve bu konuda Antant Yüksek Konseyi'ne nota gönderme kararı aldılar. Azerbaycan temsilcileri tarafından hazırlanan kolektif notanın tasarısıyla ilgili görüşmede Azerbaycan, Estonya, Letonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Kuban, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan temsilcileri yer almışlardır. Sonra Beyaz Rusya ve Ermenistan temsilcileri notayı imzalamaktan vazgeçtiler⁴⁵².

Diğer sekiz ülkenin temsilcileri Barış Konferansı Başkanı Georges Clemenceau adına hazırlanan notayı imzalayıp 8 Ekim'de Barış Konferansı'na sundular. Bu, müttefiklerin Kolçak'ı tanımasıyla ilgili yeni kurulan devletlerin Haziran ayındaki itiraz notasından sonra ikinci toplu notaydı. Notada yeni cumhuriyetlerin maddi ve manevi, en önemlisi de askeri yardıma ciddi ihtiyaçlarının olduğu gösterilmiş, bunun için onların uluslararası hukukun konusu olarak görülmesi gerektiği bildirilmişti. Rusya'da karşı karşıya gelen çeşitli güçlerin siyasi amaçları incelenerek notada şöyle bir sonuca gelinmekteydi: Bolşevikler Rusya İmparatorluğu'nun sınırları içinde proletarya diktatörlüğü, gerici güçler ise Beyaz Muhafız Generallerin simasında bu sınırlarda askeri diktatörlük kurma planları ile halklar hapishanesi olan eski Rusya'yı onarmak

⁴⁵¹ Azerbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi, s.329.

⁴⁵² Le Temps Newspaper, 12 October 1919, No: 13.

istiyorlardı. Bu isteğe ulaşmak için çeşitli yollar olsa bile, yeni kurulan cumhuriyetlerin kaderi açısından amaç ve mahiyet aynıydı. Notada parçalanmış Rusya İmparatorluğun'da kurulan cumhuriyetlerin bağımsızlığının tanınması, onların uluslararası finans sistemine ve ekonomik ilişkilere dahil edilmesi zorunlu bir konu olarak Barış Konferansı'nın, Antant devletlerinin Dışişleri Bakanlarının yer aldığı ve Fransa Dışişleri Bakanı Stefan Jan Mari, Pişo'nun başkanlık ettiği Yüksek Kurula iletilmiştir. Notanın kopyası 12 Ekimde Fransız "Le Temps" gazetesinde basılmıştı⁴⁵³.

Eskiden yeni cumhuriyetlere karşı amansız bir tutumla daha doğrusu gerici tutumla yaklaşan Fransa basınının bu içerikteki belgelere ilgi göstermesi, bu cumhuriyetlerin kaderinin olumlu yönde değişmeye başladığının göstergesiydi. Bu notadan kısa bir süre sonra, 29 Ekim'de Fransa sömürge heyetinin dış politika bölümünde Azerbaycan ve Gürcistan temsilcilerinin başvurusu üzerine Güney Kafkasya meselesi tartışılmıştır. Heyetin Müdürü Pol Burdari'nin Azerbaycan Heyeti Başkan'ına gönderdiği mektupta şunlar yazıyordu: "Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri'nin mevcut hükümetlerinin de facto ve de jure tanınmasıyla ilgili istekleri Fransa sömürge heyetinin oturumunda savunulmuştur"⁴⁵⁴.

Bu cumhuriyetlerde Fransa'nın yükselen ekonomik çıkarlarını göz önünde bulundurarak heyet Azerbaycan ve Gürcistan'a acil diplomatik temsilcilik heyeti göndermesini Clemenceau hükümetinden rica etmişti. 1919 yılının Ekim ayında Paris'te bulunan Azerbaycan temsilcileri iki önemli adım daha attılar: Bunlardan biri Hindistan Müslümanları'nın ve İsmayililerin başkanı, henüz 1886 yılında kurulmuş Merkezi Müslüman Cemiyeti liderlerinden Ağa Han'la⁴⁵⁵, ikincisi ise Londra seferinde İran Şahına eşlik ederken Paris'e gelen İran Dışişleri Bakanı Firuz Mirza ile yapılan görüşmeler olmuştur. İran'la iş birliği yaparken Azerbaycan temsilcileri, Azerbaycan'ın da İran gibi İngiltere'den eşit derecede yardım alacağını düşünüyorlardı⁴⁵⁶.

1919 senesi yazında İngiliz birliklerinin Kafkasya'da kalmasını sağlayamayan Azerbaycan için kendi bağımsızlığını Denikin ve Bolşevik Rusya'sı tehlikesinden korumakta bu en iyi araçtı. Aslında, Paris'te yapılan "İran-Azerbaycan Birliği" bu ülkeler arasında yararlı iş birliğinin ve iş ilişkilerin oluşturulmasında başarılı bir başlangıç olmuştur. 1920 yılı Mart-Nisan aylarında Azerbaycan ile İran arasında siyasi,

⁴⁵³ **Le Temps Newspaper**, 12 October 1919, No: 13.

⁴⁵⁴ Une letter De M.Bourdarie, **Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, s.3.

⁴⁵⁵ L'Azerbaidjan et l'Aga Khan, **Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, 1920, 17 Janvier, No: 7, s.3.

⁴⁵⁶ Swietochowski, s.158.

ekonomik, ticari, posta-telgraf, gümrük, konsolosluk değişimi ve diğer alanlarda ikili anlaşmalar imzalanmıştır. Sonuç olarak İran, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını resmi olarak tanıyan ilk devletlerden biri olmuştur⁴⁵⁷.

Olayların sonraki gelişimi teyit etti ki 1919 yılının sonbaharında Azerbaycan temsilcilerinin Versay İran temsilcileri ile iş birliği yapması, onların Paris Barış Konferansı'ndaki faaliyetinin başarılı adımlarından biri olarak kabul edilmelidir. 1919 yılının sonbaharından itibaren başlayan, uluslararası iklimin yeni kurulan cumhuriyetlerin lehine değiştiği bir dönemde Azerbaycan temsilcileri Paris'te sadece siyasi ve ekonomik meselelerle değil, aynı zamanda geniş propaganda çalışmaları ile de uğraşıyorlardı. Yabancı ülkelerde propaganda işi Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının da ilgi odağı olmuştur. 1919 yılının ortalarında Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı nezdinde Güney Kafkasya'da Rus siyasetine dair malzeme toplayan özel komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon bağımsızlığı ideolojik açıdan güçlendirmek yönünde yararlı çalışmalar yapmış, Rus sömürgeciliğinin ifşası açısından ilginç malzemeler toplamıştır. Azerbaycan'ın tanındığı Doğu bölgesinde propaganda çalışmaları yapmak çok da zor değildi. Azerbaycanca ve Rusça yayınlanan bu bilgileri komşu ülkelerde kolayca yaymak mümkündü.

Versay'daki Azerbaycan temsilcileri de Azerbaycan propaganda merkezinin İsviçre'de kurulmasından yanaydılar. Milletler Cemiyeti'nin Cenevre'de faaliyet göstereceğini dikkate alarak Azerbaycan temsilcileri ilk adım olarak orada Fransızca ve İngilizce çıkan "L" Eyrope Orientale dergisinin yönetimi ile iş birliği yapmaya başlamış ve 20 bin adet dergiye abonelik karşılığında "L" Eyrope Orientale'de sık sık Azerbaycan'la ilgili yazılar basılacağı konusunda anlaşmaya varmışlardı. Azerbaycan'ın ekonomik olanaklarıyla ilgili G.Borşe şunları yazmaktaydı: "Doğanın ona bu kadar büyük servetler bahsettiği ikinci böyle bir ülke yok. Petrolle zengin topraklardan büyük miktarda petrol ve ondan da gaz yağı, benzin ve yağ üretilmektedir. Petrolden gelen gelir tüm devlet giderlerinden daha fazladır"⁴⁵⁸.

Ayrıca, makalede Azerbaycan'da zengin tarım kaynakları, bağcılık, tarım, çaycılığın olduğu; onun demir, bakır, manganezle zengin olduğu iş çevrelerine

⁴⁵⁷ Bkz: Kafkas Olağanüstü Genel Kurulu: Seyyid Ziyaeddin Tebatebai'nin Yönetimi Altında Kafkas'a Gönderilen Kadronun Tartışma ve Sözleşmeleriyle İlgili Belgeler (1919-1920), Siyasi ve Uluslararası Araştırmalar Merkezi, Tahran, 1379 (2000).

⁴⁵⁸ G.Borşe, Kendi Kaderini Belirleme Hukuku ve Azerbaycan Cumhuriyeti // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak:138.

iletiliyordu. Dergide, yabancı sermayeci ve mühendislerin ilgisinin demir madenlerine çekilmesi halinde, Azerbaycan metalinin dünya piyasalarına çıkarılabileceği hatırlatılmaktaydı⁴⁵⁹.

Avrupa basınında yapılan propaganda çalışmaları dışında, Versay’da bulunan Azerbaycan temsilcileri Paris Barış Konferansı katılımcılarını, Fransa, İngiltere, ABD ve diğer ülkelerin kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla Eylül ayından itibaren "Azerbaycan Hakkında Bilgi Bülteni" yayınlamaya başlamışlardı⁴⁶⁰.

Azerbaycan’ın Versay Yüksek Konseyi tarafından tanınması aşamasında bu yayınlar Batı’nın siyasi çevreleri, kamu görevlileri ve geniş okuyucu kitlesine Azerbaycan’la ilgili ayrıntılı bilgi vermekteydi. Böylece, 1919 yılında Paris’te yayınlanan bu kitap ve broşürler, Avrupa’nın çeşitli basın organlarında yayınlanan çok sayıda makaleler ilk olarak, Azerbaycan, onun nüfusu, ekonomisi, siyasi sistemi, kültürüyle Batı okuyucularına geniş bilgi vermekteydi. Tüm bunlar Azerbaycan’ın özgür dünyaya kavuşması yönünde önemli adımlar olup yeni bağımsızlık kazanmış bir milletin istek ve arzularını yansıtmaktaydı.

⁴⁵⁹ G.Borşe, Kendi Kaderini Belirleme Hukuku ve Azerbaycan Cumhuriyeti // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak:138.

⁴⁶⁰ Yabancı Ülkelerde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hakkında Basın İşleriyle İlgili Bilgi İçin bkz: Vilayet Guliyev, **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Yabancı Kaynaklarda, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti**, Bakü, 1992, s.47-62.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET TEHLİKESİ VE AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

4.1. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyetine Saldırısı Sırasında Azerbaycan'ın Uluslararası Durumu

Versay Yüksek Konseyi'nin Azerbaycan ve Gürcistan'ı sadece silah ve askeri mühimmat göndererek savunacağına dair kararının ilanı, Bolşevik saldırısını daha da kolaylaştıracaktı çünkü onlar müttefiklerinden aynen bu şekilde destek alan Kolçak, Denikin ve diğer Beyaz Muhafız ordularını yenmeyi başarmışlardı. Öncelikle Azerbaycan ve Gürcistan olmakla Kafkasya'yı Bolşevik saldırısından kurtarmak için buraya ordu gönderilmesi şarttı. Denikin'in 1920 senesinin başındaki yenilgisi, Sovyet Rusya'sının daha da aktifleşmesine neden olmuştu. 19 Ocakta Müttefiklerin Yüksek Konsey'inde Azerbaycan ve Gürcistan'a sadece silah ve askeri mühimmat göndererek savunacağına dair kararının ilanıyla Bolşevikler'in aktif adımlar atmasına neden olmuştu.

Sovyet Rusyası 1919 senesinin sonbaharından itibaren Antanta ülkelerinin Azerbaycan ve Gürcistan'a ordu gönderip göndermeyeceği meselesini yakından takip etmekteydi. 1919 senesinin sonlarında İngiliz temsilcisi O'Grady ile görüşen RSFSC Dışişleri Halk Komiserleri Kurulunun Kopenhag'daki müvekkili Maksim Litvinov 26 Ocak'ta G.Çiçerin'e gönderdiği telgrafta İngiltere hükümetinin Kafkasya'ya ordu göndereceğiyle ilgili çıkan haberleri şiddetle yalanladığını bildirmiştir⁴⁶¹.

Bu şartlarda Güney Kafkasya ülkelerine kapsamlı askeri destek göndermek ihtiyacı doğmuştur. Meşhur İngiliz Tarihçi Edward Hallett Carr haklı olarak Paris'te söylenen güzel sözlerin Güney Kafkasya açısından önemsiz olduğunu yazmaktaydı. Dışarıdan destek almadan ve kendi aralarındaki ilişkileri düzene koyacak antlaşmalar yapmadan Güney Kafkasya'nın bağımsız ülkelerinin ayakta durması zordu⁴⁶².

Müttefiklerin askeri uzmanlar kurulunun araştırmalarına dayanarak Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, askeri bakanlıkla birlikte Azerbaycan'ın koruma altına alınması ve Azerbaycan ordusunun ihtiyaçlarıyla ilgili muhtıra hazırlayıp Ocak ayının sonlarında

⁴⁶¹ Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, s.331.

⁴⁶² Yedvard Karr, *Istoriya Sovetskoy Rossii, Bol'shevistkaya Revolyutsiya, 1917-1923*, Zdatel'stvo Progress, Tom I, II, Moskva, 1990, s.275.

onlara göndermiştir. Dosyada Azerbaycan'ın savunma yeteneğinin güçlendirilmesi açısından müttefiklerin ona siyasi, manevi, askeri strateji, mali-ekonomik alanda destek olmaları gerektiği bildirilmiştir. Azerbaycan için en önemli tehlikenin Kuzeyden ve Hazar Denizi yönünden olacağı göz önünde bulundurularak zaten son günlerini yaşayan Denikin gönüllülerinin Dağıstan'dan çıkarılması ve Dağlıların mücadelesine destek olunması gerektiği teklif edilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de kendisinin Dağlılar Cumhuriyetine destek için hazır bulunduğunu bildirmiştir⁴⁶³.

Dağıstan'ın güçlenmesi Azerbaycan'ın tehlikesizliği açısından önemli olabilirdi. Dosyada Hazar Denizi tarafından gelen tehlikenin önüne geçilmesiyle ilgili Denikin komutasında olan donanmanın silahsızlandırılarak Azerbaycan'a verilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bu mümkün olmazsa Azerbaycan hükümeti aynı gemilerin müttefiklerden herhangi birine verilmesine karşı değildi çünkü Denikin'in kaybedeceği anlaşıldığından gemilerin Bolşevikleşeceği ihtimali artmıştı. Artık Denikin'e ait olan "Orlenok" gemisinde Bolşevik isyanı başlanmıştı. Bu nedenle muhtırada Hazar denizinin kontrol altında tutulması açısından stratejik önem taşıyan Denikin'in Astarabad askeri deniz kuvvetlerinin ya İran'a ya da İngiliz askeri kumandanlığına verilmesi zorunluluğu gösterilmişti.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının Versay Yüksek Konseyi tarafından tanınması ona olan ilgiyi yoğunlaştırmıştır. Belçika, İsviçre, Hollanda, Çekoslovakya, Finlandiya ve diğer ülkeler Bakü'de kendi konsolosluklarını açmaya başladılar. Ocak ayının sonlarına Yakın Doğu Amerikan Yardım Komitesi ile Azerbaycan arasında ekonomik sözleşme imzalanmıştır. Sözleşmenin şartlarına göre: Azerbaycan tarafı Yakın Doğu Amerikan Yardım Komitesi'ne gaz yağı ve mazot, Amerika tarafı ise karşılığında Azerbaycan'a beyaz un verecekti. Karşılıklı anlaşmaya göre bir ton unun fiyatı 210, bir ton mazotun fiyatı 20, bir ton gaz yağının fiyatı 35 dolardı⁴⁶⁴. 26 Ocak'ta aynı buna benzeyen başka bir sözleşme de İngiliz temsilciliği ile imzalanmıştır. Sözleşmeye göre Azerbaycan hükümeti Batum'da bulunan İngiliz kumandanlığına mazot göndermeliydi⁴⁶⁵.

İtalya hükümeti daha 1919 senesinin sonlarında Azerbaycan'dan bin ton petrol alacağına dair görüşmeler yapmaktaydı. Albay Gabba Başbakan N.Usubbeyov'dan

⁴⁶³ Azerbaycan Cumhuriyetinin Bağımsızlığının Büyük Avrupa Devletleri Tarafından Tanınması Hakkında Muhtıra, Ocak 1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 228, Yaprak: 1.

⁴⁶⁴ Azerbaycan Hükümeti ile Yakın Doğu Amerikan Yardım Komitesi Arasında Sözleşme, 26.01.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 897, Klasör: 1, Dosya: 69, Yaprak: 55-57.

⁴⁶⁵ Batum'da Bulunan İngiliz Kumandanlığına Mazot Gönderilmesiyle İlgili Azerbaycan Hükümeti ile İmzalanan Sözleşme, 26.01.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 24, Klasör: 1, Dosya: 547, Yaprak: 3.

İtalya'ya petrol satılmasını rica etmişti. N.Usubbeyov Gabba'ya yazmış olduğu mektupta Azerbaycan hükümetinin İtalya hükümeti adına Batum'a her ay beş yüz bin varil ham petrol ve mazot gönderebileceğini belirtmiştir. Aynı zamanda başbakan petrolün her tonunun 35, mazotun her tonunun 25 dolar olduğunu hatırlatmıştır⁴⁶⁶.

İtalya Azerbaycan ekonomisine yoğun ilgi gösterdiğinden büyük devletler içerisinde Bakü'de ilk olarak E.İnsom İtalya diplomatik temsilciliği faaliyete başladı. Azerbaycan temsilciliğinin danışmanı M.Mehdiyev, Kafkasya ülkelerinin Yüksek Konsey tarafından tanınmasının Kafkasya halklarının, bununla birlikte Yakın Doğu halklarının hayatında tarihi önem taşıyan bir olay olmakla birlikte, aynı zamanda Avrupa siyasetçileri ve büyük sanayi ülkeleri açısından da önemli yollar açmakta olduğunu yazmaktaydı⁴⁶⁷.

Görüldüğü gibi, 1920 senesinin başlarında Azerbaycan artık geniş çapta ülkeler arası siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmaktaydı. Ülkenin uluslararası durumunda eski ayrımcı politikanın yerini kapsamlı ve geniş iş birliği siyaseti almaktaydı. 11 Şubat 1920 senesinde Denikin'in gönüllü ordusunun yenilmesi ülkenin rahat nefes alması açısından önemli bir olay olmuştur. Komşu ülkelere Gürcistan ve İran'la kapsamlı iş birliği tesisine başlanılmıştı. Daha Aralık ayında ortak İran-Azerbaycan Konferansı düzenlenmiş ve birçok sözleşmenin projesi hazırlanmıştır. Başta Seyyid Ziyaeddin Tabatabai olmak üzere İran heyeti Azerbaycan devlet başkanlarıyla etkili görüşmeler yapmış,⁴⁶⁸ Ocak ayının başlarında Adil Han Ziyadhanov başta olmak üzere Azerbaycan diplomatik heyeti Tahran'a gitmişlerdir⁴⁶⁹.

14 ve 30 Ocakta Azerbaycan'la İran arasında yeni konferanslar düzenlenmiş, transit meseleleri kapsamlı bir şekilde tartışılmış ve transit ürünlere gümrük ödemesi yapılmasıyla ilgili ortak karar alınmıştır. 1919 senesinin sonlarında Tahran'da ve Bakü'de yapılan görüşmelerde olumlu sonuçlar elde edilmiştir. 20 Mart Nevruz bayramı akşamında on bir maddelik gümrük meseleleri ile ilgili,⁴⁷⁰ dokuz maddelik ticari

⁴⁶⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun Başkanı N.Usubbeyov'un Albay Gabba'ya Mektubu, 1919 // ARD Arşivi; Bölüm: 897, Klasör: 1, Dosya: 69, yaprak: 54.

⁴⁶⁷ Mir Yacoub, **Le probleme du Caucase, Librairie Orientale et Américaine, Maisonneuve**, Paris, 1933, s. 128.

⁴⁶⁸ La delegation Persane a Bakou, **Bulletin D'informations L'Azerbaidjan**, Paris, 1 Fevrier 1920, No: 8, s.4.

Conference Persano-Azerbaidjanienne, Bulletin D'informations L'Azerbaidjan, Paris, 15 Fevrier 1920, No: 9, s.3.

⁴⁶⁹ Azerbaycan Cumhuriyetinin Uluslararası İlişkileriyle İlgili Rapor, 20.01.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 128, Yaprak: 7.

⁴⁷⁰ Azerbaycan Cumhuriyetiyle İran Hükümeti Arasında Gümrük Sözleşmesi, 20.03.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 132, Yaprak: 21-22.

meselerle ilgili,⁴⁷¹ on sekiz maddelik telgraf irtibatları ile ilgili,⁴⁷² on dokuz maddelik posta ilişkileri ile ilgili,⁴⁷³ yirmi beş maddelik mahkeme kararlarının uygulanması ile ilgili,⁴⁷⁴ on yedi maddelik konsolosluk ilişkileri ile ilgili⁴⁷⁵ ve en son Azerbaycan diplomasinin önemli başarılarından olan Azerbaycan ve İran arasında kurulan dostluk ilişkileri ile ilgili sözleşme imzalanmıştır⁴⁷⁶.

Yeni kurulan ülkelerden Litvanya ve Polonya Azerbaycan'la ilişkiler kurmaya meyilliydi. Polonya'nın Tiflis konsolosluğu Bakü'de ikinci konsolosluk açmış ve Kafkasya'da bulunan Polonya temsilcisi S.Rılskin'i Azerbaycan'a konsolosluk ajanı olarak göndermişti. Ocak ayının başlarında Polonya'nın Kafkasya'da bulunan diplomasi temsilcisi Ostrovski Bakü'ye gelmiştir. Azerbaycan hükümet rehberleriyle yaptığı görüşmelerde o, Rusya İmparatorluğu'ndan ayrılan yeni devletler için savunma mekanizmalı tek blok oluşturulması fikrini ileri sürmüştür⁴⁷⁷.

Bilindiği gibi, yeni kurulan devletlerin birlikte savunulması fikri daha Ocak ayının ortalarında Versay Yüksek Konseyi askeri uzmanlarının yaptığı toplantıda ve Yüksek Konseyi'nin 19 Ocak'ta yapılan toplantısında ileri sürülmüştür. Britanya askeri bakanı W.Churchill Polonya ve Finlanda'dan Azerbaycan'a kadar savunma şeridi oluşturulmasının zorunluluğunu ileri sürmüş, J.Clemencau, F.Foch, H.Wilson ve diğerleri bu teklifi olumlu karşılamışlardır. Versay Yüksek Konseyi'nin toplantısında ve diğer ikili görüşmelerde konu, Bolşevizm'e karşı savunmaydı. Yüksek Konseyi'nin toplantı kararında Azerbaycan ve Gürcistan dışardan baskıya maruz kaldıkları takdirde şuranın baskıya maruz kalan devletlere maddi yardım yapacağı açık bir şekilde belirtilmiştir. Hem Chkheidze hem Topçubaşov, Yüksek Konseyi'nin toplantısında ve Paris basınında Rusya'nın iç işlerine müdahale etmek, ona baskı yapmak için stratejik merkez rolü üstlenmek düşüncesi taşımadıklarını belirtmişlerdir⁴⁷⁸.

Polonya Bolşevizm'e karşı savunma açısından büyük devletler için önem taşıyordu. Yeni devletlerin birlikte savunmaya geçmeleri dışında Polonya, Bolşevizm'in

⁴⁷¹ Azerbaycan Respublikasının Diplomatı Tarixi, s.376.

⁴⁷² a.g.e., s. 376.

⁴⁷³ a.g.e., s. 376.

⁴⁷⁴ Azerbaycan Cumhuriyetiyle İran Hükümeti Arasında Mahkeme Kararlarının Uygulanmasıyla İlgili Sözleşme, 20.03.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 130, Yaprak: 2-7.

⁴⁷⁵ Azerbaycan Cumhuriyetiyle İran Hükümeti Arasında Mahkeme Kararlarının Uygulanmasıyla İlgili Sözleşme, 20.03.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 128, Yaprak: 78-90.

⁴⁷⁶ Azerbaycan Cumhuriyetiyle İran Hükümeti Arasında Kurulan Dostluk İlişkileriyle İlgili Sözleşme, 20.03.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör:1, Dosya: 137, Yaprak: 27-28.

⁴⁷⁷ ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 128, Yaprak: 7.

⁴⁷⁸ Le Defense de l'Azerbaïdjan et de la Georgie, Le 29 Janvier 1920, **Bulletin D'informations L'Azerbaïdjan**, Paris, 1 Fevrier 1920, No: 8, s.2-3.

Avrupa'da başkaldırmasına karşı etkili sipere dönüşmeliydi. Sırf bu amaçla ABD ve Avrupa ülkeleri Polonya'yı siyasi, ekonomik ve askeri açıdan güçlendirmek adına ona kapsamlı yardımda bulunuyorlardı⁴⁷⁹.

Polonya'nın Bakü'ye gelen diplomasi temsilcisi Nikolay Ostrovskiy yeni ülkelerin savunma birliğinin oluşturulmasını sadece Rusya'ya değil, Beyaz Muhafız generallere karşı savunma açısından da zaruri saymaktaydı. Projeye göre bu birliğe Polonya, Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya, Gürcistan ve Azerbaycan katılacaktı. Romanya'nın katılımı da göz önünde bulunduruluyordu. Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanlığının düşüncesine göre sanayi olarak çok gelişmiş ve bir milyonun üzerinde kişiden oluşan orduya sahip olan Polonya'nın bu birliğin başına geçmesi gerekirdi⁴⁸⁰ fakat daha sonra Kafkasya'da çıkan olaylar ve Polonya'yla Sovyet Rusya'sı arasında savaşın başlamasıyla görüşmeler yarım kalmıştır.

Aynı zamanda Polonya Azerbaycan ekonomisiyle ilgilenmekteydi. 1920 senesi Şubat ayının başlarında Tiflis'te bulunan Polonya diplomatik temsilciliği, Azerbaycan temsilciliğine Polonya hükümetinin hammaddeyle, özellikle pamuk ve yünle değiştirmek üzere altı yüz ton tekstil ürünü, cam ve demir mamuller gönderebileceğini bildirmiştir. Şubat'ta Tiflis'ten gönderilen telgrafta Azerbaycan temsilcileri, alınan ürünleri Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a getirmek ve Polonya'ya satılan ürünün Gürcistan üzerinden Karadeniz'e ulaştırılması için Azerbaycan hükümetinin teminat mektubunun olması zorunluluğunu bildirmişlerdir⁴⁸¹.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının ardından ülkenin Paris temsilciliğinin faaliyetleri daha da artmıştır. Barış Konferansı'nın 21 Ocakta sonlanmasına rağmen Azerbaycan temsilcileri bir süre daha Avrupa'daki misyonlarını yerine getirmeye devam ettiler. 1920 senesi bahar mevsiminde yeni ülkelerin İsviçre'de başka bir Konferansı'nın düzenlenmesi beklenmekteydi. Bu konferansa hazırlanmayla birlikte Azerbaycan temsilcileri, Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin 1920 senesi Şubat-Mart ayında düzenlenen Londra Konferansı'na ve Nisan ayında düzenlenen San Remo Konferansı'na aktif olarak katılmışlardı.

1920 senesi Şubat ayının sonlarında faaliyete başlayan Müttefiklerin Yüksek Konseyi'nin Londra oturumunda Rus problemi tartışılrsa da sonuç elde edilmedi. 24

⁴⁷⁹ **Dokumenty Vneşney Politiki SSSR**, Tom II, Moskva, 1958, s.560.

⁴⁸⁰ ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 128, Yaprak: 7.

⁴⁸¹ Azerbaycan ile Gürcistan Arasında Sözleşme, 08.03.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 26, Yaprak: 9.

Şubat'ta oturum "Rusya'da Müttefiklerin Siyaseti" isimli muhtıra düzenledi. Burada Bolşevikler teröre son vermediği sürece Sovyet hükümeti ile diplomatik ilişkiler kurulmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir fakat muhtırada Rusya ile Avrupa arasında ticari ilişkiler kurulmasının mümkün olduğu vurgulanmıştır.

Milletler Cemiyeti'ne Rusya'daki gerçek durumu öğrenmek için özel komisyon heyeti göndermesi önerilmekteydi. Tüm bunlar 1920 senesinin başlarında başlayan İngiltere-Sovyet yakınlaşmasının tezahürüydü. Oturumdan önce Kopenhag'da yapılan görüşmelerde 11 Ocak'ta, Rusya ile İngiltere arasında esir askerlerin değiştirilmesiyle ilgili sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre İngiltere sadece Britanya'da değil, tüm Antant Ülkelerindeki Rus askeri esirlerin vatanlarına geri gönderilmelerine yardım edeceğine söz vermiştir. Kopenhag'da yapılan görüşmeler sonucunda İngiltere Rusya'dan yüksek miktarda ilaç, yiyecek ve tohum alabilmişti. 16 Ocak'ta ise Antanta Yüksek Konseyi Rusya ile müttefik olan ve olmayan ülkeler arasında ürün takasına izin vermiştir⁴⁸².

Londra Konferansı'nda bağımsızlığı müttefikler tarafından tanınan yeni ülkelere Sovyet Rusya'sı ile iyi geçinmeleri, Rusya ile savaşa devam eden ülkelere savaşı durdurmaları tavsiye edilmekteydi. Bununla birlikte Antant, Sovyet Rusya'sının yeni kurulan devletlere baskın düzenlediği, onların kanuni sınırlarını bozduğu takdirde baskına maruz kalan ülkelere her türlü yardım elini uzatacağını bildirmiştir. Görüldüğü gibi, tüm bu vaatler uyarı niteliğindeydi. Gerçek anlamda savunma yeteneğini geliştirmek için yardım almak, toplu kararlardan çok ikili ilişkilere dayanmaktaydı.

Azerbaycan ve Gürcistan Bolşevizm saldırısına karşı savunma konusunda sadece İngiltere'nin yardım edeceğini ümit etmekteydiler. Diğer ülkeler bu misyonu üstlenme gücüne sahip değillerdi. İngiltere'nin Sovyet Rusya'sıyla ticari ilişkiler kurmasındaki amaçlarından biri, Sovyet Rusya'sı ile Kafkasya ülkeleri arasında ilişkileri yumuşatmak ve daha sonra onlar arasında huzurlu komşuluk ilişkileri kurulmasında aracı rolü oynamaktı⁴⁸³ fakat Azerbaycan ve Gürcistan'ın savunmasını güçlendirmeden bu fikre ümitle yaklaşmak gerçekçi değildi.

1920 senesi Martında Bakü'de bulunan İngiliz temsilci Stocks Azerbaycan ordusunun ihtiyaçlarıyla ilgili veriler toplamaya başlamıştı. Azerbaycan Dışişleri Bakan

⁴⁸² İstoriya Diplomatii, Tom III, Moskva, 1945, s.74.

⁴⁸³ Avalov, s.251.

yardımcısı M.Han Tekinski, Albay Stocks'a yazdığı mektuba Azerbaycan ordusunun askeri ihtiyaçları ve Bakü limanı için zaruri olan teknik araçların listesini de eklemiştir.

Arazi sorunlarının çözümünü hızlandırmak, üç Güney Kafkasya ülkesinin ekonomik ve siyasi ilişkilerini geliştirmek amacıyla Britanya temsilciliği üç ülkenin de yönetimine başvuruda bulunmuştur. O.Wardrop 5 Mart'ta Azerbaycan hükümetine gönderdiği mektupta Majesteleri kralın bu üç Güney Kafkasya ülkesinin kendi aralarında siyasi ve ekonomik yönden sıkı ilişkiler kuracağına ümit ettiğini yazmaktaydı.

Londra ve gelecek San Remo Konferansı'nda Güney Kafkasya ülkelerinin sınırları meselesi tartışılacağından, O.Wardrop Azerbaycan hükümetinin İngiliz temsilciliğine tarihi-etnografi delillere dayanan arazi talebiyle ilgili rapor taktim etmesi gerektiğini yazmaktaydı. Wardrop Kafkasya ülkeleri ile görüşmeler yaparak aralarındaki birçok tartışmayı en kısa zamanda uygun sonuca ulaştırmaları gerektiğinin isabetli olacağını bildirmiştir. O.Wardrop göre konferansta sadece Güney Kafkasya ülkelerinin anlaşılamadığı sorunlar çözülebilirdi⁴⁸⁴.

Londra Konferansı'nda Rus sorununun tartışılması ve Güney Kafkasya'da dönen olaylar, Britanya'nın, Kafkasya ülkelerinin Bolşevik saldırısına karşı savunulması, bölgede milli ilişkilerin istikrarı konusunda ilgili olduğu fikrini oluşturmaktaydı. Londra Konferansı'nda Azerbaycan açısından hayati önem taşıyan sorunlardan birisi de Türkiye ile imzalanacak barış sözleşmesinin tartışılmasıydı. Türkiye ile yapılacak barış sözleşmesi oluşturulurken İngiliz-Fransız bloğunun teşebbüsü ele alması Versay sözleşmesinden memnun kalmayan ABD'nin keskin itirazına neden olmuştur. 1920 senesi Şubat ayında istifa eden ABD devlet başkanı R.Lansing'in yerine gelen B.Colby Mart ayında müttefiklerin Yüksek Konseye gönderdiği resmi mektupta Türkiye'nin müttefikleri Almanya'nın yenilmesinde ABD'nin özel katkıları olduğunu ve bu nedenle Amerika Birleşik Devletler'in Türkiye'yle imzalanacak olan sözleşmenin hazırlanmasına mutlaka katılması gerektiğini hatırlatmıştır. İstanbul meselesine gelince B.Colby, müttefikleri suçlayarak Türker'in Avrupa'dan kovulmalarının ve bu şehrin Amerika yönetimine geçmesi gerektiğini bildirmiştir⁴⁸⁵.

⁴⁸⁴ Tiflis'te Bulunan Britanya Ali Komiseri O.Wardrop'un Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan'da Bulunan Diplomatik Temsilcisi F.Vekilov'a Mektubu, 05.03.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 897, Klasör: 1, Dosya 69, Yaprak: 93.

⁴⁸⁵ **Papers Relating to the Foreign Relations of the US**, vol. VIII, 1920, s.750.

Türkiye'yle yapılacak barış sözleşmesinin tartışılması Güney Kafkasya ülkeleri üzerindeki ilgiyi yeniden arttırmıştı. Bu ilgi boşuna değildi, çünkü Güney Kafkasya ülkelerinin üçü de şimdilik Rusya'yla değil, Türkiye'yle komşuydu. Yüksek Konseyi'nin Londra Konferansı için en çok sabırsızlanan ülke ise Ermenistan'dı. Türkiye'yle yapılacak barış sözleşmesi, Ermenistan'ın sınırlarını ve statüsünü belirleyecekti. Ermenistan'ın sınırlarını belirlemek için İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya temsilcilerinden oluşan komisyon heyeti kurulmuştu. Ermeniler tüm Trabzon vilayetinin ve genel olarak küçük Asya ülkelerinin onlara verilmesini talep etmekteydiler. Antant Ülkeleri Dışişleri Bakanlarının Londra heyeti Erzurum'un, Ermenistan'a verilmesiyle ilgili teklif hazırlamışlardı. Teklifte Erzurum'un bölgede önemli konuma sahip olduğu, onun Türklerde kalmasının bağımsız Ermenistan devletinin mevcudiyeti açısından tehlikeli olduğu vurgulanmıştı. Dışişleri bakanlarının Londra heyeti Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi ve Ermenistan'ın denize çıkışının temin edilmesi konusunu Yüksek Konseyi'nin karşısında gündeme getirdi. Londra Konferansı'nda bu konular tartışılmaya başlandığında Lloyd George, Lord Curzon başta olmak üzere hazırlanan bu tekliflerin tehlikeli olduğunu ileri sürülmüştür. Genel olarak, Türkiye ve Rusya'ya oranla Britanya siyasi çevreleri arasında fikir birliği yoktu. Onların bir kısmının Türkiye'nin bütünlüğünün korunması ve Rusya'nın parçalanması isteğine karşılık, bir kısmı Rusya'nın bütünlüğünün sağlanması ve Türkiye'nin parçalanması fikrini önemsiyordu⁴⁸⁶.

Bu sorunlar tartışıldığı esnada, Avrupa'daki Azerbaycan temsilcileri, Kars Millî Şûrası başkanı A.Zeynalov'un Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına ve Müttefiklerin Tiflis temsilciliğine Ermeniler'in Kars'ta yaptığı vahşetlerle ilgili gönderdiği telgrafı Paris'te bastıkları bültende yayınlamışlardı. Tam da bu sayıda Azerbaycan Dışişleri Bakanı Han Hoyski'nin Ermenistan dışişleri bakanına gönderdiği iki resmi mektubu yer almaktaydı⁴⁸⁷. Dışişleri Bakanı Han Hoyski, Ermenilerin Kars, Zengezur, İrevan'da yaptığı vahşetlerle ilgili Fransa'nın Kafkasya'da bulunan askeri Bakanı Nonancourt'a da telgraf göndermişti⁴⁸⁸.

Bu belgeler sayesinde okuyucular, Ermenilerin Kars'ta ne tür vahşetler yaptığını okuyordu. Londra Konferansı'nda tartışılan önemli konulardan biri de Batum

⁴⁸⁶ Jordaniya N, *Moya Jizn*, Stenford, 1968, 106.

⁴⁸⁷ *Bulletin D'information, L'Azerbaidjan*, Paris, 1 avril 1920, No: 12, s.1-4.

⁴⁸⁸ Azerbaycan Respublikasının Diplomatya Tarixi, s.383.

sorunuydu. Azerbaycan temsilcileri, konferansa Batum iddialarıyla ilgili muhtıra sunmuşlardı. Burada Batum'un Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Avrupa ve Amerika pazarlarına çıkmak için tek yol olduğu belirtilmişti. Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri de konferansa Batum'la ilgili muhtıra sunmuşlardı. Batum sorunuyla ilgili kurulan komisyon heyetinin üyelerinden olan Kammerer (Fransa), hiçbir Kafkasya ülkesinin Batum aracılığıyla denize çıkıştan mahrum kalmaması gerektiğini vurgulamıştır. O, Batum Limanı'nın Bakü petrol ürünlerinin yurtdışına çıkarılması açısından en önemli transit noktası olduğunu bildirmiştir⁴⁸⁹.

Gürcü temsilciler, 1 Mart'ta Yüksek Konseye yazdıkları resmi mektupta Batum'un Gürcistan'a birleştirilmesi gerektiğini talep etmiş, Gürcistan'ın Azerbaycan ve Ermenistan'la sözleşme imzalayarak onların Batum'u özgür bir şekilde kullanmalarına teminat vereceğini bildirmişlerdir. Müttefiklerin projesine göre Batum üç parçaya ayrılmalıydı. Vilayetin bir kısmı Gürcistan'a, bir kısmı Ermenistan'a verilmeli, Batum ise Milletler Cemiyetinin gözetimi altında çıkarı olan tüm devletlerin rahatlıkla kullanabileceği özgür bir şehir olmalıydı. Bu proje Gürcüler'in itirazına neden olmuştur.

Azerbaycan temsilcileriyle Ermeni temsilciler arasında Paris Barış Konferansı'nda yaşanan ciddi ihtilaflar Yüksek Konseyi'nin Londra Konferansı'nda da yaşandı. Özellikle Azerbaycan'la Türkiye arasındaki ilişkiler, Ermenileri aşırı rahatsız ettiğinden, Avrupa siyasi çevrelerine güya, Türkiye ile Azerbaycan arasında gizli sözleşme olduğunu telkin etmekteydiler. Büyük ihtimalle Ermeniler'in çabaları sonucunda 20 Mart'ta İngiltere'nin "Times" gazetesinde Azerbaycan'la Türkiye arasında gizli askeri sözleşme olduğuna dair bilgi yayınlanmıştı⁴⁹⁰.

1920 senesi Şubat ayında İstanbul'da Azerbaycan hükümeti temsilcisi General Kerimov'la Osmanlı temsilcisi Cevat Paşa arasında imzalanan gizli sözleşmenin Fransız askeri birliğinin eline ulaşması bu şüpheleri daha da artırmıştı⁴⁹¹.

Ermeniler Avrupa birliği ülkelerini Azerbaycan'la ile Türkiye arasında gizli askeri sözleşme olduğuna inandırmak için, bir zamanlar Bakü'nün ele geçirilmesi eylemine komutanlık eden Nuri Paşa'nın Karabağ'da bulunduğu bilgisini

⁴⁸⁹ Avalov, s.262.

⁴⁹⁰ **The Times Newspaper**, 20 March 1920, No: 43.

⁴⁹¹ Azerbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi, s.385.

yaymaktaydılar. Bu bilgiler Kafkasya’da bulunan Fransa askeri birliği aracılığıyla Avrupa siyasi çevrelerine ulaştırılmaktaydı⁴⁹².

Azerbaycan Dışışleri Bakanı Han Hoyski Ermenistan hükümetine gönderdiği resmi mektupta bunun söylenti olduğunu belirtse de Ermeniler durumu suni şekilde gerginleştirmek için bu tip provokasyonları başarılı bir şekilde uygulamaktaydılar. Bu söylentileri yaymakta asıl amaç, Azerbaycan’ı Müttefiklerin yardımından mahrum etmektir. A.M.Topçubaşov, Müttefik Devletlerin Paris’teki yetkililerine resmi mektup yazarak bu söylentileri kesinlikle reddetmiştir⁴⁹³.

Topçubaşov, Dışışleri Bakanlığından Azerbaycan etrafında oluşan bunalımlı durumla, özellikle kuzeyden gelecek tehlikeyle ilgili kapsamlı bilgi aldığından Müttefiklerin Azerbaycan’a yardım etmesi için fedakârca çalışmaktaydı. Azerbaycan’la Türkiye arasındaki gizli askeri sözleşmeyle ilgili bilgiler yayıldıktan sonra Paris’teki Ermeni temsilcileri, Azerbaycan’a güvenmediklerini ileri sürerek 1919 senesi Kasım ayında Azerbaycan ile Ermenistan arasında Tiflis’te imzalanan sözleşmenin onlar için önemini kaybettiğini bildirdiler⁴⁹⁴.

Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması ve Londra Konferansı’nda dönen olaylardan sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin diplomatik birliğinin Avrupa ülkelerine ve Amerika’ya gönderilmesi şart olmuştur. Daha Azerbaycan’ın bağımsızlığı tanınmadan önce Azerbaycan hükümeti diğer ülkelerin ilgi odağındaydı ve 7 Ocak’ta Batı Avrupa, Amerika, Polonya ve eski Rus İmparatorluğu hudutlarında kurulan yeni devletlere diplomatik birlikler gönderme kararı almıştı fakat çok geçmeden Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan’ın bağımsızlığı tanındı ve durum olumlu yönde değişti. Böylece, Amerika ve Avrupa ülkeleriyle uluslararası hukuk çapında ilişkiler kurmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan hükümeti 5 Mart’ta düzenlediği kendi toplantısında bu konuyu tartışarak Avrupa ve Amerika’ya altı diplomatik heyet gönderilmesiyle ilgili kanun tasarısı hazırlayıp parlamentonun tartışmasına sunmuştur. Bununla birlikte hükümet, Paris Barış Konferansı’nın tamamlanması nedeniyle konferanstaki Azerbaycan temsilciliğinin sonlandırılmasını da ileri sürmüştü. Avrupa ülkelerine ve ABD’ye diplomatik heyet gönderilmesiyle ilgili kanun tasarısı, 15 Nisan’da Azerbaycan

⁴⁹² a.g.e., s.386.

⁴⁹³ Swietochowski, s.162.

⁴⁹⁴ Avalov, s.263.

Parlamentosu'nda tartışılmıştır. Parlamento üyesi M.Efendizade kanun tasarısıyla ilgili konuşma yaptı. Parlamento toplantısına katılan Dışişleri Bakanı Han Hoyski tasarıyla ilgili bazı meselelere açıklık getirmişti. Azerbaycan hükümeti, meseleyi sınırlandırarak yüksek nüfuzlu ülkelere heyet gönderme kararı almıştır. Öncelikle, İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika'ya heyet gönderilecektir. Bu devletler, sadece Avrupa'da değil, tüm dünyada önemli konuma sahiplerdi. Han Hoyski, bu heyetlerin altı aylık geçici bir süre için kurulduğunu, bu süreçte hükümetin hangi ülkede daimi diplomatik temsilcilik kuracağını kesinleştireceğini belirtmiştir. Parlamento toplantısına katılan "Hümme" Partisi üyesi A.G.Garayev, Sovyet Rusya'sına diplomatik heyet gönderilmediği için kanun tasarısını sert bir şekilde tenkit ettiği o konuşmasında: "Hükümetimizin dostluk kurmak istediği devletler arasında Sovyet Rusya'sının neden yer almadığını bilmek isterim. Bütün emperyalist devletlere heyet gönderildiği halde, kendi gerçek dostunuzu neden unutuyorsunuz?" dedi⁴⁹⁵.

1920 senesi Nisan Buhranı Dönemi'nde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin uluslararası ortamda dışlanması sorunu artık ortadan kalkmış ve ülkenin diplomatik açıdan yaygın şekilde tanınması dönemi başlamıştı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Gürcistan'la (yetkili F.Vekilov), Ermenistan'la (yetkili A.Hakverdiyev), İran'la (temsilci A.Ziyadhanov), Türkiye'yle (temsilci Y.V.Çemenzemlinli) resmi diplomatik ilişkiler kurmaktaydı. Azerbaycan'ın Batum konsolosluğunun başında M.Efendiyev, Türkistan siyasi temsilciliğinin başında ise A.Sadıgov yer almaktaydılar⁴⁹⁶.

Avrupa ülkelerine diplomatik temsilciler gönderileceği ana kadar, A.M.Topçubaşov başta olmak üzere Azerbaycan Barış temsilcileri Versay Yüksek Konseyi'nin düzenlediği uluslararası törenlerde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni temsil etmekteydi. Londra Konferansı'nın ardından Müttefikler, Paris Barış Konferansı'nda yarım kalan sorunları halletmek için 19 ve 26 Nisanda San Remo'da (İtalya) toplandılar. San Remo Konferansı'na Fransa'dan Milerand, İngiltere'den Lloyd George, İtalya'dan Nitti, Japonya'dan Matsui katılmıştır. ABD temsilcileri konferansta gözetmen rolünü üstlenmişlerdir⁴⁹⁷.

Daha konferans aşamasında Kafkasya ülkelerine bazı konuları danışmak üzere, özellikle San Remo Konferansı'na kadar bu ülkeler arasında çeşitli konularda ortak fikir

⁴⁹⁵ Azerbaycan Parlamentosu Toplantısının Kararı, 15.04.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 895, Klasör: 1, Dosya: 294, Yaprak: 12.

⁴⁹⁶ Baykara, s.284.

⁴⁹⁷ **İstoriya Diplomatii**, s.210.

oluşturmak amacıyla Britanya kendi Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Robert Vansittart'ı Paris'e göndermiştir. 13 Nisanda İngiliz temsilcinin bulunduğu Campbell otelinde N.Chkheidze, A.M.Topçubaşov, Bogos Nubaryan ve A.Ağaronyan'ın katılımıyla toplantı yapılmıştır. Toplantıda konuşma yapan Vansittart: "Paris'te bulunma sebebim, bana verilen vazifeyi yerine getirmektir. Amacım, sizlerle bazı konuları arkadaşça tartışmaktır. Yüksek Konseyde birçok kişinin ortak düşüncesi, Güney Kafkasya ülkelerinin hiçbir istikbali olmadığıdır. Çünkü onlar durumu netleştirme konusunda ortak karara gelmek iradesine sahip değildirler. Gerçekten bu düşüncüyü tastık eden birçok sebep var. Örneğin, Güney Kafkasya ülkelerinin üçü de Batum konusunda tamamen farklı görüşler. Başka çatışmalı konular da var. Topçubaşov'un Londra'da takdim ettiği muhtıraya göz attıktan sonra orada büyük devlet adamına yakışır fikir ileri sürüldüğünü düşündüm" demiştir⁴⁹⁸.

Azerbaycan hükümeti, ülkenin Batı devletleriyle ticari ilişkilerinin geliştirilmesi için Gürcistan'ın özgür transit olarak kullanılması konusunun Versay Barış Sözleşmesi'nin 89. paragrafı göz önünde bulundurularak halledilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Versay Barış Sözleşmesi'ne göre Çekoslovakya'nın denize çıkışı Hamburg'dan, Polonya'nın denize çıkışı Danzig'den, Bükreş Sözleşmesi'ne göre ise Sırbistan'ın denize çıkışı Selanik'ten temin edildiği gibi, Azerbaycan'ın denize çıkışı da Versay Sözleşmesinin 89. paragrafı gereği Batum'dan temin edilmeliydi⁴⁹⁹.

15 Nisan'da üç ülkenin temsilcisi bir araya geldi, ayın 16'sında İngiltere temsilcisinin de katılımıyla Batum konusu tartışılmıştır. İngiltere temsilcisi, Kafkasya ülkelerinin temsilcilerine açıkça Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki sorunların çözülmemesinin müttefiklerin onlara silah göndermesine engel olan önemli konulardan olduğunu bildirmiştir. O, "Müttefikler, size gönderecekleri silahların kendi aranızdaki çekişmeleri tetikleyeceğinden çekinmektedirler" demiştir⁵⁰⁰.

San Remo Konferansı Kafkasya ülkeleri için değişik perspektifler oluşturabilirdi, fakat müttefiklerin çabalarına rağmen bu ülkeler kendi aralarındaki tartışmalara son veremediler. San Remo Konferansı'nın katılımcılarından M.Mehdiyev bu konuyla ilgili şunları yazmıştır: "Çeşitli konuların, özellikle petrolle ilgili meselelerin gündeme geleceği San Remo Konferansı aşamasında Güney Kafkasya

⁴⁹⁸ Avalov, s.265-266.

⁴⁹⁹ ARD Arşivi; Bölüm: 28, Klasör: 1, Dosya: 42, Yaprak: 35.

⁵⁰⁰ Avalov, s.268.

lkelerinin ortak görüşe sahip olmaları çok önemliydi, bu Kafkasya lkelerinin çıkarı açısından faydalı olurdu. artlar böyle olunca, büyük ihtimalle, İngiltere'nin yardımıyla Kafkasya meselesi yeniden gündeme getirilir, mtfeiklerin bu lkelere maddi ve manevi desteği mümkün olurdu. Sonraki aşamada muhtemelen Güney Kafkasya lkeleri, Milletler Cemiyeti'ne ye olabilir ve böylece uluslararası ortamda ilişkiler kurabilirdi. O dönemde Bolşevikler'in durumu güvensiz ve tereddtlyd. Bu elverişli ortamda Güney Kafkasya, küçük ülkelerinin nüfuzunu artırmak açısından şans elde etmişti. Maalesef tam da bu dönemde ciddi bir hata yapıldı ve Güney Kafkasya halklarının temsilcileri tedbir ve derin düşüncelerinin yeterli olmadığını ortaya koydular"⁵⁰¹. Sonuç olarak, bu ülkelerin üçü de kısa zaman farkıyla Bolşevikler'in işgaline maruz kalmışlardır. İlk olarak, 1920 senesi Nisan ayında Azerbaycan, Kuzey'den gelen Bolşevik tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

4.2. 1920 Nisan İgali ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Rüyasının Sonu

1920 senesi Ocak ayında Azerbaycan'ın bağımsızlığı Antant lkeleri tarafından tanındıktan kısa bir süre sonra, 23 Ocak'ta Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Dıileri Komiseri G.Çiçerin'den ikinci resmi mektup geldi. Birinci mektuba kıyasla ikinci mektup daha saldırgan ierikteydi. Çiçerin'in mektubunda H.Hoyski'nin 14 Ocak tarihli ilk yanıtı analiz ediliyor ve orada Azerbaycan'ın Denikin tehlikesine karşı amansız mücadelesi nemsenmiyordu. Azerbaycan Dıileri Bakanı'nın yanıtı Bolşevik komiserin mektubunda dolaylı yolla gönüllü orduya karşı mücadeleden vazgeçmek isteği olarak ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Rusya'nın i ilerine karımaktan vazgeçmesi, Sovyet Rusya'sı tarafından Beyaz Muhafız birliğe yardım olarak deęerlendiriliyordu⁵⁰².

Meselenin başka bir yanı da Polonya, Finlanda, Baltık devletlerinden farklı olarak Kafkasya milli devletleri Sovyet hükümeti tarafından hukuki açıdan tanınmamıştır. Oysa Denikin gibi generalin rehberlik ettiği seyyar hükümet artık Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımıtı. Bu yüzden de 1 ubat'ta G.Çiçerin'e gönderilen

⁵⁰¹ Yacoub, s.137-138.

⁵⁰² **Azerbaycan Qazeti**, 11 Şubat 1920, No: 308.

mektupta H.Hoyski, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması konusunda Sovyet Rusya'sının açık ve net fikir bildirmesi gerektiğini zaruri saymaktaydı⁵⁰³.

Bu konuyu bahane eden Sovyet Rusya'sı, bunu Azerbaycan'a yapılan baskıyı güçlendirmek amacıyla kullanmaktaydı. Kızıl Ordu'nun Güneye doğru yaklaşmasıyla bu baskı daha tehlikeli olmaya başlıyor, egemen devlet aleyhinde açık propaganda yürüyüşüne dönüşüyordu. V.İ.Lenin 2 Şubat'ta tüm Rusya Merkezi Yönetim Komitesi ve Halk Komiserleri Kurulu'nun işiyle ilgili konuşmasında "Biz Gürcistan ve Azerbaycan'a Denikin aleyhine sözleşme imzalamayı teklif ettik. Onlar başka devletlerin iç işlerine karışmadıklarını bahane ederek, teklifimizi kabul etmediler. Bakalım Gürcistan ve Azerbaycan işçi ve köylüleri buna ne tepki gösterecekler" demiştir⁵⁰⁴.

1920 senesi Şubat'ın sonu Martın başlarında yapılan karşılıklı mektuplaşmalar da öncekilerle hemen hemen aynı konuyu içermektedir. Tek fark, Kızıl Ordu'nun artık Azerbaycan topraklarına yaklaşmış olması, hükümetin içte yaranan tehlikeyle ilgili çeşitli fikirler üretmesiydi. Sovyet Rusya'sının Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne ilgisi siyasi yönden çok ekonomik nedenleydi. 1920 senesi baharında iç savaş bitmiş, ortaya felaket derecede mahvolmuş tarımcılığı onarmak gibi zor bir görev çıkmıştır. Tarımcılığın onarımı petrol meselesine bağlıydı. İç savaş devam ettiği sürece Bakü'yü ayakta tutmak imkânsızdı. Kuzey Kafkasya'da Denikin Gönüllüleri ve Hazar hükümeti kendi öznel niyetlerinden bağımsız olarak Sovyet Rusya'sının Bakü'ye doğru ilerlemesinde set oluşturmaktaydı. Fakat 1920 senesinin baharında Beyaz Muhafız Generaller üzerindeki galibiyetten sonra durum Sovyet Rusya'sının lehine değişmiştir. Aslında, 1920 senesi Ocak ayından başlayan siyasi çatışmanın arkasında Bakü petrolüne sahip olmak amacı yatmaktaydı. V.İ.Lenin'in 17 Mart'ta Kafkasya cephesinin askeri devrim birliğine gönderdiği telgrafta Bakü'nün işgal edilmesi meselesi açıkça ortaya konulmuştur. Telgrafta "Bakü'yü almak bizim için çok ama çok önemlidir. Bütün çabalarınızı bu yolda harcayın, aynı zamanda beyanatlarda son derece diplomatik olmak

⁵⁰³ Trosiemme Note de Tchitcherine au Minister des Affaires Etrangeres de l'Azerbaidjan, Khan Khoisky, **Bulletin D'informations de L'Azerbaidjan**, Paris, 1 Avril 1920, s.5-6; 1920 Senesi Ocak Ayında Mektuplaşmalar ve 1918-1920 Senelerinde Rusya-Azerbaycan İlişkileri Hakkında Kapsamlı Bilgi İçin Bak, R.Mustafa-zade, Dve Respubliki: **Azerbaydjano-Rossiyskie otnoşeniya 1918-1922**, Moskva, 2006, s.14-105.

⁵⁰⁴ Vladimir, s.163.

ve sağlam yerli Sovyet yönetimi kurulduğunu anlatmak lazım. Kuvvetlerin yürütülmesiyle ilgili Başkumandanla anlaşın” yazılmıştı⁵⁰⁵.

Rusya Devlet Sosyal Siyasi Tarih Arşivi’nde bu telgrafın elyazmasıyla birlikte kopyası da vardır. Telgrafın kopyasında G.K. Orconikidze şunları yazmaktaydı: “Telgraf Bakü’ye baskın planın hazırlanması dönemine aittir. Operasyon hazırlanmıştır”⁵⁰⁶. V.Lenin’in bu telgrafından sonra Azerbaycan’ın işgaliyle ilgili faaliyetler başlatılmış, Azerbaycan sınırlarına göndermek üzere ordu toplanmaya başlanmıştır. 21 Mart’ta L.Troçki, Harkov’da bulunan İ.Stalin’e şunları yazmıştır: “Tukaçevski’ye bu konuyla ilgili sorgu gönderiyorum. Novorossisk ve Grozn’i tuttuktan sonra oradan 3 atıcı ve 3 atlı tümeni alma ihtimalimiz var. Başka ordular size gemi yolu açıldıktan sonra verilecek. Lütfen söyleyin, sizce bu durumda Bakü’yü tutmak ve elden bırakmamak için işlem yapılması mümkün müdür? Azerbaycan’a Gürcistan’dan gelecek yardımın mümkün olacağını göz önünde bulundurun. Şunu da eklemek isterim, Gürcistan’ın dokunulmazlığına tam teminat vererek ve onlara petrol vadederek onlarla anlaşabilirsiniz”⁵⁰⁷.

Azerbaycan’la ilişkide Rusya Bolşevik hükümeti ilk başta açık saldırı niyetinde değildi ve yerli komünistlerin eliyle darbe eylemi gerçekleştirilebileceği düşüncesindeydi. Bu amaçla, 1920 senesinde kurulan Azerbaycan Komünist Partisi’ne büyük çapta silah ve mühimmat gönderiliyor, mali destekte bulunuluyordu. Komünistlerin canlandığı bir aşamada, 20 Mart’ta Ermeniler Dağlık Karabağ’da Azerbaycan hükümetine başkaldırdılar. Sonradan bu kıyamın izlerinin Moskova’ya kadar ulaştığı anlaşılmıştır. Kuzeyden gelen tehlikenin gerçekleşeceği dönemde bu olay, Bakü’nün savunmasının zayıflamasına yardımcı olacaktır. Tam da bu dönemde G.Çiçerin, Lenin’e Azerbaycan’a baskı yapılmasının uluslararası ortamdaki dostlarının tepkisine neden olacağını şu şekilde ifade etmiştir: “Lansbury ve onun gibiler küçük Azerbaycan halkından vecde gelmişler. Converse, bizim yakın dostumuz “Küçük Özgür Azerbaycan’la” ilgili ilhamlı makaleler yazmaktadır. Onlara bizi Emperyalist olarak görmeleri için fırsat vermemeliyiz”⁵⁰⁸ ancak çok kısıtlı sosyal olanaklara sahip olan Azerbaycan Komünist Partisi darbe yapacak güce sahip değildi.

⁵⁰⁵ Hesenli, Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti, s.398.

⁵⁰⁶ a.g.e., s.398.

⁵⁰⁷ B.Krasnov, V.Daynes, **Neizvestnyy Trotskiy**, Krasny Bonapart, Olma-Press, Moskva, 2000, s.366-367.

⁵⁰⁸ B.Refiyev, **Aysbergin sualtı Hissesi**, Azərneşir, Bakı, 1995, s.8.

1920 senesi Mart ayında Dağlık Karabağ'da Azerbaycan'a karşı çıkan isyanın, Ermeniler'in Kazak ve Nahçıvan'a baskının amacı Azerbaycan ordusunu Bakü'den çıkarmaktı. Taşnak haydut birliklerinin Hankendi garnizonuna baskınıyla başlayan Karabağ isyanını yatıştırmak için ordu hızlı şekilde Bakü'den ve Dağıstan sınırlarından Dağlık Karabağ'a getirilmeye başlandı. Ermeni taşnaklarıyla çatışmaya karşı seferber edilen birlikler 5. Bakü, 1. Cevanşir, 4. Guba, Şirvan, Ağdaş, Gence yaya alaylarından oluşturulmuşlardır. Karabağ ve Kazak'ta askeri operasyonlar Nisan ayının sonlarına kadar devam etmiştir. Aslında, Karabağ isyanında ve Kazak provokasyonunda amaca ulaşılmıştır. Ordunun ilgisini bu bölgelere çekerek kuzeyden 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girerken hiçbir engelle karşılaşmaması için ortam hazırlanmıştır. Darbe eyleminin gerçekleştirilmesinde Moskova, Müslüman komünistlerden yana ümitliydi. PK(b)P MK üyesi Y.E.Rudzutak, Lenin'e, Rıkov'a ve Çiçerin'e gönderdiği telgrafta Ermeni-Tatar ilişkileri açısından Bakü'de durumun gergin olduğunu, hükümetin Tatar milletine güvendiğini, darbenin sadece Müslümanlara güvenerek gerçekleştirilebileceğini, bu nedenle önemli görevlerin başında Ermeni bulundurulmaması gerektiğini, bildirmiştir⁵⁰⁹.

Görüldüğü gibi Nisan zulmüne giden yolun temeli çok daha önceden atılmıştır. İşgali şartlandıran iç ve dış faktörler 1920 senesinin ilk günlerinden itibaren askeri, siyasi, diplomatik projelerde yer almaktaydı. Belli güçlerin dikkati bu işe yöneltilmiştir. Britanya savunma sistemini sarsmak amacıyla İran'da, Kafkasya'da ve Orta Asya'da İngiliz karşıtı propaganda genişletiliyor, Anadolu'daki milli mücadelenin Antant aleyhine yönelmesi ustalıkla kullanılıyordu. Saldırı planı aşamasında alınan bütün tedbirler Britanyalılar'ın Azerbaycan sınırlarından uzaklaştırılmasına yöneliktir. Bu amaçla RK(b)P'nin Kafkasya Diyar Bürosuna özel görevler verilmiş, İran'a çok sayıda Bolşevik casusu gönderilmiştir. Gelecek planlar arasında İran'ın Bolşevikleştirilmesi de yer almaktaydı.

İran'da faaliyet gösteren Bolşeviklerin çabaları sonucunda 1920 senesi Ocak ayında İsfahan'da İran "demokratlarının" toplantısı düzenlenmiştir. Toplantının kararında İran'ın bağımsızlığı için yönetim şekline bakılmaksızın kuvvetli Rusya devletinin zorunluluğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, toplantıda ahaliyi 9 Ağustos tarihli İngiliz-İran sözleşmesine, Rusya aleyhine olan Vusugu'd-Devle hükümetine karşı

⁵⁰⁹ R.Mustafa-zade, Dve Respubliki, *Azerbaydjan-Rossiyskie Otnoşeniya v (1918-1922)*, MİK, Moskva, 2006, s.97.

kışkırtma kararı alınmıştır. 1920 senesinin başlarından itibaren Gilan ve Güney Azerbaycan'da İngiliz karşıtı mitingler yaygın hal almaya başlamıştır. Sovyet Rusya'sı amacına ulaşmak için 1918-1921 senelerinde Gilan'da başlayan Cengeli Hareketi'ni istediği gibi kullanabilmiştir.

Nisan işgali döneminde yaşanan başka önemli bir mesele ise 1920 senesi Nisan ayında başlayan Tebriz isyanıydı. Şeyh Muhammed Hıyabanının parlak görüşlerine gölge düşürmemek şartıyla onun rehberliğiyle Güney Azerbaycan'da 1920 senesinin Şubat-Mart aylarında Britanya aleyhine geniş çaplı İngiliz karşıtı harekât başlamıştı. Hatta birtakım miting ve toplantılarda kırmızı bayraklar dalgalandırılmaktaydı⁵¹⁰.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin işgalinden 20 gün önce, 7 Nisan'da Tebriz'de İngiliz isyanının başlaması tesadüf değildir. Bolşevikler İran ahalisinin genel olarak İngiltere'yi sevmemesini ustalıkla kullanmıştır. Bu, Azerbaycan'ın İran'daki diplomatik temsilciliğinin 1920 senesi Mart ayında gönderdiği rapora da yansımıştır. Güney Azerbaycan'da Britanya aleyhine hareketin alevlendirilmesinde, Nisan işgali döneminde İngilizler'in Güney Azerbaycan'dan çıkarılması sonucu başlayan güçlü isyanda Rusya'dan gönderilen casusların, Himmet ve Adaletcilerin, ayrıca önceden Rusya tebaası olmuş Ermeniler'in özel hizmetleri olmuştur.

1920 senesi Nisan işgaliyle ilgili tespit edilmesi gereken en önemli sorunlardan biri Türk faktörüdür. Bu konuyu Birinci Dünya Savaşından sonra Antant birliklerine karşı ölüm kalım mücadelesi veren, tam anlamıyla ölümle hayat arasında çırpınan Türkiye'nin durumu açısından değerlendirmek gerekmektedir. Antant, özellikle İngiltere'ye karşı mücadele konusunda Türkiye ve Rusya'nın geçici çıkar ortaklığı İngiliz yanlısı Azerbaycan milli hükümetinin siyasetine ters düşse bile Türkiye'deki milliyetçi harekât Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı yöneldiği anlamına gelmezdi. Türkiye mensubu bazı birliklerin Kafkasya'daki faaliyeti, PK(b)P Kafkasya Diyar Komitesiyle yaptığı görüşmeler, özellikle 1919 senesinde kurulan "Karakol" gizli yarım askeri teşkilatla ilgiliydi. Bu teşkilatın Rusya Bolşeviklerinin etkisi altında olduğuna dair bazı belgeler mevcuttur. Karakol cemiyeti, temsilcisi Baha Said'i Kafkasya'ya göndererek görüşmelere katılmak ve gereken belgeleri imzalamak yetkisi vermiştir. 1919 senesi sonbaharda, yapılan görüşmeler sonucunda Karakol cemiyetiyle PK(b)P Kafkasya Diyar Komitesi arasında Azerbaycan'ın bağımsızlığının Versay Yüksek

⁵¹⁰ *Noviy Vostok, Dokument*, 1922, No:2, s.268.

Konseyi tarafından tanındığı gün, yani 11 Ocak'ta Bakü'de on altı maddeden oluşan gizli bir sözleşme imzalanmıştır⁵¹¹.

Sovyet Rusya'sı 11 Ocak tarihli sözleşmeyi Britanya'ya baskı aracı olarak kullanmıştır. Daha Ocak ayında Gürcistan hükümeti Tiflis'te bulunan Baş Komiser Wardrop'u konuyla ilgili bilgilendirmiştir. Gegechkori Gürcistan hükümeti adına şunları bildirmiştir: “Batıda sosyalist devrimini gerçekleştiremeyen Bolşevikler yüzlerini Doğuya döndüler. Elimizde Bolşeviklerle Türkler arasında Müslüman âlemini Britanya'ya karşı ayaklandırmak için anlaşma yapıldığına dair bilgi var. Vilhelm'e nasip olmadı ama Lenin şu an Müslümanların başında rol almaktadır”⁵¹².

Dış tehlikeyle birlikte, Mart ayının sonlarında hükümetin istifa etmesi de buhranın hızlanmasını önemli derecede etkiledi fakat yeni hükümet kurulmadığından eski sistem faaliyet göstermekteydi. Nisan ayının ortalarında Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan sınırlarında toplanması Azerbaycan hükümetini ciddi oranda rahatsız etmekteydi. Han Hoyski 15 Nisanda G.Çiçerin'e gönderdiği telgrafta şunları yazmaktaydı: “Dağıstan Denikincilerden arındıktan sonra Azerbaycan halkı Kuzeyden gelen tehlikenin bittiğini ümit ediyordu. Azerbaycan halkı, kardeş Dağlı halkların kaderini ve kendi kader yolunu belirlemiş Rus halkıyla dostça yaşayacaktır. Buna rağmen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sınırlarına yakın bölgelerde Derbente ve Dağıstan sınırlarında Sovyet hükümetinin silahlı kuvvetlerinin toplanmasına şahit olunuyor. Azerbaycan hükümeti Sovyet hükümetinin ne planladığını bilmediğinden, yukarıda belirtilen bölgelerde Sovyet ordusunun ne amaçla toplandığını bilmek istiyor”⁵¹³.

Bu telgraftan iki gün sonra RSFSC Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı L.Karahan'dan Sovyet Rusya'sının ticari ve ekonomik alanda görüşmeler yapmaya hazır olduğuna dair telgraf gelse bile bu daha çok taktik hususlarla ilgiliydi. Karabağ'da ve Ermenistan sınırlarındaki ilçelerde askeri operasyonlar devam ettiğinden Azerbaycan ordusunu Kuzey sınırlarına getirmek olanaksızdı. 16 Nisanda Bakü'deki Ermenistan temsilcisi Arutyunyan Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği şifreli telgrafta şöyle yazmaktaydı: “Hoyski, Kuzey'den yaklaşan tehlikeye ve ülkenin durumunun

⁵¹¹ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1991, s.248-249.

⁵¹² E.Gegechkori'nin Tiflis'teki Britanya Ali Komiseri O.Uordrop'a Gönderdiği Bilgi, 06.01.1920 // ARD Arşivi; Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 135, Yaprak: 48.

⁵¹³ **Azerbaydjan Gazeta**, 20 aprelya 1920, No: 376.

gergin olmasına rağmen orduyu Karabağ'dan çekmeyeceklerini, çünkü Zengezur taraftan yeni tehlikenin gelmeyeceğinden emin olmadıklarını bildirmiştir⁵¹⁴.

18 Nisan'da Guba kaza reisi İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği gizli telgrafta Azerbaycan sınırlarında toplanan Sovyet askeri birliklerinin planlarıyla ilgili bilgi vermiştir⁵¹⁵. 26 Nisan'da ordu artık Azerbaycan sınırlarını geçmiş, Guba ve Gusar işgal edilmiştir⁵¹⁶. Askeri birlikler esasen Batı cephesinde bulunduğundan Samur sınır birliklerinin 11. Kızıl Ordu'ya karşı direnişi ciddi kayıpla sonuçlanmıştır. Askeri Bakan S.Mehmandarov'un 27 Nisan'da ordunun bulunduğu Batı Cephesi'ne gönderdiği hızlı telgrafın da faydası olmamıştır.

Sovyet ordusunun Bakü'ye yaklaştığı anlarda, 27 Nisan saat 4'te Azerbaycan Bolşevikleri, RK(b)P Kafkas Diyar Komitesinin Bakü bürosu ve işçi konferansı adına 11. Ordu birliklerinin Bileceri durağında toplanmasına güvenerek Cumhuriyet Parlamentosuna iktidarı teslim etmesi için kesin uyarı verdiler. 27 Nisan akşamında daha kurulmamış Azerbaycan Sovyet hükümeti Kızıl donanma komutanı Cengiz Yıldırım'ın imzasıyla parlamentoya kesin uyarı verildi: "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kızıl Donanması size iktidarı derhal Sayın Neriman Nerimanov'un başkanlığındaki işçi ve köylü hükümetine vermenizi teklif ediyor. Bu durumda Kızıl Donanma milliyetine bakılmaksızın tüm Bakü ahalisi için istikrar ve barışı sağlayacağına dair güvence vermektedir. Mektup alındıktan iki saat sonra yanıt bekleniyor. Aksi durumda ateş edilecektir"⁵¹⁷.

27 Nisan'da parlamentonun son oturumuna Mehmet Emin Resulzade başkanlık yapmıştır. Keskin tartışmalar sırasında Sosyalistler ve onlara yakın olan gruplar hâkimiyetin Bolşeviklere teslim edilmesine dair talebi onayladılar. O akşam M.E.Resulzade, Parlamentodaki tarihi konuşmasında şöyle diyordu: "Kardeşlerim, karşımızda bir kesin uyarı var. Burada teslim olmaktan bahsedilmektedir fakat kardeşlerim, ne demek teslim olmak! Mevkiimizi kim için terk ediyoruz? Bize sınırlarımızı aşan ordunun başında Necati isimli bir Türk kumandan olduğunu söylüyorlar. Rusya'dan gelen bu saldırgan ordu, tahminlerime göre ölüm kalım mücadelesi veren Türkiye'yi kurtarmak için gidiyor. Kardeşlerim, Türkiye

⁵¹⁴ Ermenistan Cumhuriyetinin Azerbaycan'daki Diplomatik Temsilcisi Arutyunyan'ın Ermenistan Dışişleri Bakanlığına Telgrafi, 16.04.1920 // ARPIİ SPİHD Arşivi; Bölüm: 276, Klasör: 9, Dosya: 15, Yaprak: 29.

⁵¹⁵ Ermenistan Cumhuriyetinin Azerbaycan'daki Diplomatik Temsilcisi Arutyunyan'ın Ermenistan Dışişleri Bakanlığına Telgrafi, 16.04.1920 // ARPIİ SPİHD Arşivi; Bölüm: 276, Klasör: 9, Dosya: 15, Yaprak: 29.

⁵¹⁶ Tokarjevskiy, s. 40.

⁵¹⁷ Heslenli, Azerbaycan Halq Cümhuriyeti, s.408.

Azerbaycan'ın kurtarıcısıdır. Milletimizi amacına ulaştıracak kutsal bir memleketidir. Onu kurtarmaya giden kuvveti memnuniyetle uğurlarız. Fakat bir şartla, bu kuvvet bizim özgürlüğümüzü, bağımsızlığımızı çiğnememeli. Lakin bize sormadan topraklarımıza giren herhangi bir kuvvet dostumuz değil, düşmanımızdır. Bize yapılan düşman propagandasıdır. Bizi kandırıyorlar. Yalan söylüyorlar, gelen Rus ordusudur. İstekleri 1914 senesindeki sınırları geri almaktır. Anadolu'yu kurtarmak bahanesiyle yurdumuza giren işgal ordusu bir daha buradan çıkmak istemeyecektir. Rusya'yla anlaşmak için bu ültimatoma kabul etmek ve Bolşeviklere teslim olmak için hiçbir zaruret yoktur. Biz bu ültimatoma büyük nefretle reddediyoruz. Bu meclis bağımsızlığımızı göz bebeği gibi korumayı vadetmiştir. Bu ültimatoma kabul etmesi, bu iktidarı kendini dost olarak gösteren düşmana teslim etmek demektir. Biz buraya milletin irade ve arzusuyla geldik. Bizi buradan yalnız zorla ve süngüyle çıkarabilirler"⁵¹⁸.

Mehmet Emin Resulzade ve Şefi Bey Rüstembeyov'un keskin itirazlarına rağmen parlamento saat 23.00'da yönetimin barışçıl yoldan Bolşeviklere teslim edilmesine dair karar almıştır. Hükümet kendi faaliyetine son vermiştir. M.E. Resulzade bu konuda şunları söylemiştir: "Maalesef biz "Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez" ilkesini alkışlamayı unuttuk. Kendi canımız ve malımızdan korkarak bağımsızlık bayrağını bir parça kırmızı kumaşa değiştik"⁵¹⁹. Azerbaycan parlamentosunun hükümeti teslim etmekle ilgili kararı şöyleydi: 27 Nisan tarihli mektubunuz tarafımızca müzakere edildi. Seçtiğimiz heyet teklifinizi kabul ederek:

1. Sovyet hükümetinin yönetimi altında olan Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruyacağını;
2. Azerbaycan Komünist Partisi'nin kurduğu hükümetin geçici olacağını;
3. Dışardan gelecek baskılara bakılmaksızın, Azerbaycan'ın gerçek yönetim şeklini işçi, köylü ve asker milletvekillerinden oluşan yasal birliğin belirleyeceğini;
4. Hükümet bürolarındaki işçilerin kendi vazifelerinde kalacağını (sadece yüksek vazifeli memurlar değiştirilecektir);
5. Yeni kurulan Komünist hükümetin hükümet ve parlamento üyelerinin hayat ve mülkiyetlerinin dokunulmazlığını temin edeceğini;

⁵¹⁸ Cemil Hesenli, "Beyaz leke"lerin Gara Gölgesi, Genclik Neşriyyatı, Bakı, 1991, s.95-96.

⁵¹⁹ Mehmet Emin Resulzade, **Esrimizin Seyavuşu**, Azerbaycan Edebiyyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarixi, Genclik Neşriyyatı, Bakı, 1991, s.55.

6. Kızıl Ordunun savaş yoluyla Bakü'ye girmesini engellemek adına tedbir alınacağını;

7.Yeni hükümetin Azerbaycan'ın bağımsızlığını çiğnemek amacıyla herhangi bir dış hamleye (nereden olursa olsun) karşı tedbirli olacağını ve eldeki tüm olanakları kullanarak mücadele edeceğini, Azerbaycan Parlamentosunun bu şartlara uyacağını göz önünde bulundurup oy birliğiyle yönetimin Müslüman Komünistlere teslim edileceğine karar verilmiştir⁵²⁰.

Fakat sadece birkaç saat sonra bu anlaşmaya aykırı olarak Anadolu'ya gitme bahanesiyle Bileceri istasyonuna varan 11. Kızıl Ordu Bakü'ye girdi. İşgal olayı tamamlandıktan sonra yeni hükümet, 29 Nisan, saat 14.00'da Sovyet hükümetine ordu gönderilmesiyle ilgili resmi başvuruda bulunmuştur. Başvuruda Kızıl Ordu birliklerinin gönderilmesiyle ilgili yardım talep edilmiştir.

28 Nisan'da AK(b)P MK (Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi) Azerbaycan'da Sovyet Hükümeti'nin yönetiminin kabul edildiği özel telgrafla V.İ.Lenin'e bildirdi. V.İ.Lenin, 29 Nisan'da cam-çini üretiminde çalışan işçilerin Rusya çaplı kongresinde: "Dün Bakü'den aldığımız haber, Sovyet Rusya'sının durumunun iyiye doğru gittiğini göstermektedir. Malum olduğu üzere sanayimiz yakıtsız kalmıştı fakat aldığımız habere göre Bakü Proletaryası (işçi sınıfı) yönetimi ele geçirmiş ve Azerbaycan hükümetini yıkmıştır. Bu, artık tüm sanayimizi canlandıracak bir ekonomik depoya sahip olduğumuz anlamına gelir. Böylece, ulaşım ve sanayi sistemimiz Bakü petrol madenlerinden büyük destek alacaktır" dedi⁵²¹.

Olaylar araştırıldığında, 1920 senesi Nisan ayında Azerbaycan'da devrim yapılacak ortamın olmadığı ve hiçbir devrim yapılmadığı anlaşılmıştır. Dış saldırı sonucunda, uluslararası ilişkilere ve uluslararası hukuka aykırı olarak dünya ülkeleri tarafından tanınan egemen bir devlet güç tatbik edilerek işgal edilmiştir. Bolşevikler yönetimi gasp ettiler. 11. Kızıl Orduyla birlikte Bakü'ye gelen Bolşevik Pervuhin, hatıralarını anlatırken 28 Nisan sabahında sokağa çıkan insanların ne yaşandığından habersiz olduğunu, Azerbaycan'da hükümeti gasp eden Bolşevikler'in ilk işinin

⁵²⁰ **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti**, Parlamento, II. Cilt, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998, s.978-979.

⁵²¹ Vladimir, s.168.

Bakü'deki yabancı devletlerin siyasi temsilcilerini hapsedmek olduğunu yazmıştır⁵²². Bakü'de tutuklanan yabancıların sayısı toplamda 400 kişiydi⁵²³.

Nisan ayının sonunda San Remo Konferansı'ndan Paris'e dönen Azerbaycan temsilcileri, Fransız basınından Bakü'nün işgal edildiğini öğrendiler. Bu bilgiyi alır almaz A.M.Topçubaşov, Fransa Bakanlar Kuruluna ve Dışişleri Bakanlığına başvuruda bulunup Azerbaycan Bakanlar Kuruluyla telsiz telgraf aracılığıyla acil bağlantı kurmak için yardım etmelerini rica etmişti. A.M.Topçubaşov, bu telgrafa yanıt verileceğinden emin olduğunu Fransız yetkililere bildirdi⁵²⁴.

Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın yardımıyla A.M.Topçubaşov, 3 Mayıs'ta Azerbaycan Bakanlar Kurulu başkanına telsiz telgraf gönderdi: "İki gündür gazeteler Azerbaycan hakkında önemli bilgiler yayınlamaktadırlar. San Remo'dan dönen temsilciler, yaşanan olaylarla ilgili bilgisizdirler. Yaşanan olaylarla ilgili temsilciliğe bilgi vermenizi âcizane rica ediyoruz" demiştir⁵²⁵.

Bununla birlikte Paris'te bulunan Azerbaycan temsilcileri, geç kalmadan Müttefik Devletlerin Yüksek Konseyine, Fransa, İngiltere, Amerika ve İtalya hükümetlerinin ve yabancı devletlerin Paris'te bulunan büyükelçiliklerine egemen Azerbaycan devletinin Sovyet Rusya'sının silahlı birlikleri tarafından işgal edilmesiyle ilgili resmi mektup gönderdiler. Barış Konferansı'na sunulan mektupta: "Azerbaycan temsilcileri, Barış Konferansı'nın Azerbaycan'a bağımsızlığını geri kazanmak için yardım edeceğine ümit ediyorlar" diye yazılmaktaydı⁵²⁶.

1920 senesi 30 Haziran'da A.M.Topçubaşov, Sovyet ticaret komiseri M.Krasin'in Rusya'nın Batı ülkelerine olan borçlarını Bakü petrolünün o ülkelere imtiyaz vererek ödenilebileceği ile ilgili beyanatına karşılık olarak Versay Yüksek Konseyi başkanına itiraz notası takdim etmiştir⁵²⁷.

Daha sonra Spa, Londra, Cenova, Haaga, Lozan, Stresa Konferansları'na da bu konuyla ilgili başvuru yapıldı fakat bunlar hiçbir şeyi değiştirmede. Hatta ABD gibi bazı ülkeler Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'sı tarafından işgal edilmesini, bölünmez Rusya düşüncesini ve Ermenistan'ın bağımsızlığını savunma aracı olarak kullandılar. Buna karşılık A.M.Topçubaşov, 1920 senesi 16 Ağustos'ta ABD'nin Paris'teki büyükelçisine

⁵²² Azerbaycan Respublikasının Diplomatya Tarixi, s.413.

⁵²³ a.g.e., s. 413.

⁵²⁴ a.g.e., s. 415.

⁵²⁵ a.g.e., s. 415.

⁵²⁶ Kazemzadeh, s.286.

⁵²⁷ Azerbaycan Respublikasının Diplomatya Tarixi, s. 416.

sert bir nota göndermek zorunda kalarak şunlar yazmıştı: “Sayın Büyükelçi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Paris Barış Konferansı’na katılan, başında bulunduğum heyeti adına hükümetinize yönelik beyannameyi size taktim etme şerefine nail oldum. Avrupa basını, Amerika Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı’nın İtalya Büyükelçiliğine gönderdiği notanın tam metnini yayınlamıştır. Polonya-Rusya sorunlarından bahsedilen bu notada, aynı zamanda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için hayati önem taşıyan konulara da yer verilmiştir. Bu nedenle, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Paris Barış Konferansı’na katılan heyeti bu notaya kayıtsız kalamazdı. Bu yüzden, notada Azerbaycan’ı ilgilendiren konularla ilgili Birleşik Devletler hükümetinin ilgisini çekmek zorunda olduklarını hissettiler. Rus halkına karşı büyük sempati sergileyen nota, Rusya’nın Ermenistan’a vereceği arazileri çıkarsak Rus halkının parlak istikbalini tek ve bölünmez Rusya’da görmektedir. Azerbaycan halkının, hangi yolla olursa olsun, Rus devletinden ayrılmak ve 28 Mayıs 1918 senesinde kendi bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni kurma kararına dayanarak Azerbaycan heyeti hiçbir şekilde gelecek Rusya’ya karşı tutumunda bu şartı kabul edemez. Bu karar, Rusların yaklaşık bir asırlık Kafkasya ve Azerbaycan’daki hükümlanlığının sonucudur. Hiçbir hakka sahip olmayan ve sayısı dört buçuk milyon olan Azerbaycan halkı kendi doğasına tam zıt olan Rus esareti altında boğulmaktadır⁵²⁸.

Barış Konferansı’na ve Birleşik Devletlere temsilci heyeti tarafından takdim edilen siyasi raporlarda Rusların bir asırlık yönetiminden sonraki Azerbaycan halkının zavallı durumu tüm gerçekliğiyle tasvir edilmiştir. Rus İmparatorluğu parçalanınca diğer Kafkasya halklarıyla birlikte Azerbaycan halkı da kendi bağımsızlığını ilan etmiş, iki yıldan fazla bir süreçte bu uğurda çok sayıda kurbanlar vermiştir. Şimdi de Rus Bolşeviklerine karşı mücadeleye devam etmektedir. Tüm bu kurbanlar Azerbaycan’ın ilerde bağımsız yaşama isteğinin sonucudur. Azerbaycan halkı, ırk, din, dil olarak Slav halklarından farklıdırlar, onlarla ne gelenek, ne de manevi ve entelektüel yönden bir benzerlikleri yoktur. Azerbaycan halkı iki kez, 1918 senesinde ve 1920 senesi Nisan ayından beri, Rus Bolşevikleri tarafından korkunç müdahaleye maruz kalmıştır ve şimdi de hiçbir destek almaksızın onlara karşı kanlı mücadele vermektedir. Bu iki baskın sonucunda küçük ülkemiz, yaklaşık 200 bin insan, dört şehir, yüzlerce köy, çok sayıda mal, mülk, para kurban etmiş; Hazar donanması müsadere edilerek ülkenin başlıca

⁵²⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi, **Dosya**, No: 8856.

serveti olan petrol sanayisi batırılmıştır. Küçük ülke olmasına rağmen büyük kurbanlar veren Azerbaycan halkı, Barış Konferansı'nın Yüksek Konseyi tarafından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmen tanınması gerçeğinden ilham alarak özgür gelecek arzusuyla yaşamaktadır. Azerbaycan heyeti, büyük devlet olarak Amerika ve onun meşhur başkanı, milletlerin kendi kaderini belirleme hakkının öncüsü olan W.Wilson'un küçük Azerbaycan halkının artık gerçekleşen kendi kaderini belirleme hukukunu tanıyacağına inanmak istiyor.

Azerbaycan bu uğurda kurban vermeye hazırdır. Azerbaycan heyeti, özgürlük yanlısı Amerika halkına, onun demokratik kamuoyuna başvurarak Amerika Dışişleri Bakanlığının notasıyla ilgili bu beyannameyi size taktim ederek Azerbaycan halkının yönetim şekline bakılmaksızın Rus devletiyle birleştirilmeyeceğini, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti olarak yaşamaya devam edeceğini, tüm ülkelerle, aynı zamanda Rusya'yla ekonomik ilişkiler kuracağını bildirmek istiyor"⁵²⁹.

Rusya'nın 1914 senesindeki sınırlarını geri alma isteği diğer Batı ülkelerinin de işine geliyordu. Bu yüzden Antant Ülkeleri, başvuruda bulunulduğu halde Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgaline sessiz kaldılar. Bağımsızlığı Paris Barış Konferansı tarafından tanınan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsız devletler grubuna katılımına Nisan işgaliyle son verilmiştir.

⁵²⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi, **Dosya**, No: 8856.

SONUÇ

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin iki senelik diplomatik faaliyetinin araştırılması sonucunda, Azerbaycan halkının milli görüşlerine uygun dış siyasetin belirlenmesinin, karmaşık uluslararası ortamda bu siyasetin uygulanmasının, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dünya birliğince tanınmasının sağlanmasının onun dış siyasetinin asıl amaçlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan Hükümeti'nin 1918-1920 senesinin dış siyasetinin araştırılması sonucunda, bu dönemde Azerbaycan diplomasisinin asıl amacının ülkenin bağımsızlığının korunması, uluslararası ilişkiler sistemine girmek ve zamanla dünyanın eşit haklara sahip bir üyesine ve bölgenin önde gelen bir devletine dönüşmek olduğu görülmektedir. Bu amacı yerine getirmek için Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Türkiye kanalıyla Versay Yüksek Konseyi tarafından de facto tanınmakla birlikte birçok komşu devletle karmaşık ilişkilerden normal iş birliği yapacak duruma, hatta bazı makamlarda stratejik iş birliği yapma durumuna gelecek kadar ilginç bir süreçten geçmiştir.

Daha 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında hızla yayılan milli demokratik düşünceler, sömürgecilikten sıyrılma ve bağımsız Azerbaycan düşüncesine zemin hazırlamaktaydı. 20. yüzyılın başlarında tüm Yakın ve Ortadoğu'da uyanış sürecine öncülük eden İslam ümmetçiliğinden Türk milliyetçiliğine tarihi geçişi başarıyla tamamlayan Azerbaycan, çağdaş dünyaya entegrasyonda üç önemli aşamayı geçmeyi başarmıştı. Bu sistem milli kimlikte Türkçülük, dini inançta İslamcılık, düşünce tarzında Batıcılık üzerine kurulmuştu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi dış siyasetini bu üçlü formülün birliği üzerine kurmuş, onun hazırlanması ve uygulanmasında tarihi tecrübeyle birlikte yenedünyanın çağdaş talepleri de göz önünde bulundurulmuş, tarihçilik ve modernlik açısından elde ettiği tecrübeyi verimli bir şekilde kullanılmıştı. 1918-1919 senelerinde Azerbaycan diplomasisinin geçtiği tarihi süreç araştırıldığı zaman, Azerbaycan'ın dış siyasetine rehberlik eden bu üç yolun "Batı bağımlılığı" ile alakalı olmayıp, gerçek ve sağlıklı düşüncelere dayanan, Doğu Kültürü ve Batı kültürünün çeşitli değerlerini birleştirdiği görülmektedir.

Temelinde halkların birliği olan barış ve huzur, devletlerarası ilişkilerde karşılıklı yararlı iş birliği ortamının tesisi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti diplomasisi için çok önemlidir. 1918-1920 senelerinin tarihi tecrübesi bölgesel çekişmeler ve

milletlerarası çelişkilerin, güç tatbik ederek esaret altına almanın, gizli ve açık şekilde yapılan milli istismarın değil, karşılıklı saygının, birbirinin iç işlerine müdahale etmemenin, tartışmalı meseleleri müzakere yoluyla çözmenin, uluslararası ilişkilerin bir parçası olan her devletin egemenliği ve toprak bütünlüğüne saygı duymanın, dünya halklarının kültürel bağlantılarının derinleştirilmesinin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dış politikasının karakteristik yönlerinden olduğunu gösterdi. İlk kez Azerbaycan Hükümeti tarafından bu dönemde ileri sürülen Kafkasya halklarının dayanışması fikri, bu önemli prensiplere sadakatin mantıksal sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu liderlerinin, Kafkasya'daki milli düşmanlığın yerel değil, dışardan sızma bir felaket olduğunu, onun Rus sömürgesinin mirası olduğunu, Kafkasya halklarının bağımsızlığının onların huzurlu ortak yaşamı ile mümkün olacağını ileri sürdüler.

1918-1920 senesinin tarihi tecrübesi, aralarındaki çeşitli çelişkilere rağmen, Kafkasya halklarının huzurlu bir ortak yaşamının olmasının, siyasi ve ekonomik çıkarlarının, tüm alanları kapsayan bölgesel iş birliğinin, bölgede kalıcı barışın ve sürekli gelişimin, bütün olarak Kafkasya'nın gelişmesinin en güvenilir garantisi olduğunu göstermiştir. Bunun en güzel örneği, 1919 senesi Haziran ayında Gürcistan ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin aralarındaki küçük tartışmaları bir kenara iterek Denikin tehlikesine karşı birlik olup askeri ittifak kurmalarıydı. Güney Kafkasya'nın bu iki ülkesi arasında oluşan askeri-siyasi birlik düşüncesini dünya siyasetini belirleyen devletler de desteklemekteydi fakat Ermenistan tarafının oyunbozanlığı o dönemde "Kafkas evi" düşüncesinin gerçekleşmesine izin vermemişti. Bu bir yandan Güney Kafkasya ülkelerinin uluslararası ortamda bilinmesini zorlaştırmıştı, diğer yandan bu ülkelerin Sovyet Rusya'sı tarafından işgal edilmesi için elverişli ortam hazırlanmıştı. Oysaki Baltık Cumhuriyetleri'nin ortak düşünceyi paylaşması onların tarihi gelişimi ve milli özgürlükleri için çok önemliydi. M.E. Resulzade bu konuda şunları yazmıştı: "Sadece Azerbaycan değil, onunla aynı kaderi paylaşan diğer Kafkasya Cumhuriyetleri de ellerine geçen fırsatı değerlendiremediler. Bilindiği gibi, Baltık Cumhuriyetleri'nin kazandığı zafer onlara nasip olmadı".

İncelenen tarihi çerçevede Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin uluslararası ilişkiler sistemine katılımı üç döneme ayrılmışlar: Türkiye'ye yönelim dönemi (1918, Mayıs-Ekim ayları), Batı'ya yönelim dönemi (1918 yılının Kasım-1920 yılının Ocak

ayı) kapsamlı uluslararası iş birliğine girmek için mücadelenin başlaması dönemi (1920, Ocak-Nisan ayları).

1918 senesinin Mayıs-Ekim aylarını kapsayan ilk aşama Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin en zor dönemi idi. Diğer iki Güney Kafkasya ülkesine kıyasla Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı daha büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştı. Bolşevik Rusya'sının Azerbaycan'a karşı Bakü Halk Komiserleri Kurulu aracılığıyla yürüttüğü yayılmacı politika ağır sonuçlar vermiş, çeşitli yabancı güçler bu durumu kendi çıkarları için kullanmış ve sonuç olarak Azerbaycan'da Bolşevik-Ermeni koalisyonu tarafından 1918 senesi baharında Azerbaycanlılara soykırım gerçekleştirilmişti. Bolşevikler Bakü'de Azerbaycan halkının cesetleri üzerinden atlayarak iktidarı gasp etmişlerdi. Azerbaycan'ın Bolşeviklere karşı mücadelede sayısız kurbanlar verdiğine değinen A.M.Topçubaşov 1920 senesi, 30 Haziran'da Versay Yüksek Konseyi Başkanı'na yazdığı mektupta 1918 senesi Mart ayında 12 bin Azerbaycanlının öldürüldüğünü bildirmişti. Böyle bir dönemde ülkenin bağımsızlığını ilan etmekle Azerbaycan temsilcileri temsil ettikleri milletin kaderinde büyük bir tarihi görevi yerine getirmiş oldular. XIX yüzyılın başlarında Azerbaycan, topraklarının Rusya tarafından hanlıklar olarak ayrı ayrı işgal edilmesine, bir asırlık sömürge zulmünün tüm ağırlığına rağmen, farklı tarihsel faktörlerin etkisi altında tek millet, tek devlet, tek vatan fikriyle imparatorluktan ayrıldı. Bu, ilerici bir tarihsel süreçti ve böylece Azerbaycan meselesi uluslararası bir meseleye dönüştü.

Bu dönemde Azerbaycan'da ve dünyada yaşanan siyasi süreçlerin derinlemesine incelenmesi, Azerbaycan'ın dış politikasındaki Türkiye yönetiminin Birinci Dünya Savaşı sonunda yaşanan gerçeklikten ileri geldiği anlaşılmaktadır. Yeni kurulan milli hükümetin ülkeyi Sovyet Rusya'sının saldırısından, Ermeni yağmasından ve yabancıların Azerbaycan aleyhine olan çeşitli planlarından korumak adına Osmanlı İmparatorluğu'ndan (4 Haziran 1918 Antlaşması'na göre) askeri yardım alması uluslararası hukuka uygun tek diplomatik adımdı. İşte bu önemli diplomatik adım sonucunda Birinci Dünya Savaşı sonunda çarpışan güçlerin önemli hedefi olan Bakü yabancı güçlerden arındırıldı, Azerbaycan'ın milli, kültürel, tarihi, siyasi ve ekonomik merkezi olarak sonsuza dek Cumhuriyet'in başkentine dönüştü. Ülke çapında gerçekleşen bu olay uluslararası ortamda zor şartlarda faaliyet gösteren Azerbaycan diplomasisinin en büyük başarısı oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Alman-Türk birliğinin yenilgisi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin uluslararası durumunu kötü etkiledi, daha yeni kurulmuş olan ülkeyi büyük güçlerin imzaladığı Mondros Barış Antlaşması'nın bir parçası haline getirmişti. Azerbaycan hükümetinin İstanbul'daki diplomatik temsilciliğinin itirazlarına rağmen Halk Cumhuriyeti, Mondros Barış Antlaşması'nın zor şartlarını omuzlarında taşımak zorunda kaldı. Azerbaycan'ın bloklar arası ilişkilerin ve uluslararası hukukun konusu haline gelmesi, onun stratejik konumunun, doğal olanakların dünya siyasetine etkisiyle ilgiliydi. Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle Azerbaycan diplomasisinin Türk-Alman yönelimi da sona ermiştir.

İkinci dönem Dünya Savaşı'nın sonucu olarak müttefiklerin Bakü'ye girmesiyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti diplomasisinde Batı'ya yönelişin güçlenmesi olarak başlamıştır. 1918 senesi Kasım ayında Antant birliklerinin Bakü'ye girmesiyle anti Azerbaycan birlikler aktifleşse bile imparatorluk geleneklerini geri getirmek isteyenlerin umutları boşa gitmişti. Müttefik kumandanlığı Azerbaycan hükümetini ülke topraklarında tek yasal, yaşam yeteneğine sahip hükümet olarak tanıdı.

Yeni kurulan cumhuriyetler kendi bağımsızlıklarını tanıtmak açısından galip devletlerarasındaki ilişkileri düzene koyacak olan Paris Barış Konferansı'nı büyük umutlarla bekliyorlardı. 1918 yılı Kasım ayında tekrar faaliyete başlayan Azerbaycan Millî Şûrası ABD Başkanı W.Wilson'a, dünya halkları ve devletlerine başvuruyu kabul etmekle savaştan sonra kurulan uluslararası ilişkiler sistemine aktif katılım arzusunda olduğunu göstermişti.

Büyük zorluklar sonucu Azerbaycan temsilcilerinin Paris'e gelmelerine izin verilmesi, onların ABD Cumhurbaşkanı W.Wilson ve diğer nüfuzlu kişiler tarafından kabul edilmesi, Versay Konferansı'nın rehberlerine ve çeşitli komisyonlarına çok sayıda nota, muhtıra ve başvuruların takdim edilmesi Azerbaycan hakkındaki düşünceleri değiştirdi ve onun dünya siyasetine katılmak isteğiyle ilgili ne kadar azimli olduğunu ortaya koydu.

Araştırılan dönem için en büyük tehlike kuzeyden, Rusya tarafından yaklaşan tehlikeydi. Rusya'da karşı karşıya gelen iki birlik, Bolşevikler ve Denikinciler (Rusya İmparatorluğu'nda öne çıkan Beyaz Ordu komutanlarından) Azerbaycan için aynı oranda tehlikeliydi. Bu birliklerin ikisi de aynı amaç uğruna, parçalanan Rusya İmparatorluğu'nun 1914 senesindeki sınırlarını geri kazanmak için mücadele etmişlerdi.

Mevcut koşullarda Denikin ordusu müttefiklerle sıkı ilişkide olduğundan, İngilizler tarafından savunulan Azerbaycan ve Gürcistan'a açık müdahaleye cesaret edemiyordu. Denikinciler'in niyetlerine bakılmaksızın, Gönüllü ordunun uzun süre Bolşevik Rusya'sıyla yeni kurulan ölkeler arasında bulunması bu ölkelere Bolşevik saldırısını geciktiriyordu. Müttefiklerin savunduğı Denikin gönüllülerine karşı Azerbaycan'ın tedbirli davranması Rus Beyaz Muhafızlarına karşı, diplomatik şekilde mücadele etmesi, mevcut durumun, bağımsız değerlendirilmesiyle ilgiliydi. Azerbaycan hükümetinin renk tonlarına bakılmaksızın Beyaz ve Kırmızı Rusya'ya karşı tutumu ölkenin bağımsızlığına, Cumhuriyet'in egemenliğine karşı tutumuna göre değişmekteydi. Azerbaycan Dışışleri Bakanlığının ölkenin özgürlüğünü tehdit eden kuzey tehlikesine karşı sergilediğı sert tavır: "Kim olursa olsun, Bolşevik, Menşevik, Denikinci ve diğerleri, Azerbaycan'ın özgürlüğüne zarar veren herkes onun düşmanıdır" şeklindeydi. Bu ilkesel tutum, 1918-1920 senelerinde yabancı devletlere, yabancı birliklere karşı tutumda, Azerbaycan diplomasisinin çıkış noktasını ortaya koymaktaydı.

1920 senesi Ocak ayında başlayan üçüncü dönem, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kapsamlı uluslararası bağlantılara, ölkeler arası ilişkilere katılmak için geçtiğı mücadele süreciydi. Bu dönemde Azerbaycan temsilcileri, Müttefiklerin Yüksek Konseyi'nin Londra, San Remo Konferanslarına katılmış, Milletler Cemiyeti'ne ve diğer uluslararası teşkilatlara üye olmak için çaba göstermişlerdi. Bakü'de yirmiden fazla ölkenin diplomatik temsilcilikleri tesis edilmişti. 1918 senesi sonlarından itibaren İran'la yapılan diplomatik görüşmelerden başarılı sonuçlar elde edilmiş, 1920 senesi Mart ayında İran, Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanımış ve iki ölkede arasında ilişkileri düzene koyacak antlaşmalar yapılmış, sözleşmeler imzalanmıştı. 1920 senesi Nisan ayında Azerbaycan Parlamentosu, Avrupa ve Amerika ölkelerinde altı önemli diplomatik temsilcilik tesis etmekle ilgili hükümetin sunduğı kanun projesini onaylamıştı. Bu kanuna ve devletlerarası anlaşmaya göre, Azerbaycan hükümetinin Londra, Paris, Cenevre, Varşova, Washington'a diplomatik heyet göndermesi gerekiyordu. Bu zamana kadar İran, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan, Dağlılar İttifakı, Ukrayna, Kırım, Orta Asya ve diğer komşu devletlerde Azerbaycan'ın yetkili temsilcileri çalışmaya başlamışlardı. 1920 senesinin başlarında Güney Azerbaycan'ın tüm büyük şehirlerinde Cumhuriyet hükümetinin ya genel konsolosluğu, ya normal konsolosluğu, ya da konsolos ajanlığı faaliyet göstermekteydi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, uluslararası durumunun belirlendiği, özgürlüğünün tüm dünya tarafından onaylandığı, kapsamlı uluslararası iş birliğine gidildiği bir dönemde Sovyet Rusya'sının saldırısına maruz kaldı. Dünyada tesis edilen uluslararası ilişkilerin ve uluslararası hukukun ana kurallarına aykırı olarak, dışarıdan müdahale sonucu bağımsız, egemen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrildi.

Bugünkü Azerbaycan devleti ilk Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin diplomatik faaliyetlerini ve tarihi tecrübelerini milli hazine gibi özenle ele almakta, Cumhuriyet'in dış politikasının uygulanmasında bu yıllarda toplanmış tarihi tecrübeyi etkin şekilde kullanmaktadır.

Muhterem Haydar Aliyev'in dediği gibi, "halkımız bu dönemde - yirminci yüzyılın başından bu yana çok şerefli bir yol kat etmiştir. Bu yolla halkımızın kültürel, eğitsel düzeyi arttı, kültürümüz büyüdü, bilim ve ekonomik büyüme potansiyeli yaratıldı. Halkımızın yaşam tarzı ve bakış açısında büyük değişiklikler olmuş ve büyük bir siyasi-sosyal süreç başlamıştır".

1998 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 80. yıldönümünde, milli lider Haydar Aliyev'in kararıyla 1918-1920 yılları arasında faaliyet göstermiş parlamentonun, hükümetin ve Dışişleri Bakanlığı'nın belgelerinin basılması bunun açık tezahürüydü.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra geçen 99 yıllık süreçte dünya siyasetinde önemli gelişmeler yaşanmış, uluslararası ilişkiler sisteminde demokratikleşme süreci güçlenmişti. 99 sene önce, 1918 senesinde ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin uluslararası yönden resmen tanınması için iki yıldan az bir süre gerektiği halde, 1990'lı yıllarda bu süreç birkaç hafta içinde tamamlandı. Şu anda Azerbaycan Cumhuriyeti uygar uluslararası ilişkiler sistemine girmiş, dünya halkları ailesinin eşit haklara sahip üyesi olmuş, büyük çok uluslu projelerin gerçekleştirildiği ülke olarak dış dünyada kendi hak ettiği konumu kazanmıştır. Böylece 1918-1920 yıllarında Azerbaycan diplomasisinin hedefi olan büyük dünya siyasetinin katılımcısına dönüşmek, uluslararası toplulukların eşit haklara sahip üyesi olmak, dünya halkları ailesinin üyesi olmak gibi küresel görevleri artık gerçekleştirildi.

Azerbaycan halkının tarihi gelenekleri, milli değerleri, modern uluslararası ilişkileri 21. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ı, Güney Kafkasya'nın öncü bir devletine dönüştürmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

Telif Eserler ve Makaleler

- Adamiya V.I, **Iz istorii Angliyskoy Interventsii v Gruzii (1918-1921)**, Abgiz, Suhumi, 1961.
- Armenian, Allegations, **Myth and Reality, Handbook of Fakts and Dokuments**, Assembly of Turkish American Associations, Washington, 1987.
- Adres-Kalendar` Azerbaydjanskoy Respubliki**, Pod. Red, A.M.Stavrovskogo, Baku, 1920, Ministerstvo Kul`turi i Turizma Azerbaydjanskoy Respubliki "Nagıl Evi", Baku, 2011.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Parlamento**, II. Cilt, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1998.
- Agamalieva N, Hudiev R, **Azerbaydjanskaya Respublika**, Stranitsı Politiceskoy İstorii, 1918-1920, Sabax, Baku, 1990.
- Agayan TS, **Rol` Rossii v İstoriçeskih Sud`bah Armyanskogo Naroda**, Iskustva, Moskva, 1978.
- Arkomed S.T, **Materialı po İstorii Otpadeniya Zakavkaz`ya ot Rossii**, Krasnaya Kniga, Tiflis, 1923.
- Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920)**, Izdatel`stvo Yelm Baku, 1998.
- Avalov, Zurab, **Nezavisimost` Gruzii v Mejdunarodnoy Politike (1918-1921)**, UNC University Press, Parij, 1924.
- Akdes Nimet, Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, III Cild, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- Azerbaycan Arxivi**, 1988, No: 1-2.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Hökümetinin Qanun ve Binagüzarlıq Mecnua**, No: 1-2, 1919.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi, **Dosya**, No: 8856.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Hökümetinin Qanun ve Binagüzarlıq Mecnua**, No: 1, 1919.
- Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), **Vneşnyaya Politika, Dokumentı i Materialı**, Baku, 1998.
- Azerbaycan Tarixi Senedler ve Neşrlər Üzre**, Bakı, 1990.
- Azerbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi 1918-1920**, I cild, garişma mmc Bakı, 2009.
- Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)**, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1998.
- Berkuk, İnsan, **Büyük Harpda Şimali Kafkasyadaki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Müharibeleri**, Askeri mecnua, No: 35, 1934.
- Balaev A, **Fevral`skaya Revolyutsiya i Natsional`me Okrainı, Martovskie Sobitiya 1918 Goda v Azerbaydjane**, Flinta, Moskva, 2008.
- Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975.
- Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiqlal Mübarizesi Tarixi**, Azərneşr, Bakı, 1992.
- Bayur, Hikmet Yusuf, **Türk İnkilabi Tarihi**, Cilt III, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1983.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

- Berkok, İsmail, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekâtı ve Muharebeleri** (94 sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısım), Askeri Matbaa, İstanbul, 1934.
- Bayur, Hikmet Yusuf, **Türk İnkilabi Tarihi**, Cilt III, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1983.
- Beker S, **Vudro Vil'son, Mirovaya Voyna**, Versal'skiy Mir, Moskva, 1923.
- Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, No: 7, 17 Janvier 1920.
- Bulletin d'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, No: 10, 1 Mars 1920.
- Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, No: 8, 1 Fevrier 1920.
- Bulletin D'information, L'Azerbaidjan**, Paris, No: 12, 1 avril 1920.
- Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, No: 2, 8 Septembre 1919.
- Celebration de l'independance de la Republique d'Azerbaidjan, Bulletin d'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, No: 9, 15 Fevrier 1920.
- Comite France-Caucase, Bulletin d'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, No: 4, 18 Novembre 1919.
- Conditions in the Near East: **Report of the American Military Mission to Armenian, By the U.S.Senate, Senate Documents 266, 66-th Congress, 2-nd session**, Washington, 1920.
- Çerçil` U, **Mirovoy Krizis**, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstva, Moskva, 1932.
- Documents Relatif's aux Alrecites Commises Parles Armenies Surla Population Musulmane**, Constantinopol, 1919.
- Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike Zakavkaz'ya i Gruzii**, Tiflis, 1919.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, Tom I, Moskva, 1957.
- Diplomatiçeskiy slovar`**, Tom III, Moskva, 1986.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, Tom I, Moskva, 1958.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, Tom II, Moskva 1958.
- Documents on British Foreign Policy**, Vol.12, 1919-1939.
- Gambaşidze G, **Iz İstorii Politiki SŞA v Otnoşenii Gruzii (1917-1920)**, İstoriya, Tbilisi, 1960.
- Guliyev, Vilayet, **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Yabancı Kaynaklarda**, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Bakü, 1992.
- Hesenov, Cemil, **"Ağ lekelerin" Qara Kölgesi**, Genclik Neşriyyatı, Bakı, 1991.
- Hoyski, Feteli Han, **Heyat ve Fealiyyeti (Sened ve Materiallar)**, Bakı, 1998.
- Hesenli, Cemil, **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1920)**, GARISMA MMC, Bakı, 2009.
- İstoriya Diplomatii**, Tom III, Moskva, 1945.
- İstiqlal Sened**, No: 1, 1919.
- İbrahimov, Zülfeli, **Sosialist İnqilabı Uğrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1957.
- İstoriya Azerbaydjana**, Tom. III, ç. II, Moskovskiy Raboçiy, Moskva, 2000.
- İsxakov, Salavat Midhatoviç, **Rossiyskie Musul'mane i Revolyutsiya (vesna 1917-letu 1918)**, Socialno-Politieskaya misl, Moskva, 2004.
- İlgar, İhsan, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Jordaniya N, **Moya Jizn`**, Stenford, 1968.
- Karaev A.G, **Iz Nedavnego Proşlogo, Baku, 1926**; Guseynov T, **Aprel'skaya Revolyutsiya**, Bakinskiy Rabociy, Baku, 1926.
- Kazemzadeh, Firuz, **The Struggle for Transcaucasus (1917-1921)**, Hyperion Press, New-York, 1951.

- Konukçu, Enver, **Ermenilerin Yeşilyayladaki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990.
- Klyuçnikov Yu.V, Sabanin A, **Mejdunarodnaya Politika Noveyşego Vremeni v Dogovorah, Notah i Deklaratsiyah**, Çast` 2, Litiztad NKİD, Moskva, 1926.
- Kadişev A.B, **Interventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkaz`e**, Gost, Moskva, 1960.
- Krasnov B, Daynes V, **Neizvestnyy Trotskiy, Krasnyy Bonapart**, Olma-Press, Moskva, 2000.
- Kratkie Svedeniya o Deyatel`nosti Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya za 1919 god**, Izvestiya AN Azerbaydjanskoy SSR, h. 2, Istoriya, Filosofiya, Pravo, 1990.
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusiya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- La Defense de l' Azerbaidjan et de la Georgie**, Le 29 Janvier 1920, Bulletin D'informations L'Azerbaidjan, Paris, No: 8, 1 Fevrier 1920.
- La Question de Nakhitchewan, Note Presentee a Le Conference de La Paix Par La Delegation de L'Azerbaidjan, Bulletin D'Information d L'Azerbaidjan, Paris, No: 2, 8 Septembre 1919.
- Leo, **Iz Proşlogo**, Tiflis, 1925.
- La Delegation Persane a Bakou**, Bulletin D'informations L'Azerbaidjan, Paris, No: 8, 1 Fevrier 1920; Conference Persano-Azerbaidjanienne, Bulletin D'informations L'Azerbaidjan, Paris, No: 9, 15 Fevrier 1920.
- La reconnaissance de l'indépendance de l'Azerbaidjan et de la Georgie, Bulletin d'Information de L'Azerbaidjan, Paris, No: 8, 1 Fevrier 1920.
- Le Defense de l'Azerbaidjan et de la Georgie, Le 29 Janvier 1920, Bulletin D'informations L'Azerbaidjan, Paris, No: 8, 1 Fevrier 1920.
- La Question de Nakhitchewan, Note Presentee ALe Conference de La Paix Par La Delegation de L'Azerbaidjan, Bulletin D'Information d L'Azerbaidjan, Paris, No: 2, 8 Septembre, 1919.
- let 20 Azerbaydjanskoy SSR, Statistiçeskiy Sbornik**, Elm, Baku, 1940.
- L'Azerbaidjan et l'Aga Khan, Bulletin D'Information de L'Azerbaidjan, Paris, No: 7, 17 Janvier, 1920.
- Minasyan O, **Vneşnyaya Politika Zakavkazskoy Kontrevolyutsii v Pervoy Polovine 1918 goda**, Istoriik-Marksist, Kniga Şestaya, 1938.
- Mustafazade R.S, **Dve Respubliki, Azerbaydjano-Rossiyskie Otnoşeniya v 1918-1922 gg**, MİK, Moskva, 2006.
- Naydel, M.I, Yu.V.Sogomonov, K İstorii Interventsii ŞŞA v Zakavkaz`e, İstoriya SSSR, No: 3, 1961.
- Noviy Vostok, **Dokument**, No: 2, 1922.
- Muratof, Edward, Allen, **Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.
- Mehmetzade, Mirze Bala, **Devletler Arası Münasibetlere Dair Vesikalar**, Azerbaycan Yurt Bilgisi, No: 31-32, Temmuz-Ağustos, 1934.
- Muratoff, William Edward, **Caucasian Battlefields: A History of the Wars and Turco-Caucasian Border (1828-1921)**, Cambridge University Press, Cambridge February 17, 1953.
- Nazarli A, **Deyatel`nost` Pravitel`stva ADR v Oblasti Srednego Obrazovaniya, Institut İstorii AN Azerbaydjanskoy Respubliki**, Trudı nauçnoy konferentsii, posvyaşennoy dnyu vosstanovleniya Azerbaydjanskoy gosudarstvennosti, Elm, Baku, 1991.
- Nesibzade, Nesib, **Azerbaycanın Xarici Siyaseti (1918-1920)**, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1996.

- Naydel, M.I, Yu. V.Sogomonov, **Kistoriiinterventsii SŞA v Zakavkaz'e, Istoriya SSSR**, No: 3, 1961.
- Öke, Mim Kemal, **Ermeni Meselesi**, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Programmne Dokumentı Musul'manskıh Politiceskih Partiy**, 1917-1920 gg, Oksford, 1985.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States**, 1918, Russia, vol, II Washington, 1932.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States**, The Paris Peace Conference, Washington, vol.VII, 1947.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States**, vol.VIII, 1920.
- Parmaksızoğlu, İsmet, **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller**, DSI Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü Yay, Ankara, 1981.
- Papers Realting to the Foreign Relations of the United States**, Russia, 1919.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States**, The Paris Peace Conference, vol.IX, 1919.
- Raevskiy A, Musavatskoe pravitel'stvo na Versal'skoy konferentsii, **Doneseniya Predsedatel'ya Azerbaydjanskoy Musavatskoy Delegatsii**, Baku, 1931.
- Ratgauzer Yu.A, **Revolyutsiya i Grajdanskaya Voyna v Baku**, Tom 1, 1917-1918, Kommuna, Baku, 1927.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Esrimizin Seyavuşu**, Azerbaycan Edebiyyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarixi, Genclik Neşriyyatı, Bakı, 1991.
- Resulzade, Mehmet Emin **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Gençlik Neşriyyatı, Bakü, 1990.
- Refiyev B, **Aysberqin Sualtı Hissesi**, Azerneşir, Bakı, 1995.
- Rustamova S, Tohidi, Mart 1918 v Baku, **Azerbaydjanskıe Programrı v Dokumentah**, Baku, 2009.
- Richard, Ullman, **The Anglo-Soviet Accord: Vol III of Anglo-Soviet Relations, (1917-1921)**, Princeton University Press, New Jersey, June 1973.
- Ronald, Grigor Suny, **Looking Toward Ararat, Armenia in Modern History**, Indiana University Press, Indiana, 1993. : Richard, Hovannisian, **Armenia on The Road to Independence**, 1918, University of California Press, Berkeley, 1967.
- Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972.
- Hovannisian, Richard, **The Republic of Armenia, The first year 1918-1919**, University of California Press, Berkley-Los-Angelos-London, November 1, 1971.
- Etem, Rüştü **Büyük Harpte Baku Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmua'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı)**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1 Haziran, 1934.
- Sorgun, Taylan, **İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş: Kutül-amare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972.
- Süleyman, İzzet, **Büyük Harpte (1334-1918), 15. Piyade Tümenin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936.
- Süleymanov, Mehman, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakı Üniversitesi Neşriyyatı, Bakı, 1999.
- Sünbül, Tahir, **Azerbaycan Dosyası**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları, Ankara, 1990.
- Stephan, Şaumyan, **Bakinskaya Kommuna 1918 goda, Proletarskaya Revolyutsiya**, No:12, 1926.
- Stephan, **Izbrannie Proizvedeniya v Dvuh Tomah**, Tom 2, 1915-1918 gg, Baku, 1978.
- Sistemnaya İstoriya Mejdunarodnıh Otnoşeniy**, Tom perviy, Moskovskiy raboçiy, Moskva, 2000.

- Swietochowski, Tadeusz, **Russia and Azerbaijan, Borderland Transition**, Columbia University Press, New York, 1995.
- Şahdin I, **Daşnaktsugyun na Slujbe Russkoy Belogvardeyşını i Angliyskogo Komandovaniya na Kavkaze**, Kafkaz, Tiflis, 1931.
- Şeyxzamanlı, Nağı, **Azərbaycan İstiqlal Mücadiləsi Xatireləri**, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 1997.
- Şteyn B.E, «**Russkiy Vopros**» na Parijskoy Mirnoy Konferentsii (1919-1920), Gospolitizdat, Moskva, 1949.
- Şahdin I, **Daşnaktsugyun na Slujbe Russkoy Belogvardeyşını i Angliyskogo Komandovaniya na Kavkaze**, Tiflis, 1931.
- Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Tokarjevskiy E.A, **Iz İstorii İnostrannoy Interventsii i Grajdanskoy Voynı v Azerbaydjane**, AN Azerbaycanskoy SSR, Baku, 1957.
- Trosiemme Note de Tchitcherine au Minister des Affaires Etrangeres de l'Azerbaidjan, Khan Khoisky, Bulletin D'informations de L'Azerbaidjan, Paris, 1 Avril 1920; 1920 Senesi Ocak Ayında Mektuplaşmalar ve 1918-1920 Senelerinde Rusya-Azerbaycan İlişkileri Hakkında Kapsamlı Bilgi İçin Bak, R.Mustafa-zade, **Dve respubliki: Azerbaydjano-Rossiyskie Otnoşeniya v 1918-1922**, MIK, Moskva, 2006.
- Topçibaşev A.M, **Pis`ma iz Parija**, Baku, 1998.
- Topçibaşev A. M, **Diplomatiçeskie Besedi v Stambule (1918-1919)**, Zapisi Çrezvıçaynogo Poslannika i Polnomoçnogo Ministra Azerbaydjanskoy Respubliki, Ergyun, Baku, 1994.
- Topçubaşov, Alimerdan, **Azərbaycanın Təşəkkülü**, Azərbaycan EA-nın Habarleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası, No: 3, 1990.
- Telegramme du General Shuttleworth, Bulletin D.39**; Information de L.39; Azerbaidjan, Paris, No: 7, 17 Janvier 1920.
- Third Session of the Sixty-Fifth Congress of the USA**, vol.57, part 5, January 24, 1919.
- Uçrejdenie Bakinskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Sbornik Dokumentov i Materialov), Baku, 1989.
- Uçrejdenie Bakinskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Sbornik Dokumentov i Materialov), İzvestiya AN Azerbayjan, Baku, 1989.
- Uni letter de Bourdarie, **Bulletin d'Information de L'Azerbaidjan**, Paris, No: 5, 15 Decembre, 1919.
- Vladimir, Lenin, **Azərbaycan Haqqında**, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1970.
- Yücer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay Basım evi, Ankara, 1996.
- Yacoub, Mir, **Le probleme du Caucase, Librairie Orientale et Americaine**, Maisonneuve, Paris, 1933.
- Yedvard, Karr, **Istoriya Sovetskoy Rossii, Bol`şevistkaya Revolyutsiya 1917-1923**, Zdatel`stvo Progress, Tom I, II, Moskva, 1990.

Dergi ve Gazeteler

- **Azerbaydjanskaya Bednota Gazeta**, 28 sentyabrya 1920, No: 30.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 11 i 28 yanvarya 1919, No: 74-60.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 14 yanvarya 1920, No: 280.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 14 dekabrya 1919, No: 250.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 19 yanvarya 1919, No: 82.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 15 noyabrya 1918, No: 17.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 29 dekabrya 1918, No: 61.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 3 dekabrya 1919, No: 239.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 17 noyabrya 1918, No: 19.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 2 dekabrya 1919, No: 237.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 11 dekabrya 1919, No: 43.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 22 noyabrya 1918, No: 24.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 26 fevralya 1920, No: 233.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 3 yanvarya 1920, No: 269.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 21 dekabrya 1918, No: 53.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 20 aprelya 1920, No: 376.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 2 dekabrya 1918, No: 34.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 7 dekabrya 1919, No: 39.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 13 iyulya 1919, No: 250.
- **Azerbaydjan Gazeta**, 16 maya 1919, No: 168.
- **Azerbaycan Qazeti**, 11 Şubat 1920, No: 308.
- **Azerbaycan Gazeta**, 28 may 1919, No: 180.
- **Azerbaycan Qazeti**, 29 may 1919, No: 181.
- **Al bayra` Gazeta**, 31 mart 1920, No: 180.
- **Bakinskiy Raboçiy Gazeta**, 18 iyulya 1918, No: 64.
- **Baku Gazeta**, 9 marta 1917, No: 3.
- **Edinaya Rossiya Gazeta**, 17 dekabrya 1918, No: 121.
- **Gruziya Gazeta**, 4 oktyabrya 1918, No: 21.
- **İstiqlal Qazeti**, 28 may 1933, No: 35.
- **İstiqlal Qazeti**, 31 may 1919, No: 16.
- **Iskra Gazeta**, 13 yanvarya 1920, No: 23.
- **Iskra Gazeta**, 26 fevralya 1920, No: 67.
- **İttihad Gazeta**, 5 Marta 1920, No: 240.
- **Kaspiy Gazeta**, 29 yanvarya 1919, No: 180.
- **Kaspiy Gazeta**, 25 oktyabrya 1917, No: 90.
- **Kaspiy Gazeta**, 7 noyabrya 1918, No: 97.
- **Le Temps Newspaper**, 12 October 1919, No: 13.
- **Molla Nesreddin Dergisi**, 1917, No: 5.
- **Narodnoe znamya Gazeta**, 28 fevralya 1919, No: 35.
- **Naş put` Gazeta**, 7 aprelya 1919, No: 61.
- **Nabat Gazeta**, 15 iyunya 1919, No: 50.
- **The Times Newspaper**, 20 March 1920, No: 43.
- **Vestnik Pravitel`stva Gazeta**, 20 dekabrya 1919, No: 357.
- **Vestnik Pravitel`stva Gazeta**, 24 yanvarya 1920, No: 372.
- **Vestnik Pravitel`stva Gazeta**, 22 yanvarya 1919, No: 5.
- **Vestnik Pravitel`stva Gazeta**, 19 iyulya 1919, No: 206.

- **Vozrojdenie Gazeta**, 16 maya 1918, No: 15.
- **Znamya Truda Gazeta**, 26 dekabrıya 1918, No: 256.
- **Znamya Truda Gazeta**, 3 dekabrıya 1918, No: 233.
- **Zarya Gazeta**, 12 iyunya 1919, No: 104.
- **Zarya Gazeta**, 12 aprelya 1919, No: 43.
- **Zarya Gazeta**, 29 aprelya 1919, No: 60.

Arşiv Belgeleri

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi:

- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 145, Yaprak: 10-56-80.
- Bölüm: 895, Klasör: 1, Dosya: 294, Yaprak: 12.
- Bölüm: 28, Klasör: 1, Dosya: 42, Yaprak: 35.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 135, Yaprak: 48.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 181-184.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 144, Yaprak: 50.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 1.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 58.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 43, Yaprak: 1.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 5-6.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 158, Yaprak: 3.
- Bölüm: 24, Klasör: 1, Dosya: 547, Yaprak: 3.
- Bölüm: 1061, Klasör: 1, Dosya: 95, Yaprak: 1.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 4, Yaprak: 1-2.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 34, Yaprak: 24.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 151, Yaprak: 42-45-51.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 151, Yaprak: 52-53.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 151, Yaprak: 34.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 147, Yaprak: 13.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 3.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 64, Yaprak: 12-17.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 42.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 68, Yaprak: 21.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 11.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 141, Yaprak: 6.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 70, Yaprak: 2.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 140, Yaprak: 11.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 5-138.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 143, Yaprak: 49-50.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 181-186.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 10-21-22.
- Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 13, Yaprak: 51-66.
- Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 20, Yaprak: 2.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 5, Yaprak: 1.
- Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 13, Yaprak: 61.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 132, Yaprak: 21-22.

- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 64, Yaprak: 18.
- Bölüm: 2905, Klasör: 1, Dosya: 13, Yaprak: 55.
- Bölüm: 1970, Klasör: 3, Dosya: 4, Yaprak: 30-99.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 23.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 145, Yaprak: 30-31.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 142, Yaprak: 31.
- Bölüm: 894, Kklasör: 1, Dosya: 103, Yaprak: 10.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1-12, Yaprak: 8.
- Bölüm: 897, Klasör: 1, Dosya: 69, Yaprak: 33-54-93.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 228, Yaprak: 1.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 137, Yaprak: 27-28.
- Bölüm: 24, Klasör: 1, Dosya: 547, Yaprak: 3.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 146, Yaprak: 27-28.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 157, Yaprak: 24.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 128, Yaprak: 78-90.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 27, Yaprak: 7.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 128, Yaprak: 7.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 130, Yaprak: 2-7.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 26, Yaprak: 9.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 66, Yaprak: 3.
- Bölüm: 897, Klasör: 1, Dosya: 69, Yaprak: 55-57.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 108, Yaprak: 1-27.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 147, Yaprak: 34.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 68, Yaprak: 25.
- Bölüm: 70, Klasör: 1, Dosya: iş 68, Yaprak: 21.
- Bölüm: 994, Klasör: 10, Dosya: 34, Yaprak: 17.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 31, Yaprak: 27.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 7, Yaprak: 4.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 31, Yaprak: 3-4-20-21.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak: 12-15.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 48-57-58.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 6, Yaprak: 1.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 47, Yaprak: 5-6.
- Bölüm: 894, Klasör: 2, Dosya: 88, Yaprak: 1.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 4, Yaprak: 8.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 4, Yaprak: 6-51-54.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 46.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 37-39-40.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 25.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 31-32-33.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 10.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 15.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 6-10.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 1, Yaprak: 4.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 3, Yaprak 1-2-3-4-6-7.
- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya 18, Yaprak: 3.
- Bölüm: 9, Klasör: 3, Dosya: 4, Yaprak: 6.
- Bölüm: 894, Klasör:10, Dosya: 147, Yaprak: 34.

- Bölüm: 970, Klasör: 1, Dosya: 147, Yaprak 34.
- Bölüm: 894, Klasör: 10, Dosya: 94, Yaprak: 8.

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi:

- Kutu No: 2919, Dosya No: 61-499, Fihrist No: 3-26-31.
- Kutu No: 2922, Dosya No: 512, Fihrist No: 27.
- Kutu No: 3827, Dosya No: 38, Fihrist No: 2.
- Kutu No: 3819, Dosya No: 6, Fihrist No: 1-2-3-7-30-37-43-45-51-46-48-53-61-63-69.
- Kutu No: 3823, Dosya No: 22, Fihrist No: 1-6-7-10.
- Kutu No: 3822, Dosya No: 13, Fihrist No: 3.
- Kutu No: 3824, Dosya No: 26, Fihrist No: 1-24-91.
- Kutu No: 1, Dosya No: 1, Fihrist No: 1-109-111-113.
- Kutu No: 3820, Dosya No: 11, Fihrist No: 7-31, 7-32.
- Kutu No: 3830, Dosya No: 5, Fihrist No: 189,189-1.
- Kutu No: 3820, Dosya No: 12, Fihrist No: 3-23-54.
- Kutu No: 443, Dosya No: 2, Fihrist No: 7-2, 4 (1-6).
- Kutu No: 3823, Dosya No: 23, Fihrist No: 2-4-49.
- Kutu No: 3821, Dosya No: 15, Fihrist No: 1-4-129.

Azerbaycan Cumhurbaşkanının İşler İdaresinin Siyasi Partiler ve Toplumsal Herekatlar Devlet Arşivi:

- Bölüm: 277, Klasör: 2, Dosya: 27, Yaprak: 18.
- Bölüm: 277, Klasör: 2, Dosya: 17, Yaprak: 8.
- Bölüm: 277, Klasör: 2, Dosya: 7, Yaprak: 52-53.
- Bölüm: 277, Klasör: 2, Dosya: 22, Yaprak: 18.
- Bölüm: 276, Klasör: 9, Dosya: 12, Yaprak: 47.
- Bölüm: 276, Klasör: 9, Dosya: 26, Yaprak: 29.
- Bölüm: 276, Klasör: 9, Dosya: 15, Yparak: 29.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı : Osman ŞÜKÜROV

Doğum Yeri : Nahçıvan/AZERBAYCAN

Doğum Yılı : 12/02/1993

Medeni Hali : Bekar

Eğitim Durumu:

Lise : 1999-2010 E.Ehmedov Adına Lise

Lisans : 2010-2014 Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi:

İngilizce	Okuma (orta)	Yazma (orta)	Konuşma (orta)
Rusça	Okuma (orta)	Yazma (orta)	Konuşma (orta)

İş Deneyimi: